

**ПРАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ПРАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІГНАТЧЕНКО НІНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 347.235:343.141

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ
У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність (081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ **Ігнатченко Н.В.**

Науковий керівник: Ігнатюк Олег Володимирович, доктор юридичних наук

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Ігнатченко Н. В. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Київ, 2021.

У дисертації розроблено наукові основи комплексної криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в умовах чинного кримінального процесуального законодавства. Обґрунтовано багатofункціональний підхід до криміналістичної охорони земель як об'єкту довкілля, правовідносин земельної власності та сільськогосподарської діяльності, що ґрунтується на результатах комплексного дослідження заявленої проблематики, на основі критичного опрацювання доктринальних положень теорії криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності, кримінального права та кримінології, аналізу земельного законодавства й правозастосовної практики різних правоохоронних інституцій, яка включає всебічне, повне та об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень у сфері охорони таких об'єктів як необхідної умови нормального функціонування довкілля й людини. Розкрито особливості початку досудового розслідування й обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях, а також виокремлено типові слідчі ситуації та основні напрями розслідування. Визначені можливості взаємодії слідчого з працівниками оперативних підрозділів. Розкрито особливості тактико-криміналістичного забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій та заходів забезпечення кримінального провадження під час розслідування й проаналізовано форми використання спеціальних знань за таких умов.

Ключові слова: земля, земельні відносини, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, розслідування, слідча ситуація, слідча (розшукова) дія, спеціальні знання, експертиза.

SUMMARY

Ignatchenko N.V. Investigation of criminal offenses in the field of land relations. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of legal sciences on a specialty 12.00.09 – criminal process and criminology; forensic examination; operational and investigative activities. – PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Kyiv, 2021.

In the dissertation the scientific bases of complex forensic methods of investigation of criminal offenses in the field of land relations in the conditions of the current criminal procedural legislation are developed. The multifunctional approach to forensic protection of land as an object of environment, legal relations of land ownership and agricultural activity, based on the results of a comprehensive study of the stated issues, based on critical elaboration of doctrinal provisions of the theory of criminology, criminal procedure, criminal law, operational law, analysis of land legislation and law enforcement practice of various law enforcement institutions, which includes a comprehensive, complete and objective investigation of criminal offenses in the field of protection of such objects as a necessary condition for the normal functioning of the environment and man. The peculiarities of the beginning of the pre-trial investigation and the circumstances to be established in criminal proceedings are revealed, as well as the typical investigative situations and the main directions of the investigation are singled out. Possibilities of interaction of the investigator with employees of operative divisions are defined. The peculiarities of tactical and forensic support of certain investigative (search) actions and measures to ensure criminal proceedings during the investigation are revealed and the forms of use of special knowledge under such conditions are analyzed.

Keywords: land, land relations, forensic characteristics, criminal proceedings, investigation, investigative situation, investigative (search) action, special knowledge, expertise.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Ignatchenko N.V. Forensic Characteristics of a Person Who Commits Criminal Offenses in the Field of Land Relations. *European Reforms Bulletin scientific peer-reviewed journal*. 2021. No. 3. P. 129–133.
2. Ігнатченко Н.В. Нормативно-правове забезпечення земельних відносин в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Випуск 2. Том 2. С. 200-204.
3. Ігнатченко Н.В. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. *Юридична наука*. 2020. №6. 143-148.
4. Ігнатченко Н.В. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. *Юридична наука*. 2020. №7. 166-171.
5. Ігнатченко Н.В. Спосіб вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2021. Випуск 5. С. 188-192.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Ігнатченко Н.В. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи: Міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 15–16 вересня 2020 р.). – К.: Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. С. 60–63.
2. Ігнатченко Н.В. Загальна характеристика слідчих версій у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 17–18 липня 2019 р.). – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2019. С. 56–58.
3. Ігнатченко Н.В. Проблемні питання нормативно-правового забезпечення земельних відносин в Україні. Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ 14-15 листопад 2018 року). – Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. С. 34-36.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	8
ВСТУП.....	9
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ	
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ	
ВІДНОСИН.....	
	16
1.1. Особливості формування методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин	16
1.2. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин	38
1.2.1. Спосіб вчинення кримінальних правопорушень	49
1.2.2. Обстановка вчинення кримінальних правопорушень	64
1.2.3. Предмет кримінальних правопорушень	71
1.2.4. Слідова картина	77
1.2.5. Особа злочинця.....	85
Висновки до розділу 1.....	102
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ	
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ	
ВІДНОСИН.....	
	111
2.1. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин	111
2.2. Типові слідчі ситуації та версії розслідування	127
2.3. Організація взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами	144
Висновки до розділу 2.....	158

РОЗДІЛ 3 КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	162
3.1. Тактико-криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій і заходів забезпечення кримінального провадження під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин	162
3.2. Використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження	182
Висновки до розділу 3.....	191
ВИСНОВКИ	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	197
ДОДАТКИ	198

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДБР – Державне бюро розслідувань

ДЗК – Державний земельний кадастр

ЄО – єдиний облік

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ЗК – Земельний кодекс України

ЗМІ – засоби масової інформації

ІТС ІПНП – Інформаційний портал Національної поліції України

КК – Кримінальний кодекс України

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції

НСРД – негласні слідчі (розшукові) дії

ОРД – оперативно-розшукова діяльність

ОРЗ – оперативно-розшукові заходи

СРД – слідчі (розшукових) дій

ВСТУП

Актуальність теми. Відповідно до ст. 14 Конституції України земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави, яка полягає в забезпеченні раціонального використання земельних ресурсів, збереженні й відтворенні родючості ґрунтів, захисті їх від псування і забруднення, реалізації громадянами, юридичними особами, державою права власності та землекористування відповідно до закону. Однак, у сучасних умовах трансформації земельних правовідносин збільшилася кількість власників землі та землекористувачів, а на земельні ресурси як на основний складник довкілля, об'єкт права земельної власності й сільськогосподарської діяльності посилюється негативний антропогенний вплив, особливо небезпечний у випадках їх забруднення шкідливими засобами, псування, незаконного вилучення із сільськогосподарського обігу, поза господарського використання тощо.

Як свідчать результати статистичних даних, останніми роками на території України спостерігається тенденція до зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, зокрема якщо у 2018 р. обліковано 2722 кримінальні провадження, пов'язані із земельними відносинами, то у 2019–2020 рр. їх кількість збільшилася до 3613 і 4194 провадження відповідно. Незважаючи на проведені 18 594 перевірки дотримання вимог земельного законодавства у 2020 році, винесені 1932 клопотання і 5331 припис, складено 4542 протоколи і 4149 постанов про накладення стягнень на суму 3,3 млн грн, а 1721 матеріал направлено до прокуратори, недостатньо реалізується одне з головних завдань – мінімізація вчинення кримінальних правопорушень. За результатами аналізу правозастосовної практики, розслідування не завжди є ефективним і результативним, що призводить до закриття кримінальних проваджень та винесення виправдувальних вироків (у 13,7 % констатовано недоведеність самовільного, у супереч встановленому порядку, вчинення дій із землею; у 12,2 % наявні обставини, вирішення яких потребує розв'язання в галузі цивільного або адміністративного судочинства). Така низька результативність органів досудового розслідування призводить до того, що кримінальні правопорушення у цій сфері набувають системного характеру й продовжують створювати серйозні перепони для розвитку потенційно найбільш потужного сектору економіки України, загрожуючи національній безпеці.

Наукове дослідження цієї проблеми нині є надзвичайно актуальним і має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки об'єктивний приріст облікованих кримінальних проваджень зазначеної категорії, що дисонує зі зменшенням постановлених обвинувальних вироків, свідчить про необхідність удосконалення порядку збирання доказів, їх дослідження, перевірки та використання. Виконання в повному обсязі завдань щодо охорони земельних відносин в Україні стає можливим лише з посиленням

ефективної діяльності правоохоронних органів, спрямованої на запобігання, своєчасне виявлення, припинення та розслідування таких кримінальних правопорушень.

Теоретичне підґрунтя дисертаційного дослідження становлять фундаментальні праці вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені різноманітним аспектам виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, зокрема В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. І. Василичука, Т. В. Варфоломеєвої, Г. П. Власової, Б. В. Волженкіна, А. Ф. Волобуєва, В. І. Галагана, Л. Я. Драпкіна, А. В. Дулова, О. С. Задорожного, А. В. Іщенко, А. М. Кислого, Н. І. Клименко, С. В. Князева, І. І. Когутича, В. А. Колесника, О. Н. Колесніченка, В. О. Коновалової, І. І. Котюка, В. С. Кузьмічова, Є. Д. Лук'янчикова, Г. А. Матусовського, В. Л. Ортинського, М. А. Погорецького, О. С. Саїнчина, М. В. Салтевського, Д. Б. Сергєєвої, М. І. Станковича, О. В. Таран, О. Ю. Татарова, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька, В. М. Шевчука, О. О. Юхна, М. П. Яблокова та інших.

Окремі проблемні питання досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин досліджували Ю. І. Азаров, М. О. Духно, Я. О. Дякін, В. А. Журавель, О. В. Калиновський, С. О. Книженко, С. В. Лупашку, О. В. Одерій, О. М. Пилипенко, Р. Р. Романенко, О. С. Тарасенко, К. С. Фомічов та інші.

Водночас у зв'язку з плинністю часу, трансформацією, запровадженням оновленого нормативно-правового регулювання ринку землі, значна кількість досліджень з означеної тематики застаріла, або ж викладена з позицій розслідування кримінальних правопорушень екологічної спрямованості. Поряд із цим, земля продовжує залишатись об'єктом зловживань службовим становищем та корупційних схем, а тому, в умовах сьогодення, наявна необхідність цільового дослідження проблем розслідування таких кримінальних правопорушень, з розробленням алгоритмів дій для суб'єктів уповноважених на проведення досудового розслідування, з урахуванням початку проведення в Україні земельної реформи, спрямованої на зміни в земельних правовідносинах, і відповідно специфіки збирання доказів у процесі проведення окремих слідчих (розшукових) дій та особливостей їх оцінки стороною обвинувачення.

Отже, розробка методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин потребує комплексного і системного дослідження широкого кола питань й має на меті слугувати інструментарієм сторони обвинувачення для ефективного запобігання, виявлення та розслідування таких кримінальних правопорушень, що й обумовлює актуальність обраної теми дисертації, її теоретичну та практичну значимість.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до Стратегії національної безпеки України (Указ Президента України № 392/2020), Стратегії боротьби з організованою злочинністю (розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126), Державної цільової програми розвитку земельних відносин в

Україні на період до 2020 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 р. № 743 р.); Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр. (постанова загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р.), Тематики наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки (наказ МВС України від 11 червня 2020 р. № 454); Загального плану науково-дослідної роботи ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» на 2018–2020 рр. «Теоретико-методологічні засади становлення української державності і соціальна практика: політичні, юридичні, економічні та психологічні проблеми» (номер державної реєстрації: 0113U007698).

Тему дисертації затверджено Вченою радою ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом» 31 серпня 2015 р. (протокол № 7) та уточнено 31 жовтня 2018 р. (протокол №10).

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є розроблення криміналістичних положень і практичних рекомендацій, спрямованих на удосконалення організації й тактики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких *завдань*:

- розкрити особливості формування методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;
- надати криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;
- виокремити обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;
- окреслити типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування;
- запропонувати напрями організації взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами;
- охарактеризувати тактику проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;
- розкрити можливості використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Об'єкт дослідження – кримінальна протиправна діяльність у сфері охорони довкілля, а також кримінальні процесуальні відносини пов'язані з досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин.

Предмет дослідження – розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система загальнонаукових та спеціально-наукових методів і підходів, що забезпечили об'єктивний аналіз досліджуваного предмета. З урахуванням

специфіки теми, мети і задач дослідження використовувалися такі методи: *діалектичний метод* – застосовано для проведення повного і всебічного дослідження особливостей розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин (розділи 1–3); *теоретичного аналізу та синтезу* – проаналізовано наукові погляди на проблему формування методики розслідування таких кримінальних правопорушень, досліджено чинне законодавство (підрозділ 1.1); *формально-логічні методи* – застосовано для тлумачення та розмежування основних понять (підрозділ 1.1, 1.2, 2.1, 3.3); *системно-структурний* – при розгляді складових способу підготовки, вчинення та приховування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, характеристики особи злочинця, слідової картини з виділенням класифікаційних ознак, зв'язків і залежностей між окремими елементами (підрозділи 1.2, 2.2, 3.1); *формальної логіки* – для визначення завдань і напрямів діяльності слідчих в типових слідчих ситуаціях розслідування, формулювання версій (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.2); *моделювання* – для розроблення рекомендацій щодо тактики проведення слідчих (розшукових) дій, використання спеціальних знань (розділ 3); *статистичний* – для узагальнення результатів соціологічних досліджень, вивчення матеріалів кримінальних проваджень, матеріалів слідчої, прокурорської та судової практики, оцінки ефективності діяльності правоохоронних органів (розділи 1–3).

Емпіричну базу становлять зведені дані вивчення 243 кримінальних проваджень, розпочатих за ознаками ст. ст. 197-1, 239–239-2, 252, 254 КК України упродовж 2015–2020 рр. з усіх областей країни, а також 87 вироків, винесених судами України щодо таких кримінальних правопорушень; узагальнені результати опитувань 310 працівників правоохоронних органів (53 прокурорів, 135 слідчих та 122 оперативних працівників) у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Харківській, Полтавській, Хмельницькій областях; 77 працівників Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру (Держгеокадастру); аналітичні узагальнення Національної поліції України, Офісу Генерального прокурора, Державної судової адміністрації України, Держгеокадастру, Державної екологічної інспекції (Держекоінспекції) України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням, за результатами якого сформульовано теоретичні положення та практичні рекомендації криміналістичного забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. У роботі обґрунтовано низку нових положень і висновків, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано багатofункціональний підхід до криміналістичної охорони земель як об'єкта довкілля, правовідносин земельної власності та сільськогосподарської діяльності, що ґрунтується на результатах комплексного дослідження заявленої проблематики, на основі критичного опрацювання доктринальних положень криміналістики, кримінального

процесу, кримінального права та кримінології, аналізу земельного законодавства й правозастосовної практики різних державних інституцій, яка включає всебічне, повне та об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень як необхідної умови нормального функціонування довкілля й людини;

– визначено типові слідчі версії початкового етапу розслідування: загальні – залежно від взаємозв'язку злочинець–земля (кримінальне правопорушення мало місце; відсутні ознаки або подія кримінального правопорушення) та конкретні – стосовно: особи та її можливих зв'язків зі службовими особами уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; обставин, за яких вчинено кримінальне правопорушення; розміру заподіяної шкоди);

– розроблено алгоритм першочергових заходів, що здійснюються уповноважені підрозділи Національної поліції в разі надходження інформації про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, які об'єднано в блоки: встановлення факту кримінального правопорушення та його криміналістично значущі ознаки; внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань; проведення першочергових слідчих (розшукових) дій і заходів забезпечення кримінального провадження;

удосконалено:

– поняття методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин як системи наукових положень та розроблених на їх основі практичних рекомендацій щодо організації пошуково-пізнавальних процесів, а також проведення, залежно від ситуації розслідування, процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів і тактичних операцій, спрямованих на ефективне виявлення, закріплення, оцінку та використання доказової інформації у кримінальному судочинстві;

– наукову систематизацію найбільш поширених способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в рамках яких розкрито зміст технологій злочинної діяльності, що застосовуються на етапах підготовки, вчинення та приховування, на основі чого аргументовано необхідність зосередження всіх кримінально-правових заборон у цій сфері в розділі VIII Особливої частини Кримінального кодексу «Кримінальні правопорушення проти довкілля» й об'єднання складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 і 2 ст. 197-1, ст. ст. 239-1 та 239-2 КК України в один загальний склад – «Незаконне заволодіння земельними ресурсами»;

– систематизацію типових слідчих ситуацій, які виникають на момент унесення відомостей про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, до Єдиного реєстру досудових розслідувань: встановлено дані про подію кримінального правопорушення й особу злочинця; виявлено сліди кримінального правопорушення, однак злочинець невідомий та відсутні свідки; виявлені сліди кримінального правопорушення, злочинець невідомий, проте, свідки-очевидці вказують на конкретних осіб;

– напрями взаємодії Національної поліції України, Держгеокадастру,

Держекоіспекції при проведенні процесуальних дій;

– порядок призначення судових експертиз для встановлення обставин кримінального правопорушення, з урахуванням спеціалізації, характеристик об'єктів дослідження, поставлених перед експертом питань;

дістали подальший розвиток:

– наукові підходи до систематизації земельних відносин (відносини власності у сфері землекористування (у т.ч. право власності на земельну ділянку), у сфері управління земельним фондом (управлінські земельні відносини), у сфері раціонального використання й охорони земель (землеохоронні відносини)) й тактика проведення процесуальних дій за кожним з них;

– особливості початку досудового розслідування в разі виявлення ознак кримінального правопорушення у сфері земельних відносин уповноваженим державним інспектором Держгеокадастру, органів виконавчої влади та місцевого самоврядування за результатами проведення планових і позапланових перевірок; за заявами і повідомленнями суб'єктів господарювання та громадян;

– криміналістичні рекомендації щодо тактики проведення таких першочергових слідчих (розшукових) дій як огляд земельної ділянки, транспортних засобів, документів тощо; обшук; допит підозрюваного та свідків;

– рекомендації щодо застосування заходів забезпечення кримінального провадження, шляхом витребування від землевпорядних організацій, органів державної влади, місцевого самоврядування, службових осіб документи, висновки експертів, акти результати інвентаризацій, ревізій, інших спеціальних перевірок; звернення до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до предметів і документів (ч. 1 ст. 160 КПК України) та, в разі прийняття відповідного рішення, їх вилучення; ініціювання проведення ревізії та фінансових перевірок суб'єктів земельних відносин.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані та обґрунтовані в дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації впроваджено та надалі може бути використано у:

– *науково-дослідній сфері* – у ході подальшого вирішення проблем, пов'язаних із розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;

– *практичній діяльності* – для організаційно-правового, методичного, інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;

– *освітньому процесі* – для підготовки та проведення лекцій, семінарських і практичних занять з навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Актуальні питання кримінального процесу».

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки оприлюднено на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Київ, 15–16 вересня 2020 р.); «Пріоритети розвитку

юридичних наук у ХХІ столітті»(м. Київ, Україна, 17–18 липня 2019 р.); «Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України»(м. Київ 14-15 листопад 2018 року).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації відображено у 8 наукових публікаціях, серед яких п'ять статей – у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна – у закордонному юридичному виданні, три – у збірниках тез наукових доповідей, оприлюднених на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (270 найменувань на 27 сторінках) та п'яти додатків на 13 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки, з них основного тексту – 179 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

1.1. Особливості формування методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

Конституцією України сформульовані положення, що закріплюють право громадян на землю, а також визначені основні повноваження публічних органів управління у сфері земельних відносин. Водночас, під час проведення земельної реформи, важливим кроком стало прийняття у 2001 році Земельного кодексу України (далі – ЗК України) який став першим нормативно-правовим актом у вітчизняному законодавстві, за яким права власності на землю максимально відповідали положенням Основного закону країни. Зазначений правовий акт є загальногалузевим кодифікованим спеціалізованим законом у системі законодавства України, а у системі земельного законодавства – основним. Незважаючи на те, що він зберігає чинність вже близько 20-ти років, у нього за весь час його дії було внесено більш ніж сто змін і доповнень, що істотно змінили первісний зміст його нормативних приписів [¹, с. 43].

Водночас, правове регулювання земельних відносин в Україні має низку законодавчих недоліків, що ускладнюють формування ринку землі, роблять неефективними заходи з охорони земель і складових її частин (грунтів), сприяють поширенню випадків самовільного зайняття земельних ділянок та їх безгосподарського використання. Підзаконні нормативні акти, які приймаються на виконання законів, здебільшого мають фрагментарний характер, тому реалізація багатьох норм законодавчих актів є вкрай

¹ Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2018. 291 с.

складною, дає можливість трактувати норми на місцях по-різному. Крім того, строкатість та неконкретність норм законодавства дає можливість органам місцевого самоврядування ховатись за колегіальним рішенням, здійснювати регулювання земельних правовідносин, незважаючи на інтереси держави та громадян. Особливо це стосується економічних важелів регулювання питань передачі чи продажу земельних ділянок у власність. Така ситуація щодо правового регулювання земельних відносин в Україні спонукає до вчинення кримінальних правопорушень у цій сфері. На противагу цьому, одним із найбільш важливих засобів захисту земельних правовідносин є контроль з боку відповідних державних органів та громадськості за додержанням норм чинного законодавства, виявлення порушень і притягнення правопорушників до відповідальності, яка постає необхідною правовою гарантією законності у сфері земельних відносин. Однак, тривала відсутність вільного обігу земель має негативні наслідки: тіньове використання земель, корупція у земельній сфері, відсутність конкуренції, зниження ціни орендної плати за землю, недоотримання надходжень в місцеві бюджети, відсутність іпотечного кредитування під заставу земель тощо [², с. 12–13].

Поряд із цим, одним із важливих завдань української юридичної науки, є безперервне озброєння правоохоронних органів держави ефективними криміналістичними засобами й методами викорінення кримінальних правопорушень у суспільному житті, в тому числі й у сфері земельних відносин. Провідна роль у цій справі належить криміналістиці, адже саме ця наука розробляє та залучає з інших галузей знань різноманітні рекомендації щодо прийомів та методів, без яких неможливо собі уявити розслідування будь-якого кримінального правопорушення.

Злочинність у сфері земельних відносин в Україні й окремі її види характеризуються постійним зростанням рівня латентності, поширенням та вдосконаленням тіньових схем зловживань, різного роду корупції з боку

² Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

службових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування та управління в межах реалізації ними своїх повноважень тощо. У зв'язку з активним розвитком ринку землі, проникненням у національні економіки транснаціональної злочинності, проблема ефективного розслідування, поряд із запобіганням та протидії злочинності у сфері земельних відносин, набуває глобального характеру. Криміналізація земельних відносин постає як одна з основних загроз безпеці територіальної цілісності України. Тому, потужна діяльність правоохоронної системи – це ключовий фактор, спрямований на нейтралізацію цієї загрози.

Нині, практика органів досудового розслідування відчуває нагальну потребу в сучасній методиці розслідування кримінальних правопорушень, у сфері земельних відносин. Так, відсутність систематизованих відомостей, особливо за сучасних умов запровадження ринку землі, значно знижує ефективність правоохоронної діяльності. Поряд із цим, особи, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, добре орієнтуються в сучасному законодавстві, мають ґрунтовні знання у сфері правозастосовної діяльності, між ними існують тісні корупційні зв'язки. Ці та інші обставини дають можливість приховувати злочинну діяльність та протидіяти розслідуванню.

Складний процес становлення земельних відносин нерозривно пов'язаний із зміцненням законності та цілеспрямованої боротьби з негативними соціальними явищами, до числа яких відноситься і кримінальна протиправність, яка порушує правопорядок, посягає на життя, здоров'я, права й свободи громадян, перешкоджає проведенню соціально-економічних перетворень. Особливу гостроту боротьба із кримінальною протиправністю набуває в теперішній час, оскільки структурна перебудова функціонування ринку землі, протиріччя і труднощі в соціальному, духовному житті, послаблення дисципліни і відповідальності активно сприяють зростанню протиправних діянь. Успіх здійснення правоохоронними органами своїх функцій знаходиться у прямому зв'язку з використанням у їх діяльності досягнень науково-теоретичного прогресу. Важливе значення в цьому

відношення належить юридичній науці і, зокрема, криміналістиці з її заключним розділом – методикою розслідування кримінальних правопорушень [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Відповідно, сьогодні, існує необхідність доповнити тактичний арсенал слідчого (прокурора) спеціальною методикою розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, що суттєво підвищить результати кримінального провадження.

Розслідування кримінальних правопорушень – специфічна пізнавальна й організаційно-тактична діяльність, сутність якої обумовлена особливостями формування доказової інформації і встановленим законом порядком її одержання. З позицій криміналістики це мабуть, найбільш складний та своєрідний вид діяльності у структурі боротьби із кримінальною протиправністю. Вивчення практики розслідування, як специфічної діяльності, та методики розслідування, як розділу криміналістики, дає підстави для глибокого осмислення складності та специфічності цього виду діяльності. По-перше, розслідування кримінальних правопорушень завжди спирається на норми кримінального права. З огляду на це, розслідування кримінальних правопорушень, як специфічний вид діяльності, бере свій початок тоді, коли має місце порушення норм кримінального права. З цього приводу І. М. Лузгін неодноразово писав про безпосередню залежність розслідування окремих видів кримінальних правопорушень від об'єктивних їх особливостей, що розслідується, їх юридичних ознак та умов вчинення

³ Криміналістика: учеб. для вузов / Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. М.: Норма, 2009. 992 с.

⁴ Криміналістика: підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. Київ: Ін Юре, 2016. 636 с.

⁵ Криміналістика: підручник / К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська. 2-е вид, перероб. і доп. Дніпро: Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

⁶ Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. М. Дуфенюк та ін. Львів: ЛьвДУВС. 2016. 946 с.

⁷ Криміналістика: підручник: у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін.; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. Л. Степанюка, В. Л. Маляррової. Харків: ХНУВС, 2017. 384 с.

⁸ Криміналістична тактика: навч. посіб. / О. В. Бишевец, Л. Г. Дунаєвська, Н. І. Клименко та ін. Київ: Алерта, 2017. 244 с.

⁹ Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 324 с.

¹⁰ Криміналістика: підручник. / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 544 с.

[¹¹, с. 9–10]. На думку О. Н. Колесниченко визначальну роль у розслідуванні і його методиці відіграє правильність кваліфікації кримінального правопорушення, яка дозволяє встановити конкретні завдання розслідування, що в свою чергу впливає на використання тих чи інших криміналістичних методів, прийомів та засобів, а доктрини кримінального права допомагають вірно визначити обставини, які підлягають виявленню в ході розслідування кримінальних правопорушень [¹², с. 15].

По-друге, специфічність розслідування кримінальних правопорушень полягає в тому, що ця діяльність, на відміну від інших видів діяльності, чітко врегульована нормами кримінального процесуального права. Р. С. Белкін наголошував, що кримінальний процесуальний кодекс встановлює загальну процедуру розслідування, дає вичерпний перелік слідчих (розшукових) дій (далі – СРД), за допомогою яких здійснюється розслідування, межі їх проведення, визначає загальну формулу предмета доказування та мету розслідування [¹³, с. 343–348]. Тобто, формально визначено хто, з якою метою, у які терміни, за фактом чого проводить розслідування, як може бути отримана інформація, що має доказове значення, з яких джерел, ким, як, за яких умов задокументовано (зафіксовано), хто може прийняти участь у цій діяльності, хто уповноважений на прийняття процесуальних рішень, у яких межах та інші обставини. Власне своєрідність цієї діяльності полягає в тому, що однією з її ознак є точне і неухильне дотримання вимог кримінального та кримінального процесуального законодавства.

Поряд із цим, проблематика забезпечення розслідування кримінальних правопорушень не залишилась поза увагою вчених-криміналістів, зокрема, Н. Г. Абрамової, В. П. Бахіна, В. І. Боярова, І. В. Загороднього, В. А. Журавля, А. В. Іваниці, А. В. Іщенко, В. К. Лисиченка, Н. С. Карпова

¹¹ Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования. Москва: Юрлит, 1973. 216 с.

¹² Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: дисс. на соиск. науч. степени докт. юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1967. 509 с.

¹³ Белкин Р. С. Курс криминалистики. В 3 т. Т. 1: Общая теория криминалистики. М.: Юристъ, 1997. 408 с.

Н. І. Клименко, І. І. Митрофанова та В. М. Лінова, О. М. Самойлової, В. Ю. Шепітька, Ю. М. Черноус та ін. [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Про складність проблем розслідування кримінальних правопорушень та інтенсивність їх вивчення свідчить і те, що в криміналістичній науці визначились неоднозначні підходи до дослідження цих питань. Особливо це помітно у напрямках наукових досліджень окремих наукових шкіл, зокрема Київської та Харківської. За результатами аналізу й узагальнення різних методологічних підходів до визначення вихідних засад побудови системи окремої методики розслідування переважна більшість науковців (В. П. Бахін, О. М. Колесніченко, М. В. Салтевський) схиляється до думки, що основою побудови окремих методик є криміналістична характеристика кримінальних правопорушень [21; 22; 23].

Завдання криміналістичної методики впливають із загальних завдань кримінального провадження, сформульованих у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), і можуть бути поділені на дві групи: 1) загальні: а) захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень; б) забезпечення правильного застосування законів і підзаконних актів; – швидке, повне та неупереджене розслідування злочинів; в) усебічне, повне, об'єктивне дослідження всіх обставин злочину й

¹⁴ Журавель В. А. Ситуаційний підхід до формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Теорія і практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків, 2008. Вип. 8. С. 102–108.

¹⁵ Іщенко А. В. Методологічні та організаційні проблеми розвитку криміналістичних наукових досліджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук: спец. 12.00.09. «Кримінальний процес, криміналістика, судова експертиза». Київ, 1996. 37 с.

¹⁶ Лисиченко В. К. Следственная ситуация и ее значение в криминалистике и следственной практике. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1988. Вып. 36. С. 4-9.

¹⁷ Карпов Н. С. Злочинна діяльність: монографія. Київ: вид-во Семенко Сергія, 2004. 310 с.

¹⁸ Клименко Н. І. Щодо використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів проти життя і здоров'я людини. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Одеса, 2000. Вип. 8. С. 129–134.

¹⁹ Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підручник. Харків : Право, 1998. 376 с.

²⁰ Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: монографія. Вінниця: Нілан, 2017. 491 с.

²¹ Салтевський М. В. Криміналістика: підручник. У 2-х ч. Харків: Консум, 2001. 528 с.

²² Колесніченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений: лекции. Харьков: Юрид. ин-т, 1976. 28 с.

²³ Бахін В. П. Криминалистическая методика: лекция. Киев, 1999. 27 с.

притягнення винних до кримінальної відповідальності; 2) спеціальні: а) розробка наукових рекомендацій по ефективному розслідуванню окремих видів або груп злочинів; б) з'ясування криміналістичного значення обставин, що підлягають встановленню, дослідженню і доказуванню; в) вивчення й узагальнення практики використання оперативних даних у процесі розслідування; г) розробка найбільш раціональних форм взаємодії слідчого з іншими службами і підрозділами правоохоронних органів; ґ) розробка профілактичних заходів запобігання вчиненню окремих видів або груп кримінальних правопорушень.

З метою вирішення зазначених завдань вченими на основі відповідного науково-методичного арсеналу виявляється, вивчається й узагальнюється все закономірне щодо вчинення різних видів кримінальних правопорушень, а також практична діяльність по їх виявленню, розслідуванню і попередженню [24, с. 402]. Необхідно звернути увагу, що набуття чинності нового КПК України 2012 року [25] поставило перед криміналістикою нові завдання, що пов'язано з теоретичним та прикладним переосмисленням застосування нових концептуальних новел і криміналістичних засобів методів й тактики проведення окремих СРД. У деяких напрямках криміналістичної діяльності нові положення КПК України змушують по-новому розглядати окремі питання, застосування криміналістичних знань, які б здавалось на сьогодні є достатньо дослідженими у науці. Так, сучасні досягнення у галузі розробок методик розслідування кримінальних правопорушень, ще не означають, що всі тактико-методичні проблеми, які часто супроводжують розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням вирішені. Є спірні точки зору, як науковців, так і практиків, з деяких положень методики розслідування, пов'язані з предметом, змістом та принципами її побудови, які прямо чи опосередковано впливають на розробку методик окремих видів кримінальних

²⁴ Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська]. – 2-е вид, перероб. і доп. – Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. – 480 с.

²⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

правопорушень. Водночас, спільне розуміння сутності, структури, змісту і загальних принципів побудови криміналістичних методик розслідування вкрай необхідно для ефективного використання таких знань у процесі розробки нових криміналістичних методик, до якої слід віднести і методику розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин.

Для цього, необхідно підтримати позицію В. П. Бахіна, який пропонує виділити загальний метод розслідування кримінальних правопорушень, який має загальне значення для розробки методик усіх видів [26]. Цієї ж думки і В. І. Белецький, який зазначає про необхідність розробки базової методики розслідування кримінальних правопорушень, як універсальної теоретичної основи для формування методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [27]. Схожу ідею формування базової методики розслідування кримінальних правопорушень у свій час запропонували В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель, визначивши її як систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо розслідування декількох видів кримінальних правопорушень, об'єднаних в єдиний предмет вивчення з урахуванням кримінально-правових та криміналістичних передумов [28, с. 33].

Аналіз наукових праць доводить, що більшість вчених-криміналістів намагались створити певні варіанти загальних методів розслідування властивих для всіх видів кримінальних правопорушень, що на наш погляд, зважаючи на сучасні виклики, виглядає досить спірно. Аналізуючи їх точки зору, приходимо до висновку, що загальний метод розслідування, або базова методика (своєрідна матриця), не має стовідсоткової практичної перспективи через спільність рекомендацій з розслідування кримінальних правопорушень, оскільки, з однієї сторони ця методика має загальний характер, а з іншої

²⁶ Бахин В. П. Криминалистическая методика: лекция. Киев, 1999. 27 с.

²⁷ Белецкий В. И. Методика расследования хищений денежных средств. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 1991. Вып. 24. С. 65–68.

²⁸ Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики: монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 2006. 624 с.

розглядаючи предметно розслідування певних видів кримінальних правопорушень, насправді, не містить чітких алгоритмів (дій) для суб'єктів уповноважених на проведення розслідування.

На переконання М. П. Яблокова, у криміналістичній методиці протягом багатьох років ведеться розробка комплексних методик розслідування, що містять рекомендації з розслідування двох та більше однорідних видів кримінальних правопорушення [29, с. 174]. Важливо виходити з усталеного принципу побудови криміналістичної методики про те, що будь-яке вчинене кримінальне правопорушення за своєю природою індивідуальний акт злочинної поведінки, як і індивідуальні його методи розслідування, що визначаються слідчою ситуацією у кримінальному провадженні.

На наш погляд, широкі перспективи мають дослідження за видовою методикою розслідування, оскільки видова методика – це, обумовлена суперечливим ставленням вихідних ситуацій розслідування з комплексним характером предмета доказування, система тактичних завдань і операцій, спрямована на формування системи доказів з метою обґрунтування наявності (відсутності) одного зі складів кримінального правопорушення, передбаченого комплексним характером предмета доказування [30, с. 54].

Аналіз вищенаведених позицій щодо методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень, дозволяє дійти висновку, що, сьогодні, по-перше, проглядається тенденція подальшого розвитку теоретичної основи методики розслідування кримінальних правопорушень; по-друге, поглиблене дослідження проблем, шляхів розвитку та вдосконалення криміналістичної методики необхідно продовжити для розроблення найбільш ефективних засобів і методів розслідування й відповідно впровадження у практику таких розробок у формі нових методик розслідування певних видів кримінальних правопорушень. Так, побудова нової методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин має своє наукове підґрунтя, що

²⁹ Криміналістика: учебник / под ред. Н. П. Яблокова. М.: Бек, 1997. 704 с.

³⁰ Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы. М.: Норма, 2008. 224 с

базується на принципах (вихідних ідеях), покладених в її основу.

У криміналістичній літературі принципи побудови методики розслідування кримінальних правопорушень розглядаються вченими-криміналістами по-різному, що не виключає їх теоретичної та практичної значущості. А. М. Васильєв позначив вісім загальних положень (принципів) побудови методики [31, с. 16-19]. До них він відніс: суворе дотримання вимог законності; кримінально-правову та криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень; швидкість та повноту розслідування; обставини, що підлягають встановленню; проведення первинних слідчих дій; планування та побудова слідчих версій; поєднання слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; використання допомоги громадськості.

Разом із цим, М. А. Селіванов виділив дев'ять відомих загальних положень методики [32, с. 61–64]. Проте, на наш погляд, досить влучно сутність побудови криміналістичної методики розкрив А. М. Колесніченко, виділивши в них принципи науки, тобто принципи, що відносяться до розробки загальних положень методики розслідування, з одного боку як розділу криміналістики, і принципи практичної діяльності, тобто принципи, які стосуються побудови методики розслідування конкретних видів кримінальних правопорушень, з іншого [33]. У його точці зору, обґрунтовано виділені два важливих положення: 1) принципи, що визначають науковий напрямок розвитку криміналістичної методики; 2) принципи, що визначають практичне спрямування сучасних уявлень та знань про методику розслідування кримінальних правопорушень. Сьогодні криміналістична методика має здебільшого описовий вигляд, а в її структурі представлені такі «традиційні» елементи, як криміналістична характеристика кримінального правопорушення; обставини, що підлягають встановленню; початкові слідчі

³¹ Васильєв А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. М.: ЛексЭст, 2002. 76 с.

³² Селиванов Н. А. Сущность криминалистической методики и ее принципы. *Социалистическая законность*. 1976. № 5. С. 61–64.

³³ Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: дис. на соискание науч. степени доктора юрид. наук: спец. 12.00.09: «Криминальный процесс, криминалистика, судебная экспертиза». Харьков, 1967. 509 с.

дії та оперативно-розшукові заходи (далі – ОРЗ); типові слідчі ситуації, висунення версій і планування розслідування; організація і тактика проведення окремих СРД; профілактичні дії слідчого [34; 35].

Останнім часом цей перелік збільшився за рахунок застосування таких категорій, як криміналістична класифікація кримінальних правопорушень, взаємодія учасників розслідування тощо. Заслужують на увагу пропозиції розглядати окрему криміналістичну методику у вигляді інформаційно-пізнавальної моделі [36]. Цей підхід дає змогу організаційно впорядкувати структуру методики, забезпечити тісний взаємозв'язок між відповідними елементами й підвищити ефективність пізнавальних дій.

Таким чином, удосконалення криміналістичної методики як системи знань й окремого розділу криміналістики має відбуватись через узагальнення та філософське осмислення накопиченого емпіричного матеріалу, пізнання наукових фактів, що належать як до злочинної діяльності, так і до сфери протидії злочинності. У зв'язку з цим, набувають особливого значення питання щодо удосконалення існуючих й формування нових методик розслідування окремих видів (груп) кримінальних правопорушень; застосування деяких теоретичних концепцій як підґрунтя для формування та вдосконалення методик розслідування (передусім, концепції криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень); уніфікації поглядів вчених на структуру криміналістичної методики, характеристику її елементів; викладення цих положень у найбільш доступній для сприйняття й використання формі.

Отже, зважаючи на досягнення криміналістичної науки й апробовані її результати на практиці, у новій комплексній криміналістичній методиці

³⁴ Колесниченко А. Н. Структура и содержание методики расследования отдельных видов преступлений. *Советская криминалистика: Методика расследования отдельных видов преступлений*. Киев, 1988. С. 15–18.

³⁵ Журавель В. А. О структуре частной криминалистической методики. *Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. науч.-метод. сб.* 2005. Вып. 47. С. 62–67.

³⁶ Гавло В. К. К вопросу о криминалистической методике как информационно-познавательной системе в деятельности по предотвращению, раскрытию и расследованию преступлений. *Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия* : межвуз. науч. сб. / Башк. ун-т. Уфа, 1989. С. 101–107.

розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин пропонуємо виділити такі структурні елементи:

1) криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень (відомості про спосіб учинення кримінального правопорушення, обстановку вчинення, типові сліди кримінального правопорушення, предмет злочинного посягання, особу злочинця);

2) типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування й відповідні їм комплекси процесуальних дій;

3) особливості організації й тактики проведення окремих СРД та негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД);

4) використання спеціальних знань (методів документального аналізу) та призначення окремих видів судових експертиз.

Формування будь-якої наукової концепції, зокрема й щодо створення теоретичних основ криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, передбачає визначення тієї головної категорії, що є безпосереднім предметом дослідження.

Земля – це складова частина навколишнього природного середовища, яка являє собою територію суші, а також територію під водними об'єктами, що характеризується як природний ресурс, просторовий базис і основний засіб виробництва, з приводу якої виникають суспільні правовідносини та є основним засобом виробництва у сільському і лісовому господарстві й місцем розташування об'єктів нерухомого майна в межах території України, складає матеріальну основу її територіальної цілісності та суверенітету [37].

Землі України за своїм основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії: 1) землі сільськогосподарського призначення; 2) землі житлової та громадської забудови; 3) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; 4) землі оздоровчого призначення; 5) землі рекреаційного призначення; 6) землі історико-культурного призначення; 7)

³⁷ Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

землі лісогосподарського призначення; 8) землі водного фонду; 9) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення [38]. Відповідно до статті 21 ЗК України, віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, а зміна цільового призначення земельних ділянок здійснюється за проектами землеустрою щодо їх відведення. Порухення порядку встановлення та зміни цільового призначення земель є підставою для визнання недійсними рішень органів державної влади та органів місцевого самоврядування про надання (передачу) земельних ділянок громадянам та юридичним особам, визнання недійсними угод щодо земельних ділянок, відмови в державній реєстрації земельних ділянок або визнання реєстрації недійсною та притягнення до передбаченої чинним законодавством відповідальності громадян та юридичних осіб, винних у порушенні порядку встановлення та зміни цільового призначення земель [39].

З початку становлення України як держави та прийняття у 1990 році Постанови ВР Української РСР «Про земельну реформу» [40] в країні з'явилися нові форми власності на землю, крім державної створено приватну та колективну. Фактично цей акт перетворив земельні ресурси в товар без належної правової форми, не визначивши порядок ціноутворення, правил купівлі-продажу, інших складових нормативно-правового регулювання обігу землі. Чинниками, які погіршують криміногенну ситуацію в сфері земельних відносин, є також високий рівень рентабельності та прибутковості проведення операцій із землею (оренда, продаж, зміна цільового призначення тощо), адже тіньова ціна на цей «товар» постійно підвищується, тому і спокуса вчинення таких кримінальних правопорушень постійно зростає. Саме ці фактори сприяють тінізації ринку земельних ресурсів, обумовлюють

³⁸ Земельний кодекс України: Закон від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

³⁹ ЗК

⁴⁰ Про земельну реформу: Постанова ВР УРСР від 18 груд. 1990 р. № 563-XII. *Відомості Верховної Ради України (ВВР) УРСР*. 1991. № 10. Ст. 100.

безконтрольне розпорядження землею посадовцями місцевих органів влади та управління [41, с. 14].

При визначенні права власності на земельну ділянку одним з важливих питань є формування цієї ділянки, як об'єкта цивільних прав, яке полягає у визначенні її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру (далі – ДЗК). Земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування та державної реєстрації права власності на неї, за виключенням випадків суборенди та сервітуту щодо її частин, оскільки, державна реєстрація речових прав суборенди та сервітуту частини земельної ділянки, здійснюється після внесення відомостей про таку частину до ДЗК [42, с. 49–50].

Формування земельних ділянок, відповідно до ст. 79–1 ЗК України [43] здійснюється: у порядку відведення земельних ділянок із земель державної та комунальної власності – за проектами землеустрою; шляхом поділу чи об'єднання раніше сформованих земельних ділянок, які перебувають у власності або користуванні, без зміни їх цільового призначення; за технічною документацією із землеустрою щодо поділу та об'єднання земельних ділянок; шляхом визначення меж земельних ділянок державної чи комунальної власності за проектами землеустрою щодо впорядкування територій населених пунктів – за документацією із землеустрою, яка стала підставою для її формування. Сформовані земельні ділянки підлягають обов'язковій державній реєстрації у ДЗК із присвоєння їм кадастрових номерів, тобто ідентифікаційних номерів, які відображаються у публічній кадастровій карті. Набуття права власності на землю громадянами України, здійснюється на підставі: договорів купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільноправовими угодами, безоплатної передачі із земель

⁴¹ Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

⁴² Лупашку С. В. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин: дис. ...канд. юрид. наук. Київ. 2019. 222 с.

⁴³ ЗК

державної і комунальної власності, приватизації земельних ділянок, які були надані їм у користування, прийняття спадщини та виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю). Набуття права власності на землю іноземцями та особами без громадянства може здійснюватись лише щодо земель несільськогосподарського призначення та на підставі: договору купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, інших цивільно-правових угод, прийняття спадщини та викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що належать їм на праві власності [44, с. 51–53].

Термін «нерухомість» у юридичному лексиконі нашої держави вперше почав вживатись у Законі України «Про заставу» (1992), у зв'язку з необхідністю визначити предмет іпотеки. Нерухомістю, відповідно до цього Закону, виступає майно, пов'язане з землею: будівлі, споруди, квартира, підприємство як цілісний майновий комплекс, його структурні підрозділи [45], «нерухомість – це земля і все, що споруджено, зведено на ній, росте або прикріплене до неї» [46, с. 19], «нерухомість (нерухома річ, нерухоме майно) – ділянка території з належними їй природними ресурсами (грунтом, водою та іншими мінеральними та рослинними ресурсами), а також будівлями та спорудами [47, с. 13]. У практиці нерухомість – це, насамперед, будівлі (будинки та споруди) і земельні ділянки, розташовані як під цими будівлями, так і окремо [48, с. 114]. За галузевою класифікацією можна виокремити об'єкти промислового (заводи, фабрики), цивільного (житлові будинки, громадські будівлі, торгові комплекси, склади), сільськогосподарського, транспортного (дороги, лінійні об'єкти, мости, тунелі), військового будівництва, а також гідротехнічного (греблі, дамби, канали, берегоукріплювальні споруди і пристрої, водосховища) і

⁴⁴ Лупашку С. В. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 222 с.

⁴⁵ Про заставу: Закон від 02 жовт. 1992 р. № 2654-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12#Text>

⁴⁶ Как узнать мошенника / авт. и сост. В. Игнатов. Ростов н/Д. : Феникс, 2000. 316 с.

⁴⁷ Астафьев Д. В. Особенности первоначального этапа расследования мошенничества в сфере купли-продажи недвижимости: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Краснодар, 2004. 189 с.

⁴⁸ Князев С. В. Характеристика злочинів, що вчинюються на ринку нерухомості в процесі забудови житла. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 111–118.

гідромеліоративного (системи зрошення, осушення) призначення.

В аспекті розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин має значення також розподіл етапів відведення земельної ділянки й етапів початку самовільного будівництва на ній, це може бути:

– доінвестиційна фаза, що включає в себе: маркетингові дослідження; розроблення концепції інвестиційно-будівельного проекту; обрання особи, яка здійснює реалізацію інвестиційно-будівельного проекту (замовника) і підрядних організацій;

– вишукувальні (геодезичні, геологічні, гідрометеорологічні, екологічні, геотехнічні) та інші інженерні роботи, які виконуються до початку проектних робіт з метою отримання об'єктивної та актуальної інформації про умови будівництва;

– проектні роботи (архітектурне проектування може здійснюватися як відповідно до договору підряду на виконання проектних робіт, так і відповідно до договору авторського замовлення), які включають стадії: ескізного проектування; розроблення проектної документації (на основі позитивного висновку експертизи видається дозвіл на будівництво); підготовки робочої документації;

– будівельно-монтажні роботи (роботи зі зведення нових об'єктів та з установки в них обладнання), зокрема: земляні, кам'яні, бетонні, залізобетонні, покрівельні, малярні, штукатурні та ін.;

– пусканалагоджувальні роботи (комплекс заходів щодо введення в експлуатацію змонтованого обладнання) [⁴⁹, с. 33–34].

Таким чином, кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин здебільшого мають комплексний характер. З огляду на викладене вище та для формування методики розслідування аналізованих кримінальних правопорушень доцільно визначити їх як однорідну сукупність кримінально-караних діянь, що посягають на встановлений порядок суспільних відносин

⁴⁹ Бруско К. М. Розслідування корупційних кримінальних правопорушень, які вчиняються в сфері житлового будівництва: дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 246 с.

користування й охорони землі, а також на окремі її складові компоненти, характерними ознаками яких є однорідність і взаємообумовленість способів досягнення протиправної мети, наявності слідів господарського й екологічного спрямування та викликаних ними негативних наслідків.

Доля екологічної злочинності в структурі злочинності, незважаючи на загальну тенденцію до збільшення, залишається незначною та становить 0,3–0,5 %. Однак, суттєвим є приріст кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин за останні десять років з 387 (2009 р.) до 1669 (2020 р.), а їх частка у структурі екологічної злочинності становить 4,8 %. У 2015–2020 роках вручено повідомлення про підозру 554 особам (2015 р. – 194, 2016 р. – 177, 2017 р. – 71, 2018 р. – 47, 2019 р. – 20, 2020 р. – 45), направлено до суду 533 кримінальні провадження (у 2015 р. – 192, 2016 р. – 167 (приріст до попереднього року – -13%), 2017 р. – 68 (-60%), 2018 р. – 42 (-39%), 2019 р. – 20 (-52%) та 2020 р. – 44 (+110%)), з них з обвинувальним актом – 448; з клопотанням про звільнення від кримінальної відповідальності – 85. Кримінальні правопорушення, у яких провадження закрито – 600 (2015 р. – 279, 2016 р. – 103, 2017 р. – 48, 2018 р. – 44, 2019 р. – 57, 2020 р. – 69) [50].

Необхідно відзначити, що серед загального числа кримінальних правопорушень, предметом злочинного посягання яких є земельна ділянка, значну частину займають кримінальні правопорушення корупційної спрямованості у сфері службової діяльності за ст. 364 (20 %), ст. 366 (58 %) та ст. 368 (12 %) Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Звернемо увагу, що нині, в Україні, тривають процеси реформування (розвитку) державної служби, котра являє собою публічну, професійну, політично неупереджену діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави. Для виконання поставлених завдань визначені спеціальні суб'єкти – державні службовці, правовий статус (права, обов'язки, гарантії тощо) і завдання (залежно від напрямів діяльності) яких визначаються

⁵⁰ Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

Законом України «Про державну службу» [51] та низкою галузевих законів залежно від того або іншого напрямку формування та реалізації державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях, виконання законів, інших нормативно-правових актів, відповідних програм тощо. Виходячи з поставлених перед державною службою і відповідними службовцями завдань, державою й суспільством ставляться перед державними службовцями підвищені вимоги щодо рівня їхньої компетентності, добросовісності й дотримання законності. Це впливає насамперед із того, що державні службовці завдяки особливостям свого соціально-правового статусу та наданим державою повноваженням мають можливість впливати на значну кількість людей. Зазначений обсяг повноважень створює дуалістичну можливість досягати як позитивних результатів своєї діяльності, приносячи суспільну користь державного й регіонального рівня, так і відповідний рівень шкоди від протиправних діянь через невиконання, неналежне виконання або різного роду зловживання і перевищення своїх службових повноважень.

Щороку державні службовці стають суб'єктами вчинення різних кримінальних правопорушень, найбільшу питому вагу серед яких за ступенем суспільної небезпечності й тяжкості становлять саме злочини. А у межах усієї сукупності вчинених зазначеними суб'єктами кримінальних протиправних діянь переважають (становлячи понад 80 %) кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, котрі вчиняються особами, які належать до посад категорій «А» (0,9 %), «Б» (48,6 %), «В» (50,5 %) (за статистикою 2020 р.). Порушена проблема посилюється й тим, що за межами кримінальної статистики перебуває так зване «сіре число», котре становлять латентні злочини, вчинені державними службовцями всіх категорій, за повної відсутності протягом 2019 р. серед суб'єктів досліджуваних злочинів

⁵¹ Про державну службу: Закон від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>

державних службовців, що належать до категорії «А» [52, с. 38].

У широкому розумінні «кримінальні правопорушення, що вчиняються державними службовцями» – це вся сукупність суспільно небезпечних діянь, де суб'єктом вчинення може бути як державний службовець, так і інша фізична особа. У вузькому розумінні під категорією «кримінальні правопорушення, що вчиняються державними службовцями» варто розглядати лише ті діяння, вчинення яких можливе завдяки обійманню державним службовцем відповідної посади в органах державної влади й виконання функцій держави. Водночас важливо розуміти, що використання державним службовцем свого посадового становища (з метою організації, приховування тощо) може робити його співучасником злочинів, первинний механізм вчинення яких не пов'язаний зі сферою державної служби (наприклад злочинні операції із землею та іншою нерухомістю тощо). Такі злочини також мають бути піддані постійному оперативно-розшуковому моніторингу з боку спеціальних суб'єктів запобігання (органів Національної поліції України, органів безпеки, Національного антикорупційного бюро України (далі – НАБУ), Державного бюро розслідування (далі – ДБР), органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового і митного законодавства, органів Державної прикордонної служби України).

При цьому, виходячи з проведеного нами аналізу даних офіційної статистики [53], злочинність державних службовців є сталою за останні роки з такими властивими їй тенденціями:

1) відносно стабільні кількісні показники протягом 2016–2019 рр. із незначною динамікою змін (як у бік збільшення, так і зменшення), а саме: 2016 р. – 164 кримінальні правопорушення, 2017 р. – 235, 2018 р. – 202, 2019 р. – 145 кримінальних правопорушень; 2) посягання на різні об'єкти кримінально-правової охорони:

⁵² Бруско К. М. Розслідування корупційних кримінальних правопорушень, які вчиняються в сфері житлового будівництва: дис. ... канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 246 с.

⁵³ Статистична інформація про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення за 2016–2019 рр. *Офіс Генерального прокурора України.* URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113898&libid=100820#.

– власність (розділ VI КК України) – 2016 р. (16 злочинів: 1 – ст. 185, 9 – ст. 190, 6 – ст. 191), 2017 р. (23 кримінальні правопорушення: 9 – ст. 190, 14 – ст. 191), 2018 р. (19 кримінальних правопорушень: 1 – ст. 185, 1 – ст. 186, 7 – ст. 190, 10 – ст. 191), 2019 р. (10 кримінальних правопорушень: 1 – ст. 187, 1 – ст. 189, 2 – ст. 190, 6 – ст. 191);

– сфера службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (розділ XVII КК України) – 2016 р. (137 кримінальних правопорушень: 7 – ст. 364, 20 – ст. 366, 5 – ст. 367, 85 – ст. 368, 3 – ст. 369, 17 – ст. 369²), 2017 р. (195 кримінальних правопорушень: 12 – ст. 364, 1 – ст. 365, 61 – ст. 366, 21 – ст. 366¹, 11 – ст. 367, 74 – ст. 368, 8 – ст. 369, 7 – ст. 369²), 2018 р. (165 кримінальних правопорушень: 12 – ст. 364, 34 – ст. 366, 17 – ст. 366¹, 12 – ст. 367, 67 – ст. 368, 5 – ст. 369, 18 – ст. 369²), 2019 р. (122 кримінальні правопорушення: 11 – ст. 364, 1 – ст. 365², 19 – ст. 366, 4 – ст. 366¹, 7 – ст. 367, 65 – ст. 368, 4 – ст. 369, 11 – ст. 369²);

3) домінування у їх системі кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (2016 р. – 83,5 %, 2017 р. – 83,0 %, 2018 р. – 81,7 %, 2019 р. – 84,1 %) й злочину, передбаченого ст. 368 «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (2016 р. – 51,8 %, 2017 р. – 31,5 %, 2018 р. – 33,2 %, 2019 р. – 44,8 %).

Разом із цим, проведений аналіз ознак складів кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин дозволив стверджувати, що більшість науковців обмежила кримінальні правопорушення цієї категорії винятково кримінальними правопорушеннями, передбаченими розділом VIII Особливої частини КК України, при тому, що об'єктом таких посягань є земельний правопорядок, установлений земельним законодавством, право власності на землю як об'єкт нерухомості, право постійного користування, право оренди. Це дало змогу розширити категорію кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин іншими розділами КК України та здійснити їх класифікацію: проти власності (ст. 197-1 КК України);

екологічна спрямованість (ст. 239, 239-1, 239-2, 252 та 254 КК України), які у 66 % випадках поєднуються з використанням наданих службових повноважень (дії службових осіб при вчиненні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним переходом права власності на земельні ділянки, зокрема, пайового, лісового, водного фонду тощо до іншої фізичної особи (ст. 364, 366, 367, 368 КК України)). Такі кримінальні правопорушення вчиняються спеціальним суб'єктом – службовою особою, а тому і носять назву «корупційних» [⁵⁴, с. 8–9].

Важливе значення для виявлення та документування корупційних кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин має їх класифікація за етапами відведення (виділення) земельної ділянки: 1) кримінальні правопорушення, що передують початку проведення операцій із землею, а саме: надання неправомірної вигоди для одержання дозвільних документів; 2) кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності на етапі завершення бюрократичних процедур, зокрема, що пов'язані з одержанням реєстраційних документів [⁵⁵].

Таким чином, корупційні кримінальні правопорушення, що вчиняються в сфері земельних відносин найбільш складні для розслідування і містять такі особливості: 1) вчиняються службовими особами або спільно з ними; 2) пов'язані з підробленням документів; 3) характеризуються заподіянням шкоди у особливо великих розмірах, а також спричиненням тяжких та особливо тяжких наслідків для життя та здоров'я людей.

Загалом стабілізація економічної ситуації в Україні за останні роки сприяє зростанню рівня промислового виробництва, збільшенню інвестицій у різні сектори народного господарства. Певне пожвавлення відбувається й у земельній сфері, а також у сфері будівництва (самовільного будівництва) на самовільно зайнятих земельних ділянках. Значний обіг грошових коштів, що

⁵⁴ Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

⁵⁵ Запоцький А. П. Криміналістична класифікація злочинів у сфері будівництва. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 1 (11). С. 32–43.

спрямовуються в дану галузь, зростання зведення новобудов зумовлюють криміналізацію цієї сфери, у якій вчиняються різні злочинні дії. Значним залишається чинник корумпованості службових осіб землевпорядних організацій і державних контролюючих органів.

Нині, злочинці стали активно пристосовуватися до нової системи функціонування земельної сфери і форм контролю за її діяльністю, розширили можливості незаконного збагачення, використовуючи нові та видозмінені способи розкрадань земельних ділянок та їх родючого шару (грунтів). Характерним для земельної сфери є кваліфіковане приховування злочинцями слідів та ознак кримінально караних діянь (частка латентної (невиявленої) кримінальної протиправності у цій сфері складає 70–80 %) шляхом використання службового становища, підроблення проектної, реєстраційної та дозвільної документації, ігнорування норм і правил користування землею, неправомірного доступу до інформації в автоматизованих телекомунікаційних мережах, застосування удосконалених технологій відмивання злочинних доходів.

Отже, розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин має свою специфіку, характеризується складністю встановлення обставин, які підлягають доказуванню і потребує змістовні знання у сфері земельного законодавства та обрання правильних алгоритмів дій суб'єктів сторони обвинувачення для організації і проведення розслідування. Втім, проблеми розслідування таких кримінальних правопорушень вітчизняні та зарубіжні вчені різних часів розглядали фрагментарно, переважно в контексті окремих видів кримінальних правопорушень проти довкілля. Комплексне дослідження, яке дало б змогу розв'язати низку невирішених наукових і практичних завдань, а також сформулювати криміналістичні рекомендації щодо розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, відсутнє. Саме тому, в правозастосовній діяльності з цього напрямку існує низка невирішених питань, що потребують глибокого й усебічного вивчення з метою розроблення ефективної методики, зміст якої, з огляду на

використання практиками, становлять методичні рекомендації спрямовані на вдосконалення організації й тактики розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної категорії, що власне і обумовлює необхідність подальшого наукового пошуку.

1.2. Криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

Першим й основним структурним елементом інформаційно-пізнавальної моделі будь-якої криміналістичної методики, серцевиною її ретроспективного рівня є криміналістична характеристика кримінального правопорушення. Визначення поняття криміналістичної характеристики відіграє важливу роль у науці. Розробка понятійного апарату є принциповим і важливим питанням для науки. Це пояснюється різними факторами. Зокрема, перспективою побудови сталих кореляційних зв'язків між її елементами, можливістю, висувати певні версії за їх допомогою, під час досудового розслідування, планувати проведення різних СРД тощо.

Грунтовне дослідження криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, з урахуванням актуальної на сьогодні слідчої, експертної та судової практики, надає змогу в режимі реального часу проаналізувати стан та оперативну обстановку щодо кількісного і якісного рівня злочинності за низкою показників, на основі отриманих даних сформулювати наукові засади комплексної криміналістичної методики розслідування кримінальних правопорушень. Криміналістичні рекомендації є важливим інструментарієм слідчого, інших компетентних

суб'єктів, що залученні до кримінального провадження – своєрідним алгоритмом дій у типових слідчих ситуаціях [⁵⁶, с. 570].

Для більш повного та об'єктивного визначення сучасного стану розробки криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин слід звернутись до історії її зародження, як елемента методики. Вперше про криміналістичну характеристику, як елемент методики розслідування згадується в дисертації Л. О. Сергеева ще у 1966 році [⁵⁷]. Так, прийнято вважати, що саме цей автор запровадив у науковий обіг термін «криміналістична характеристика», і тлумачив його як сукупність взаємопов'язаних чинників, що характеризують особливості способів учинення і слідів відповідних видів кримінальних правопорушень, об'єкта посягань, обставин, що характеризують учасників кримінальних правопорушень та їх злочинні зв'язки, час, місце, умови й обстановку вчинення кримінального правопорушення [⁵⁸, с. 40].

З'явившись в кінці 60-х років, поняття «криміналістична характеристика» привернуло до себе увагу багатьох провідних вчених-криміналістів, що досліджували теоретичні та практичні питання методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [⁵⁹, с. 34]. Пізніше питання сутності криміналістичної характеристики різних категорій кримінальних правопорушень розглядали Ю. П. Аленін, Л. Я. Драпкін, І. Ф. Герасимов, О. Я. Баєв, В. Д. Басай, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, Р. С. Белкін, Т. В. Варфоломеева, І. О. Возгрін, В. І. Шиканов, А. Ф. Волобуєв, В. К. Гавло, В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. О. Ейсман, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, С. С. Чернявський, В. Ю. Шепітько та ін.

⁵⁶ Криміналістика: підручник / [В. В. Пяковський, Ю. М. Черноус, А. В. Самодін та ін.]; за заг. ред. В. В. Пяковського. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Харків: Право, 2020. – 752 с.

⁵⁷ Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ: автореф. дис. канд. юрид. наук 12.00.09. «Уголовный процесс, криминалистика, судебная экспертиза» / Л. А. Сергеев. – Москва, 1996. – 26 с.

⁵⁸ Запотоцький А. П. Теоретичні основи та практика розслідування злочинів у сфері будівництва: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.09 Київ, 2018. 510 с.

⁵⁹ Возгрин И. А. Введение в криминалистику: История, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. 2003. – 475 с.

Однак питання щодо змісту й основних елементів криміналістичної характеристики залишається дискусійним донині. Аналітичний огляд результатів досліджень науковців стосовно трактування досліджуваного поняття дає змогу дійти висновку, що вчені-криміналісти так і не досягли однастайності в баченні змісту й категорій, які охоплює зазначена конструкція. Одні автори розглядають її як наукову категорію (Л. Я. Драпкін, Л. А. Сергєєв) [60, с. 17; 61, с. 4-5], інші - як сукупність відомостей про кримінальне правопорушення (І. Ф. Герасимов, В. Є. Коновалова, О. Н. Колесніченко) [62, с. 96; 63, с. 16], треті вважають науковою абстракцією (В. І. Шиканов) [64, с. 42]. Четверта група авторів, розглядає криміналістичну характеристику кримінального правопорушення як наукову розроблену систему істотних, типових криміналістичних ознак і властивостей, що притаманні певному виду кримінальних правопорушень (І. М. Артамонов, О. О. Ейсман) [65, с. 7; 66, с. 98].

Вчені-криміналісти, що досліджують проблеми криміналістичної характеристики, не завжди однотипно підходять і до визначення її поняття та системи. Наприклад М. В. Салтевський зазначив, що криміналістична характеристика – це видова модель, яка дозволяє прогнозувати, будувати найбільш обґрунтовані версії щодо обставин конкретної події (особи,

⁶⁰ Драпкин Л. Я. Предмет доказывания и криминалистическая характеристика преступлений / Л. Я. Драпки // Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений. – Свердловск, 1978. – С. 11–18.

⁶¹ Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ: Автореф. дис...канд. юрид. Наук / Л. А. Сергеев. – М., 1966. – 19 с.

⁶² Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в методике расследования / И. Ф. Герасимов // Методика расследования преступлений (общие положения) : Материалы, науч. - практ. конф. – М., 1976. – С. 93–97.

⁶³ Коновалова В. Е., Колесниченко А. Н. Теоретические проблемы криминалистической характеристики / В. Е. Коновалова, А. Н. Колесниченко // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 15–19.

⁶⁴ Шиканов В. И. О междисциплинарной характеристики отдельных видов преступлений / В. И. Шиканов // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 40–43.

⁶⁵ Артамонов И. И. Методологические аспекты криминалистической характеристики / И. И. Артамонов // Криминалистическая характеристика преступлений – М. : ВИИПиПП, 1984. – 66 с.

⁶⁶ Эйсман А. А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступления / А. А. Эйсман // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 98–99.

способу вчинення злочину, засобів злочину та іншого) [67, с. 148-151]. Водночас В. Д. Берназ визначає дану категорію як основу на державних статистичних даних науково-обґрунтовану систему узагальненої інформації та їх джерел про обставини, які були доказані, та інші, які мали значення для попередження, виявлення, розкриття, розслідування та судового розгляду [68, с. 17]. А от В. С. Кузьмічов стверджує, що криміналістична характеристика – це своєрідна інформаційна модель, що являє собою якісно-кількісний опис типових ознак конкретного виду (групи) кримінальних правопорушень. При цьому, науковець наголошував, що особливе значення криміналістична характеристика кримінальних правопорушень набуває на початковому етапі досудового розслідування для визначення основних його напрямків й висунення обґрунтованих слідчих версій. На окремих етапах розслідування виявляються лише окремі елементи криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, а повна їх сукупність встановлюється під кінець розслідування [69, с. 252]. Однак незважаючи на різні думки науковців, у кожному погляді вчених-криміналістів простежується одна мета – сформулювати об'єктивне уявлення про кримінальне правопорушення, вказати ті його риси, що є відправними для методики досудового розслідування. Крім цього, переважна більшість авторів близька в тому, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень це: а) сукупність даних (відомостей), інформація про кримінальні правопорушення, які характеризуються, і певні, пов'язані із ними явища; б) сукупність (система) ознак властивостей, слідів, відношень кримінального правопорушення; в) інформація, що має криміналістичне значення; г) характеристика конкретного, реального кримінального правопорушення і наукова абстракція двох рівнів, яка виділяє типові ознаки певних категорій

⁶⁷ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ: Кондор, 2008. 588 с.

⁶⁸ Берназ В. Д. Криміналістична характеристика як наукова категорія. Південноукраїнський правничий часопис. 2006. №1. С. 16–18.

⁶⁹ Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика. Навчальний посібник / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 368 с.

кримінальних правопорушень (видів і груп) і кримінальних правопорушень взагалі; 5) важливий елемент окремої методики.

Погоджуємось з думкою О. О. Ейсмана про те, що криміналістична характеристика служить «стержнем» методики досудового розслідування окремих видів кримінальних правопорушень [70, с. 99], для якої головними завданнями є:

1) розкрити фактичний зміст будь-якої конкретної події і сукупності супровідних обставин як системи послідовних у просторі та часі дій суб'єкта;

2) прояснювати механізм утворення слідів при вчиненні конкретного кримінального правопорушення, вказуючи на його закономірності, можливі варіанти слідів і їхній зв'язок між собою;

3) визначати шляхи доведення того або іншого складу кримінального правопорушення у всій сукупності обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні;

4) розмежовувати етапи досудового розслідування кримінального провадження (етапи доказування) залежно від вирішуваних на кожному етапі специфічних задач [71, с. 99].

Перед працівниками органів досудового розслідування постійно виникає необхідність звернення до того чи іншого елемента криміналістичної характеристики з метою уточнення своїх дій або ж прогнозування дій правопорушника для постановки правильних питань під час проведення експертизи або ж у процесі спілкування з фахівцем у певній галузі – у кожному випадку він неодноразово звертається до кількісних і якісних компонентів криміналістичної характеристики.

Таким чином, практичне значення криміналістичної характеристики кримінального правопорушення полягає в тому, щоб служити слідчому

⁷⁰ Эйсман А. А. О содержании понятия криминалистической характеристики преступления / А. А. Эйсман // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – С. 98–99.

⁷¹ Басалаев А. Н., Гуняев В. А. Криминалистическая характеристика преступления (общее понятие и практическое значение) / А. Н. Басалаев, В. А. Гуняев // Методика расследования преступлений (общие положения): Материалы науч. - практ. конф. (г. Одесса, ноябрь 1976 г.) – М., 1976. – С. 97–100.

(дізнавачу) своєрідним трафаретом, який би «накладався» на наявні в його розпорядженні на даному етапі досудового розслідування. У свою чергу такий «трафарет» дозволяє: а) визначати, чи містяться в цій події ознаки кримінального правопорушення; б) прогнозувати суть цієї події і супутніх їй обставин; в) обґрунтовано припускати зміст і форми прояву тих слідів, які могли і повинні були залишитися в результаті кримінального правопорушення, і причинно пов'язаних з ним передуючих і подальших обставин; г) конкретизувати повноту зібраної у справі доказової інформації і проводити їх аналіз та оцінку; д) планувати і здійснювати цілеспрямовані заходи з дослідження цієї події, що припускають пошук, фіксацію і процесуальне закріплення слідів [72, с. 100].

У цьому контексті слід наголосити, що адекватна характеристика кримінального правопорушення – це першорядна умова для успішної розробки методики досудового розслідування кримінального провадження, а також ключ до розкриття кримінальних правопорушення. Відповідно, знаючи способи учинення кримінального правопорушення, що зазвичай зустрічаються у слідчій та судовій практиці, місця вчинення тих або інших протиправних дій, способи приховування слідів, ознаки, що характеризують певне коло осіб, схильних до тих або інших злочинних посягань, слідчий (дізнавач) в змозі дати обґрунтовану оцінку результатам дослідження конкретного кримінального провадження, визначити послідовність подальших СРД, необхідних для встановлення об'єктивної істини.

На сучасному етапі, вчені-криміналісти поділяють дану категорію на різні рівні, а саме: як загальну криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень, криміналістичну характеристику окремого виду (групи) кримінальних правопорушень, та як індивідуальну криміналістичну

⁷² Басалаев А. Н., Гуняев В. А. Криминалистическая характеристика преступления (общее понятие и практическое значение) / А. Н. Басалаев, В. А. Гуняев // Методика расследования преступлений (общие положения): Материалы науч. - практ. конф. (г. Одесса, ноябрь 1976 г.) – М., 1976. – С. 97–100.

характеристику конкретного кримінального правопорушення. Для кращого розуміння цих рівнів, на нашу думку, слід детальніше їх розглянути:

Загальна криміналістична характеристика розглядається як загальне поняття, а саме як вищий рівень абстракції, що застосовується до даної наукової категорії. З одного боку, воно має абстрактний характер, а з іншого – загальне криміналістичне значення є методологічною основою для дослідження криміналістичних характеристик окремих видів та груп кримінальних правопорушень. За допомогою цього поняття виникає реальна можливість цілеспрямовано використовувати теоретичний та емпіричний матеріал для розвитку загальних та окремих питань криміналістичної методики. Криміналістична характеристика окремих видів та груп кримінальних правопорушень відноситься до рівня, який має меншу ступінь абстракції. В основі даного рівня криміналістичної характеристики повинні знаходитись положення загальної теорії криміналістики та конкретний передовий досвід слідчої та судової практики. Криміналістична характеристика окремих видів кримінальних правопорушень являє собою поєднання вичерпних даних про розслідуване суспільно-небезпечне діяння. В ній відтворюються індивідуальні ознаки цього діяння. Її можна розглядати, як інформаційну модель розслідуваного кримінального правопорушення. Криміналістична характеристика окремого кримінального правопорушення, яка отримана в процесі досудового розслідування, завжди індивідуальна, але в той же час вона відноситься до якоїсь визначеної групи, або виду кримінальних правопорушень.

Однак, запропонований дослідниками перелік рівнів криміналістичної характеристики, не отримав відповідної підтримки з боку деяких вчених і саме тому проблема рівнів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень залишається спірною по сьогоднішній день. На наш погляд, запропонований поділ криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень на різні рівні, з урахуванням потреб практики, сучасного стану розвитку криміналістики, а також у зв'язку з внесенням законодавцем

постійних змін та доповнень в нормативно-правові акти, які регулюють відносини в сфері досудового розслідування кримінальних правопорушень, об'єктивно потребує уточнення та подальшого розвитку.

Майже всі науковці у структурі криміналістичної характеристики виокремлюють чотири основні елементи: 1) предмет безпосереднього кримінально-протиправного посягання (найрізноманітніші об'єкти органічного та неорганічного походження); 2) спосіб вчинення кримінального правопорушення в його широкому розумінні (обставини приготування, здійснення і приховування, дії суб'єкта, що використовується для досягнення поставленої мети); 3) типова «слідова картина» в її широкій інтерпретації (сукупність джерел матеріальних та ідеальних відображень у навколишній матеріальній обстановці вчиненого кримінального правопорушення); 4) характеристика особи злочинця (опис людини як соціально-біологічної системи, чий властивості та ознаки відображаються у матеріальному середовищі) [73, с. 364].

Однак, у юридичній літературі є й інші точки зору на структуру криміналістичної характеристики. Наприклад, деякі науковці пропонують включати: документи як джерело матеріальної інформації [74, с. 28]; особливості виявлення кримінальних правопорушень [75, с. 94]; використані правопорушниками технічні засоби [76, с. 84] та ін. Проте, на нашу думку, основними вимогами, які мають висуватися до елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, є теоретична доказаність (яка підтверджена практичною діяльністю слідчих підрозділів, розшуку), значущість тих чи інших ознак для наукового та практичного вирішення

⁷³ Криміналістика: Підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко. – К.: Атіка, 2001. – 544с.

⁷⁴ Лузгин И. М. Некоторые аспекты криминалистической характеристики и место в ней данных о сокрытии преступлений / И. М. Лузгин // Криминалистическая характеристика преступлений: Сб. научных трудов. – М., 1984. – С. 25–30.

⁷⁵ Герасимов И. Ф. Криминалистические характеристики преступлений в методике расследования / И. Ф. Герасимов // Методика расследования преступлений (общие положения) : Материалы, науч. - практ. конф. – М., 1976. – С. 93–97.

⁷⁶ Быков В. М. Криминалистическая характеристика групповых преступлений / В. М. Быков // Криминалистическая характеристика преступлений. – М., 1984. – 85 с.

завдань з виявлення, розслідування кримінальних правопорушень та викриття злочинців.

Слушно додати, що криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин повинна бути уточнена та доповнена за допомогою інших характеристик (кримінально-правової, криміналістичної), що створені в результаті синтезу практичної та наукової діяльності. У цьому контексті, вдалою є позиція М. П. Яблокова, який довів, що при формуванні структури криміналістичної характеристики, з огляду на сутність об'єкта, який вона характеризує, необхідно враховувати і використовувати деякі істотні кримінально-правові і криміналістичні відомості про кримінальне правопорушення. [77, с. 8]. Наприклад, положення кримінального права, що встановлюють караність діянь і характер обставин, що визначають відповідальність, є похідною розробки окремих методик розслідування й орієнтиром для визначення предмета доказування щодо конкретних видів кримінальних правопорушень [78, с. 299]. Крім цього, врахування цих положень необхідне при розробці класифікації кримінальних правопорушень, розподілі їх на види, підвиди (групи) [79, с.79].

Водночас, кримінологічна характеристика доповнює криміналістичну і включає до методики розслідування інформацію про опис генезису кримінального правопорушення, його причини та умови вчинення, застосування заходів щодо їх усунення, частоти повторюваності та розподіляє кримінальні правопорушення за іншими ознаками, наприклад, віком, часом, географією тощо. Практичне значення цих даних полягає в тому, що під час розслідування конкретного кримінального правопорушення співставлення наявних даних (що, де, коли, яким чином, при яких обставинах тощо) з системою узагальнених відомостей про кримінальне

⁷⁷ Яблоков Н. П. Криминалистика. Учебник для вузов / Н. П. Яблоков. – М., 2001. – 718 с.

⁷⁸ Криміналістика: підручник. / В. В. Пяковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О.О. Алексеев та ін. - К. : «Центр учбової літератури», 2015. - 544 с.

⁷⁹ Кубрак П. М. Актуальні питання розслідування злочинів у сучасних умовах: тактика, методика, інформаційне забезпечення: Збірник наукових праць / П. М. Кубрак. – К., Укр. акад. внутр. справ, 1996. – С.78-84.

правопорушення певного виду дає можливість виділити аналогічні за криміналістично значимими ознаками кримінальні правопорушення і на цій підставі висунути версії, врахувати криміналістичні рекомендації щодо подальшого плану розслідування тощо. Частіше використовується загальна характеристика способу вчинення кримінального правопорушення. І тоді, на основі узагальнених даних про те, хто раніше вчиняв такі кримінальні правопорушення, є можливість визначити конкретний напрям пошуку фігурантів кримінального провадження.

З урахуванням зазначеного у криміналістичній характеристиці кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин необхідно чітко розмежовувати: а) теоретичну концепцію як основу формування окремих методик розслідування кримінальних правопорушень; б) робочий інструмент розслідування як систему зібраних і узагальнених даних про криміналістично значимі ознаки певного виду (групи) кримінальних правопорушень.

Зрозуміло, узагальнені дані виду (групи) кримінальних правопорушень не можуть виступати як універсальний стовідсотковий засіб розслідування, оскільки вони – відображення типового, а кожне вчинене кримінальне правопорушення може бути настільки індивідуальним, що у ряді випадків може не мати аналогів у минулому. Однак, у переважній більшості випадків типове має місце. Тому дані криміналістичної характеристики покликані і будуть завжди надавати допомогу під час досудового розслідування.

Отже, *криміналістична характеристика кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин* – це система відомостей, розроблена наукою і практикою, що відрізняє кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин від інших видів правопорушень (у тому числі й адміністративних) й визначає програму СРД та НСРД, спрямованих на виявлення, розкриття і розслідування таких кримінальних правопорушень, а також сприяє правильній оцінці слідчої ситуації, що склалася, та визначає перспективно-прогностичну оцінку ходу досудового розслідування.

Основними її елементами є: 1) предмет кримінально-протиправного посягання (земля, тобто поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею, а також будівлі та споруди, самовільно побудовані на самовільно зайнятій земельній ділянці); 2) спосіб учинення кримінального правопорушення (складається зі способів підготовки до вчинення злочинних дій, безпосереднього вчинення кримінального правопорушення та способів приховування (маскування) протиправних дій); 3) обстановка вчинення кримінального правопорушення (конкретні об'єктивно-предметні умови, в яких учиняються кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин); 4) типова «слідова» картина (будь-які зміни матеріального (навколишнього) середовища, що виникли в результаті вчинення в ньому кримінального правопорушення і є його наслідками (комплекс матеріальних та ідеальних джерел інформації, що притаманні кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин та певним способам і етапам їх вчинення); 5) характеристика особи злочинця (фізичні та соціально-демографічні дані й негативні чинники, що мали вплив на формування і здійснення злочинної поведінки) [⁸⁰, с. 231].

Важливе місце у цій структурі посідають взаємозв'язки слідової картини та способу вчинення кримінальних правопорушень, оскільки характер і локалізація слідів безпосередньо визначаються діями винуватих осіб, які в певній обстановці (з урахуванням специфіки функціонування земельних відносин, умов оформлення відповідного юридичного титулу – право власності чи використання, охорони об'єктів та контролю) обирають конкретний предмет (предмети) злочинного посягання (земля, особливо цінні земельні ділянки та ґрунтовий покрив земель), залишаючи криміналістично значимі відображення в речах і документах, дослідження яких має найбільше

⁸⁰ Криміналістика: підручник. / В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексеев та ін. – К. : «Центр учбової літератури», 2015. – 544 с.

значення для встановлення ознак події кримінального правопорушення та причетних до нього осіб.

1.2.1. Спосіб вчинення кримінальних правопорушень

Земля визнається основним національним багатством та природним ресурсом, що перебуває під особливою охороною держави. Висока цінність земель як товару в ринковій економіці робить її привабливим об'єктом злочинних посягань [⁸¹, с. 43].

Спосіб вчинення кримінальних правопорушень – один із елементів криміналістичної характеристики і, водночас, один із головних обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Зазначений елемент криміналістичної характеристики завжди був об'єктом детальної уваги вчених, оскільки він виступає своєрідним «ключем» до розкриття кримінальних правопорушень, відображає характерні риси діяльності особи, є визначальною ланкою в розробці окремих методик і в деяких випадках уможливорює розмежування окремих видів кримінальних правопорушень, нерідко ставить перед криміналістикою нові завдання тощо.

Структура способу вчинення кримінального правопорушення є категорією непостійною. Залежно від своєрідності поведінки підозрюваного, особливостей ситуацій, що виникають до і після вчинення кримінальних правопорушень та інших обставин, вона може бути триланковою (включає поведінку суб'єкта до, під час і після вчинення кримінального правопорушення), дволанковою (у різних комбінаціях) й одностанковою

⁸¹ Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

(характеризує поведінку суб'єкта лише під час вчинення кримінального правопорушення) [⁸²; ⁸³, с. 137].

За наявного розмаїття кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин способи їх учинення відрізняються однотипністю, бо вони всі пов'язані з недотриманням вимог норм кримінального, природоохоронного й земельного законодавства, і залежать, в першу чергу, від особи злочинця та предмета злочинного посягання.

Виявлені та зареєстровані на практиці типові способи кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин можна класифікувати так:

1) типові способи самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва (ст. 197–1 КК України);

Кримінальні правопорушення, пов'язані із незаконним заволодінням землею, які порушують право власності на землю вчиняються шляхом: а) самовільного зайняття земельних ділянок для посіву сільськогосподарських культур (32 %) [⁸⁴; ⁸⁵]; б) самовільного встановлення парканів та металевих конструкцій, що спричиняє зайняття земельної ділянки (46 %) [⁸⁶]; в) будівництва споруд без оформлення належних документів (63 %) [⁸⁷; ⁸⁸]; г) здійснення незаконного будівництва, без зміни, в установленому законом

⁸² Класифікація способів приховування злочинів у криміналістиці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. В. Даньшин. – Х., 2000. – С. 9.

⁸³ Теорія і практика розслідування злочинів проти довілля: монографія / О. В. Одерій. – Харків: Діса плюс, 2015. – 528 с.

⁸⁴ Ухвала Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 08 серпня 2018 року. Справа № 559/1643/18. Провадження № 1–кк/559/496/2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75747874>

⁸⁵ Ухвала Марківського районного суду Луганської області від 18 червня 2018. Справа № 417/5825/18. Провадження 1–кк/417/242/18 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74735837>

⁸⁶ Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 06 серпня 2018 року. Справа № 202/4088/18. Провадження № 1кп/202/381/2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75700240>

⁸⁷ Ухвала Вінницького міського суду Вінницької області від 06 серпня 2018 року. Справа №127/19064/18. Провадження №1–кк/127/9820/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75721027>

⁸⁸ Ухвала Орджонікідзевського районного суду м. Харкова від 31 липня 2018 року. Справа № 644/5386/18. Провадження № 1–кк/644/1230/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75603126>

порядку, цільового призначення земельних ділянок (45 %) [89]; г) оформлення дозволу на будівництво на земельній ділянці шляхом складання завідомо недостовірних офіційних документів [90].

Наприклад, ОСОБА_1, відповідно до договору купівлі-продажу, набула право власності на земельну ділянку з усіма обтяженнями та сервітутами загальною площею 0,1000 га із кадастровим номером 6125287500:01:018:0046, що розташована за межами населеного пункту с. Смиківці на території Смиковецької сільської ради Тернопільського району Тернопільської області, для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка).

ОСОБА_1 звернулася із заявою до ФОП ОСОБА_2, про виготовлення технічної документації із землеустрою щодо поділу вищевказаної земельної ділянки, на окремі ділянки з площами 0,0500 га та 0,0500 га, для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд. За результатами поділу земельної ділянки із кадастровим номером 6125287500:01:018:0046, ОСОБА_1 набула право власності на земельні ділянки з усіма обтяженнями та сервітутами загальною площею 0,0500 га із кадастровим номером 6125287500:01:018:0078 та загальною площею 0,0500 га із кадастровим номером 6125287500:01:018:0079, що розташовані за межами населеного пункту с. Смиківці на території Смиковецької сільської ради Тернопільського району Тернопільської області, для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд.

Право власності на земельні ділянки, загальною площею 0,0500 га із кадастровим номером 6125287500:01:018:0078 та загальною площею 0,0500 га із кадастровим номером 6125287500:01:018:0079, ОСОБА_1 належним чином зареєструвала та використовує для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд. Суміжними

⁸⁹ Ухвала Ніжинського міськрайонного суду від 20 червня 2018 року. Справа № 740/5085/17. Провадження № 1-кс/740/598/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74863267>

⁹⁰ Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 15 травня 2018 року. Справа № 686/5723/18 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75038416>

землекористувачами до земельних ділянок із кадастровими номерами 6125287500:01:018:0078 та 6125287500:01:018:0079, які належать на праві власності ОСОБА_1 є землі громадян ОСОБА_3 , ОСОБА_4 , ОСОБА_5 та землі Смиковецької сільської ради. Надалі встановлено, що фактична площа користування визначена фактичними межами земельної ділянки за кадастровим номером 6125287500:01:018:0078 становить 0,0854 га, в той час коли згідно відомостей Державного земельного кадастру, документації із землеустрою повинна становити 0,05 га, а отже фактичний порядок користування земельною ділянкою не відповідає правоустановчим документам та вимогам нормативно-правових актів з питань землеустрою та землекористування. Крім того, фактична площа користування визначена фактичними межами земельної ділянки за кадастровим номером 6125287500:01:018:0079 становить 0,0823 га, в той час коли згідно відомостей Державного земельного кадастру, документації із землеустрою повинна становити 0,05 га, а отже фактичний порядок користування земельною ділянкою не відповідає правоустановчим документам та вимогам нормативно-правових актів з питань землеустрою та землекористування.

Таким чином, нехтуючи вимогами земельного законодавства, ОСОБА_1 , у не встановлений органом досудового розслідування час, умисно, самовільно порушила права власників суміжної земельної ділянки - Смиковецької сільської ради, самовільно заволодівши земельною ділянкою із загальною площею 0,0653 га [91].

Необхідно додати, що спосіб вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним заволодінням землею, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю залежить від суб'єкта правоволодіння. У разі, якщо земельна ділянка перебуває у приватній власності, оформлення права власності на земельну ділянку здійснюється шляхом підроблення документів із залученням до співучасті у вчиненні кримінального

⁹¹ Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 17.02.2021. Судова справа № №607/6123/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95089931>

правопорушення нотаріуса та інших осіб, які надають публічні послуги. У разі вчинення кримінального правопорушення шляхом заволодіння земельної ділянки, яка знаходиться в державній чи комунальній власності, зміна права власності здійснюється, здебільшого, шляхом зловживання владою чи службовим становищем, здачі в оренду земельної ділянки шляхом заниження суми орендної плати [⁹², с. 63].

Отже, самовільне зайняття земельної ділянки – це завжди активні дії, тому не може кваліфікуватись як самовільне зайняття земельної ділянки бездіяльність особи, яка не звільняє орендовану земельну ділянку після спливу строку оренди, або земельну ділянку, вилучену для суспільних потреб. Стосовно самовільного будівництва, то за своїми ознаками воно частково тотожне поняттю «самочинне будівництво», передбаченому цивільним законодавством України, відповідно до якого самочинним визнається будівництво, яке було здійснене за однієї з таких обставин: на земельній ділянці, що не була відведена для цієї мети; без належного дозволу чи належно затвердженого проекту; з істотним порушеннями будівельних норм і правил. Таким чином, кримінальним правопорушенням може бути визнане лише в разі його поєднання із самовільним зайняттям земельної ділянки, яким завдано значної шкоди її власнику чи володільцю [⁹³, с. 447].

– типові способи забруднення або псування земель (ст. 239 КК України);

Аналіз структури злочинності проти довкілля засвідчив, що найбільшу частку становлять кримінальні правопорушення, що пов'язані із забрудненням або псуванням земель (2/3 від усіх кримінальних правопорушень зазначеної категорії або 66 %).

Забруднення земель – це привнесення або виникнення у ґрунтах і ґрунтових водах унаслідок діяльності людини пестицидів, важких металів,

⁹² Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія / О. В. Одерій. – Харків: Діса плюс, 2015. – 528 с.

⁹³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

радіонуклідів та інших речовин, вміст яких значно перевищує природний фон на даних землях, що призводить до їх кількісних або якісних змін; при цьому зміни можуть бути зумовлені не лише появою в зоні аерації нових речовин, яких раніше не було, а й збільшенням вмісту речовин, характерних для складу незабрудненого ґрунту, порівняно з даними агрохімічного паспорта на землі сільськогосподарського призначення. Під псуванням земель визнається порушення їх природного стану без обґрунтованих проектних пропозицій, погоджених та затверджених у встановленому порядку, забруднення їх хімічними та радіоактивними речовинами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами; порушення родючого шару ґрунту, невиконання вимог встановленого режиму використання земель, а також використання земель способами, що погіршують їхню природну родючість [94].

Слід наголосити, що спосіб вчинення псування забруднення або псування земель передбачає порушення спеціальних правил поведінки зі шкідливими речовинами, відходами. Ці правила містяться в ряді законів та нормативно-правових актів, що регламентують господарську, наукову, медичну, військову та іншу діяльність, яка пов'язана з використанням зазначених вище небезпечних речовин і продуктів (ЗУ від 25 червня 1991 р. №1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища» [95]; ЗУ від 02 березня 1995 р. № 86/95-ВР «Про пестициди і агрохімікати» [96]; ЗУ від 05 березня 1998 р. №187/98-ВР «Про відходи» [97]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну екологічну

⁹⁴ Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Є. С. Назимко, С. В. Лосич, Ю. О. Данилевська та ін. / за заг. ред. проф. В. М. Бесчастного та О.М. Джузи. Київ : ВД «Дакор», 2018. 386 с.

⁹⁵ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України №1264-ХІІ від 25 червня 1991 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

⁹⁶ Про пестициди і агрохімікати: Закон України № 86/95-ВР від 02 березня 1995 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-%D0%B2%D1%80#Text>

⁹⁷ Про відходи: Закон України № 187/98-ВР 05 березня 1998 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187/98-%D0%B2%D1%80#Text>

інспекцію України» від 19 квітня 2017 р. № 275 ^[98], наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України від 21 квітня 2021 р. № 266 «Про внесення змін до Положення про територіальні та міжрегіональні територіальні органи Держекоінспекції» ^[99] тощо).

Порушення зазначених правил характеризується невиконанням, або неналежним виконанням особою покладених на неї обов'язків щодо охорони земель як найважливішого компонента природного середовища. Наприклад, зберігання та видалення відходів має здійснюватись у місцях, визначених органами місцевого самоврядування, за наявності спеціальних дозволів, у яких визначено обсяги відходів відповідно до встановлених лімітів та умов їх зберігання. У зв'язку із цим самовільне захоронення (складування) промислових, побутових та інших відходів на землях утворює склад аналізованого кримінального правопорушення.

Приклад: ОСОБА_1 здійснюючи діяльність з утримання та розведення свиней на території домоволодіння за місцем свого фактичного проживання за адресою: АДРЕСА_2 , починаючи з початку березня 2019 року до 03 квітня 2019 року, діючи умисно, в порушення спеціальних правил, визначених ст. ст. 17, 33 Закону України «Про відходи», ст. 55 Закону України «Про охорону навколишнього середовища», систематично здійснював злив відходів (гною та сечі), що виникли внаслідок життєдіяльності свиней, на ґрунтовий покрив берега р. Гірський Тікич, тим самим здійснив забруднення земельної ділянки площею 750 м², чим, відповідно до висновку судової інженерно-екологічної експертизи, допустив викиди відходів в навколишнє середовище, що призвело до забруднення земельних ресурсів в результаті перевищення концентрацій показників ґрунту порівняно з фоновими пробами, а саме: амоній (обмінний), у перерахунку на амоній-іон, нітрати, фосфор (рухомі форми) у перерахунку на п'ятиоксид фосфору, хлориди (водна витяжка), що

⁹⁸ Про затвердження Положення про Державну екологічну інспекцію України: Постанова КМУ № 275 від 19 квітня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D0%BF#Text>

⁹⁹ Про внесення змін до Положення про територіальні та міжрегіональні територіальні органи Держекоінспекції: Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України № 266 від 21 квітня 2021р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0619-21#Text>

внаслідок великої кількості гельмінтів та потрапляння зараженого гною на відкритий ґрунт, створило небезпеку для довкілля та здоров'я людей, які мешкають поряд, а також заподіяв шкоди на суму 71054 грн. 08 коп.

Таким чином, своїми умисними та протиправними діями ОСОБА_1 вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 239 КК України, а саме: забруднення земель відходами, шкідливими для здоров'я людей та довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, що створило небезпеку для здоров'я людей та довкілля [100].

Отже, землі вважаються забрудненими (зіпсованими), коли перевищено гранично допустимі нормативи концентрацій небезпечних речовин у ґрунтах і їх не можна використовувати за цільовим призначенням [101, с. 122].

– типові способи незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239–1 КК України);

Протиправне вилучення з будь-якою метою у власника або законного користувача всупереч їхній волі, а так само власником чи законним користувачем з порушенням встановленого порядку зняття та перенесення родючого поверхневого шару ґрунту земельних ділянок або ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) сьогодні стає все більш поширеним і особливо стосується чорнозему сільськогосподарських полів, а також будівельного піску, які вивозять на продаж. Власникам земельних ділянок та землекористувачам заборонено без спеціального дозволу органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок, але разом із цим злочинці, користуючись тим, що велика кількість орендарів не обробляє свої поля через банкрутство, приїздяють на поле, для зручності накидання до вантажівок «буртують» землю, а згодом її вивозять.

¹⁰⁰ Вирок Жашківського районного суду Черкаської області від 21.01.2020 р. Судова справа № 1-кп/693/22/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87030812>

¹⁰¹ Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2020. 20 с.

Приклад: ОСОБА_1 30.03.2019 близько 14.00 год., не маючи дозволу на зняття, збереження, перенесення та використання ґрунтового покриву, на земельній ділянці призначеній для ведення селянського господарства, розташованої за адресою: АДРЕСА_2, діючи з прямим умислом, керуючись корисливим мотивом, за допомогою екскаватора-навантажувача «Т-156», реєстраційний номер НОМЕР_2 та бульдозера «Т-170», які були найняті ним на усній домовленості у громадян, яких запевнив у своїй законній діяльності, незаконно зняв поверхневий шар ґрунту на площі 0,76 га, з метою подальшої реалізації, чим створив реальну небезпеку для довкілля, оскільки порушив ландшафтну цілісність території, пошкодив родючий шар ґрунту, що потребує відновлення і унеможливорює використання земельної ділянки за цільовим призначенням, не завдавши матеріальної шкоди.

Вказані дії ОСОБА_1 органом досудового розслідування кваліфіковані за ч.1 ст. 239-1 КК України - незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, що створило небезпеку для довкілля [102].

Зазвичай, вчинення таких кримінальних правопорушень потребує використання спеціальної техніки (навантажувача, екскаватора тощо), за допомогою якої і видаляють та вивозять означений ґрунтовий покрив без спеціального дозволу (58 %) [103]; використання механічного засобу типу земснаряд, видобування землі водного фонду (пісок) (46 %) [104]; зняття з русла річки і земельних ділянок в межах прибережних захисних смуг поверхневого (ґрунтового) шару землі (27 %), тощо (додаток***).

Внаслідок таких кримінальних правопорушень поле перетворюється на кар'єр, адже чорнозем вибирають аж до глини, а товщина родючого шару подекуди може сягати півтора метри. На полі залишаються хаотично

¹⁰² Вирок Зачепилівського районного суду Харківського області від 22.05.2019. Судова справа № 620/315/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81961852>

¹⁰³ Ухвала Ірпінського міського суду Київської області від 12 липня 2018 р. Справа № 367/8057/16-к. Провадження №1-кк/367/999/2018. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75310090>

¹⁰⁴ Ухвала Березанського районного суду Миколаївської області від 25 червня 2018 року. Справа №469/527/18. Провадження 1-кк/469/107/18 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75162934>

розташовані великі ями різного розміру, а безпосередньо поле на довгий час втрачає родючість, оскільки природним шляхом для відновлення 7 міліметрів чорнозему потрібно приблизно 100 років. При цьому, такі ділянки взагалі випадають із сільськогосподарського обороту, оскільки серед хаотичних канав небезпечно випасати худобу або косити траву, тим більше, що зазвичай там не росте нічого, окрім найменш вибагливих бур'янів [105].

Особливо небезпечним способом є вчинення таких кримінальних правопорушень шляхом підпалу (свідоме застосування вогню до об'єктів рослинного і тваринного світу, розташованих на земельній ділянці), або вибуху (процес вивільнення великої кількості енергії в обмеженому об'ємі за короткий проміжок часу). Інший загально небезпечний спосіб має місце в тому випадку, коли незаконне заволодіння ґрунтовим покривом супроводжується застосуванням великої кількості механізмів, які завдають шкоду на інших земельних ділянках, використанням речовин, небезпечних для життя і здоров'я людей, тваринного чи рослинного світу [106, с. 544].

– типові способи незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239–2 КК України);

Сутність способів вчинення таких кримінальних правопорушень полягає в умисному протиправному вилученню земель водного фонду або використання їх для задоволення власних потреб (намив ґрунту для створення штучної земельної ділянки, підняття рівня ґрунту з метою перешкодити сезонному затопленню земельної ділянки, влаштування дамб, причалів та проведення інших робіт).

Приклад: ОСОБА_1 обвинувачується в тому що, перебуваючи на прибережній захисній смузі вздовж річки Малий Сірет, яка протікає в адміністративних межах с. Нижні Петрівці Сторожинецького району Чернівецької області та відповідно до положень п. «б» ч.1 ст. 58 та п. «а»

¹⁰⁵ Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія / О. В. Одерій. – Харків: Діса плюс, 2015. – 528 с.

¹⁰⁶ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

ч.2 ст. 60 Земельного Кодексу України, віднесена до поверхневого шару земель водного фонду, незаконно, без отримання від спеціально уповноваженого органу влади дозволу на видобуток важкого суглинку сіро-коричневого кольору, всупереч Постанови Кабінету Міністрів України за № 557 від 12.07.2005 року «Про затвердження порядку видачі дозволів на проведення робіт на землях водного фонду», шляхом знімання поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду за допомогою екскаватора (який належить невстановленій слідством особі) видобував та загрузив до кузова автомобіля марки «Камаз» н/з НОМЕР_1, право власності якого належить ОСОБА_4, 11 метрів кубічних важкого суглинку сіро-коричневого кольору, тим самим незаконно заволодів поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах загальним об'ємом 11 метрів кубічних. В подальшому ОСОБА_1 відвозив вказану суміш за місцем свого проживання, де використовував для будівництва.

Своїми діями, ОСОБА_1 вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ст. 239-2 ч.1 КК України, а саме: незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах [107].

Отже, перебування земель водного фонду в комунальній чи приватній власності не звільняє власників від обов'язку отримати спеціальний дозвіл на проведення на таких землях будь-яких робіт, зокрема, такі дозволи можуть видаватись уповноваженими органами на будівництво гідротехнічних споруд, поглиблення дна для судноплавства, видобування корисних копалин, прокладання кабелів і трубопроводів, проведення бурових і геологорозвідувальних робіт.

– типові способи безгосподарського використання земель (ст. 254 КК України);

¹⁰⁷ Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 18 квітня 2019 р. Судова справа № 723/1427/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81295657>

Способи вчинення характеризуються невиконанням або неналежним виконанням вимог законодавства особами, на яких покладено правовий обов'язок з охорони земель від шкідливого антропогенного впливу.

Приклад: на підставі Державного акту на право власності на земельну ділянку власником земельної ділянки сільськогосподарського призначення (для ведення особистого селянського господарства) площею 3,12 га, що розташована на території Дубровицької територіальної громади Сарненського району (колишньої Трипутнянської сільської ради Дубровицького району) Рівненської області, за межами населеного пункту, є ОСОБА_2. Між ОСОБА_2 (орендодавець) з однієї сторони та ОСОБА_1 (орендар) з другої сторони укладено договір оренди землі, відповідно до умов якого орендодавець передає, а орендар приймає в строкове платне користування земельну ділянку площею 3,12 га, виділену для ведення особистого селянського господарства на території Дубровицької територіальної громади Сарненського району, (колишньої Трипутнянської сільської ради, Дубровицького району) Рівненської області, за межами населеного пункту.

Таким чином, ОСОБА_1 є землекористувачем земельної ділянки площею 3,12 га, розташованої на території Дубровицької територіальної громади Сарненського району (колишньої Трипутнянської сільської ради Дубровицького району) Рівненської області за межами населеного пункту.

Так, в період часу з 02 квітня 2019 року по 27 травня 2021 року ОСОБА_1, будучи на підставі договору оренди землекористувачем земельної ділянки площею 3,12 га, для ведення особистого селянського господарства, під час її використання всупереч вимогам пунктів «а», «б» та «г» частини 1 статті 96 Земельного кодексу України, відповідно до яких землекористувач зобов'язаний забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки, додержуватися вимог

законодавства про охорону довкілля та підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі, а також в порушення вимог статті 164 Земельного кодексу України, статті 35 Закону України "Про охорону земель" та статей 20-2, 51 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища", достовірно знаючи про вид цільового використання земельної ділянки, без відповідних дозвільних документів на проведення робіт та без проведення зміни цільового призначення земельної ділянки, розмістив на ній піролізні печі для виготовлення деревного вугілля.

Отже, використання не за цільовим призначенням земельної ділянки сільськогосподарського призначення ОСОБА_1 призвело до виведення із сільськогосподарського обороту земельної ділянки, яка належить на праві приватної власності ОСОБА_2 загальною площею 0,1 га без відома власника. Вказані дії органом досудового розслідування кваліфіковані за статтею 254 Кримінального кодексу України, так як ОСОБА_1 вчинив безгосподарське використання земель, що спричинило виведення земель з сільськогосподарського обороту [108].

Наслідками таких дій є тривале зниження або втрата родючості, тобто зменшення або позбавлення здатності землі задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі й теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку, або виведення земель із сільськогосподарського обороту (вимушена консервація або вилучення земель із використання назавжди внаслідок її деградації) та порушення структури ґрунту (природне або антропогенне спрощення ґрунтового покриву, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій родючого шару ґрунту та інших органічно пов'язаних із ним природних компонентів) [109].

¹⁰⁸ Вирок Дубровицького районного суду Рівненської області від 07.09.2021 р. Судова справа № 949/996/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99462083>

¹⁰⁹ Про охорону земель: Закон від 19 черв. 2003 р. № 962-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15>

Отже, власники земельних ділянок зобов'язані: а) забезпечувати їх використання за цільовим призначенням; б) дотримуватись вимог законодавства про охорону довкілля; в) своєчасно сплачувати земельний податок; г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; г) підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; е) дотримуватись правил добросусідства та обмежень пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем; ж) за свій рахунок привести земельну ділянку у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком здійснення такої зміни не власником земельної ділянки, коли приведення у попередній стан здійснюється за рахунок особи, яка незаконно змінила рельєф (ст. 91 ЗК України) [110].

Зі всього масиву опрацьованих матеріалів кримінальних проваджень, а також опитування практичних працівників (152 слідчих Національної поліції України), можна констатувати, що більшість корупційних діянь учинених службовими особами у сфері земельних відносин полягали у систематичному зловживанню службовим становищем у різних формах, зокрема, надання дозволу на будівництво на земельній ділянці, у тому числі і на земельних ділянках історико-культурного призначення, не відведених для будівництва; незаконна передача земельної ділянки у власність шляхом: не направлення на розгляд відповідного органу документів щодо передачі земельної ділянки; внесення недостовірних даних до офіційних документів щодо перебування зазначених земельних ділянок у власності чи користуванні, надання згоди на розроблення проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок у приватну власність, здійснення реєстрації у Державному земельному кадастрі

¹¹⁰ ЗК України

земельних ділянок; купівлі-продажу земельної ділянки по заниженим цінам без проведення експертної грошової оцінки; складання і видання завідомо неправдивих офіційних документів щодо відведення земельних ділянок у власність; затвердження документації із землеустрою та передачі у власність земельної ділянки із порушенням процедури такої передачі; складання завідомо недостовірних офіційних документів, щодо зміни цільового призначення земельної ділянки та надання дозволу на розроблення, затвердження проекту землеустрою щодо відведення земельних ділянок та передачі їх у приватну власність особам [¹¹¹, с. 57–58]

Аналіз правозастосовної практики дозволив виокремити й декілька способів зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги, а саме: 1) здійснення державної реєстрації всупереч накладеного мораторію на купівлю-продаж земельної ділянки; 2) відчуження земельних часток (паїв), проведення державної реєстрації права власності на земельну ділянку на підставі акту на право власності, скасованого в судовому порядку на момент такої реєстрації; 3) знищення вартості земельної ділянки шляхом проведення оціночної експертизи. В такому випадку, предметом доказування є невідповідність наданого висновку щодо оцінки земельної ділянки, на підставі якого було здійснено купівлю-продаж, фактичній вартості такої земельної ділянки. Для такого співставлення необхідно провести судову земельно-оціночну експертизу вартості земельної ділянки [¹¹², с. 58–59].

Зазначений перелік способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є найбільш поширеним, про що свідчить опитування слідчих, які проводять досудове розслідування визначної категорії кримінальних проваджень. Необхідно додати, що для кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин властивим ще є приховування способів учинення, яке знаходить своє відображення у приховуванні

¹¹¹ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

¹¹² Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

конкретних дій або наміру. Це може бути як фальсифікація окремих документів, зокрема, технічної документації, протоколів, договорів, балансу, звіту землевпорядних організацій, розписок та інших документів (69 %), так і використання корупційних зв'язків при проведенні контрольних перевірок, ревізій (58 %); надання завідомо неправдивих показань або підкуп свідків (38%); звільнення попередніми числами співробітників (19%); проведення культивуації ґрунту (24%), переміщення (переховування) будівельної техніки (62%), притягнення працівників підприємств, установ, організацій до дисциплінарної та адміністративної відповідальності за наявності ознак кримінального правопорушення (46%).

Наведений перелік способів приховування не є вичерпним і може бути доповнений інсценуванням, маскуванням, фальсифікацією тощо, проте слід усвідомлювати, що кожний з них може бути використаний (як один так і декілька одночасно) під час вчинення кримінального правопорушення у сфері земельних відносин, що є властивим для цієї категорії кримінальних проваджень, оскільки злочинець діє відповідно до тієї ситуації, що складається.

1.2.2. Обстановка вчинення кримінальних правопорушень

Під *обстановкою вчинення кримінального правопорушення* у широкому розумінні прийнято вважати середовище – сукупність умов, зв'язків, що утворились на певній території у період часу певної події [113, с. 81]. У більш вузькому значенні обстановку прийнято вважати лише частиною обставин кримінального правопорушення, що включає в себе місце і час його

¹¹³ Курс криміналістики: В 3 т. / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. – СПб.: Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2004. – Т.1.: Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика. – 683 с.

вчинення [¹¹⁴, с. 5–6]. Подія кримінального правопорушення відбувається в конкретних умовах місця з його речовою обстановкою, часом, природно-кліматичними факторами, виробничою діяльністю, іншими умовами, які характеризують, в основному, певне зовнішнє середовище.

М. П. Яблоков обстановку вчинення кримінального правопорушення визначає як систему різного роду взаємодіючих між собою об'єктів, явищ, процесів, які характеризують умови місця і часу, матеріальні, природно-кліматичні, виробничо-побутові та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної події та інші обставини об'єктивної реальності, яка склалася в момент кримінального правопорушення і впливає на спосіб його вчинення та проявляється в різного роду слідах [¹¹⁵, с. 329–331]. Очевидно, що таке визначення має широкий характер і може бути віднесеним до будь-яких випадків, які характеризують обстановку будь-якого кримінального правопорушення.

Проте, необхідно зауважити, що не всі елементи обстановки вчинення кримінального правопорушення мають однакове значення при розслідуванні кримінальних правопорушень, деякі з них взагалі не будуть містити ніякої інформації. Крім цього, поняття обстановки вчинення кримінального правопорушення не слід звужувати лише до місця безпосереднього вчинення, а, навпаки, за можливості потрібно розширити, починаючи її досліджувати з часу готування і до моменту приховування кримінального правопорушення, місця, де готується кримінальне правопорушення, безпосередньо вчиняється і де приховуються сліди та наслідки злочинного діяння тощо. Як показує практика, для ефективного розслідування й встановлення всіх обставин необхідно включити якомога більше можливих факторів та умов, серед яких знаходиться особа, яка має намір вчинити кримінальне правопорушення, та які мають вплив на механізм слідоутворення. Наприклад, з позиції

¹¹⁴ Кулагин Н. И. Планирование расследования сложных многоэпизодных дел. Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1976. 63 с

¹¹⁵ Криминалистика: Учебник для вузов / Под ред. Н.П. Яблокова. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 708 с.

В. І. Куликова, який розглядає цю категорію як «...обмежену просторово-часовими рамками конкретної події злочину систему, що включає в себе матеріальні (природні та техногенні) та соціально-психологічні елементи, що оточують злочинця, та навмисно обраної, пристосованої їм середі, в якій вчиняється злочинне діяння, і спливаючих на формування усіх його структурних елементів, що детермінує характер поведінки співучасників злочину, а також обумовлюючи методику розслідування» [¹¹⁶, с. 45].

У юридичній літературі неодноразово зазначалося, що відносно до окремих груп кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин специфіка обстановки визначається такими факторами, як: місце вчинення кримінального правопорушення, природно-кліматичні та метеорологічні умови місця події, екологічний стан місцевості (регіону), умови екологічної безпеки, кримінальна ситуація й ефективність профілактичних заходів на місцях. Заслуговує на увагу точка зору М. О. Духна, Ю. Г. Корухова, які вважають, що обстановка вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля включає в себе дві групи обставин: 1) виробничо-технологічні та інші процеси, які послуговували безпосередньою причиною кримінальних правопорушень; 2) матеріальну обстановку навколишнього середовища на момент вчинення кримінального правопорушення та момент виявлення його наслідків [¹¹⁷, с. 4].

Проте, для опису обстановки вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин краще підходить позиція О. Ф. Облакова, який до складових її компонентів додатково включає адміністративно-територіальне, географічне й економічне розташування районів, їх соціально-економічну

¹¹⁶ Куликов В. И. Обстановка совершения хищения государственного и общественного имущества как объект специального криминалистического исследования. *Методика и психология расследования хищений государственного и общественного имущества*: сб. науч. тр. Свердловск, 1986. С. 44–52.

¹¹⁷ Духно Н.А., Корухов Ю.Г. Расследование экологических преступлений: Лекция. – М.: Юрид. ин-т МИИТа, 2001. – 20 с.

характеристику й функціональну специфіку окремих ділянок місцевості [118, с. 35]. В її основі закладено конкретне місце (простір, на якому відбулась або має відбутись певна подія кримінального характеру) та умови.

З урахуванням вищезазначених положень, результатів проведеного нами дослідження, вважаємо, що характер обстановки вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є багатоплановим і охоплює різні аспекти, зокрема, й ті, що пов'язані з матеріальною обстановкою, в котрій вчинюється злочинна діяльність. Специфіка обстановки вчинення вказаних кримінальних правопорушень визначається, передусім безпосереднім предметом злочинного посягання, сферою діяльності осіб, які причетні до його вчинення, а також умовами в яких відбувалась подія тощо.

Серед факторів, які визначають обстановку вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин дослідники додатково виділяють соціальні умови: слабкий розвиток економіки, високий рівень безробіття, низьку матеріальну забезпеченість людей, постійний ріст цін на товари першої необхідності і продукти харчування[119, с. 271]. На наш погляд, до таких факторів слід віднести і нормативно-правові чинники, що регламентують охорону навколишнього природного середовища.

Проведений аналіз наукових поглядів та матеріалів слідчої практики дозволяє стверджувати, що головними елементами обстановки вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є: а) місце і час вчинення кримінального правопорушення; б) умови вчинення кримінального правопорушення (природно-кліматичні та метеорологічні умови місця події; умови екологічної безпеки; виробничо-побутові й соціальні умови, а також інші умови навколишнього середовища з урахуванням конкретної ситуації); в) екологічний стан місцевості.

¹¹⁸ Облаков А. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений и криминалистические ситуации. учеб. пособие / А. Ф. Облаков. - Хабаровск: ВШ МВД СССР, 1985. - 88 с.

¹¹⁹ Дудоров О.О. Розділ VIII «Злочини проти довкілля». Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. - К.: Канон, 2001. - 1104 с.

Місце і час вчинення кримінального правопорушення є елементами обстановки, які взаємопов'язані зі способом вчинення кримінального правопорушення та іншими елементами криміналістичної характеристики.

Для дослідження географії екологічної злочинності доцільне застосування відносних показників, у яких ураховується різниця між кількістю населення на окремих територіях. Зіставлення рівня облікованих екологічних злочинів у різних областях України дає можливість визначити регіони, в яких зазначені посягання є найбільш поширеними. Так, за 2014–2016 рр. найвищими середньорічними значеннями характеризувались Рівненська (255), Львівська (209) та Дніпропетровська (206) області, найнижчими – місто Київ (43), Кіровоградська (49) та Тернопільська (51) області [¹²⁰, с. 102].

Відповідно до проведених Ю. А. Турловою розрахунків, до першої квінти з найвищими показниками інтенсивності екологічної злочинності (червоний колір на картограмі) увійшли Рівненська (22), Херсонська (16,9) та Житомирська (14,6) області. Другою за ранжуванням спеціального коефіцієнта екологічної злочинності є квінта (на картограмі – помаранчевий колір), яку утворюють Полтавська (13), Івано-Франківська (12,6), Волинська (12,4), Чернігівська (12,1) та Закарпатська (11,7) області. До третьої квінти (жовтий колір) належать Київська (11,2), Луганська (10,3), Черкаська (9,8), Миколаївська (9,5), Запорізька (8,9). Четверту квінту (зелений колір) становлять Сумська (8,7), Львівська (8,2), Хмельницька та Чернівецька (обидві – 6,9), Дніпропетровська (6,3) та Донецька (5,4). До групи областей, що характеризуються найнижчими показниками інтенсивності (блакитний колір), віднесено Кіровоградську (5), Тернопільську (4,8), Одеську (4,7), Харківську (4,1), Вінницьку (3,2) області та місто Київ (1,5) [¹²¹, с. 102].

Дослідження «географії» дозволило зробити висновок, що збільшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень спостерігається в

¹²⁰ Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.

¹²¹ Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.

усіх регіонах України. Найбільші значення екологічної злочинності мають Рівненська (22 %), Херсонська (16,9 %) та Житомирська (14,6 %) області, а найвищими показниками інтенсивності кримінальних дій у сфері земельних відносин характеризуються великі, промислово розвинені регіони (Дніпропетровська, Одеська та Харківська області, м. Київ), що обумовлюється незаконним відведенням земельних ділянок не за призначенням.

Втім, вагоме значення мають й часові параметри вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, у сукупності зі всіма іншими криміналістично значущими складовими цієї системи, оцінка яких може істотно збільшити обсяг інформації, що підлягає аналізу під час розслідування та з'ясування можливих закономірностей його вчинення. Час – певний момент, проміжок тієї чи іншої тривалості, в період якого бере свій початок та кінець подія кримінального характеру. Відслідкувати його можна за допомогою сталих показників (рік, місяць, година, хвилина), що у свою чергу дасть змогу за певним ступенем точності дослідити початок, тривалість і закінчення кримінального правопорушення.

Зазвичай кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин відбуваються в робочий час. Теж саме стосується і корупційних діянь. Так, службові, спеціально уповноважені, інші особи порушують встановлені правила функціонування земельних відносин, або сприяють цьому, під час виконання ними своїх обов'язків (наприклад, під час проведення сесії й голосування за проекти рішень), тобто в робочий час. Між порами року та місяцями було виявлено деякі істотні коливання щодо кількості учинених кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, зокрема, спостерігається динаміка збільшення у осінній та весняно-літній періоди (+71,4%), що пояснюється сприятливим умовами, як для ведення сільськогосподарських робіт, так і будівельних робіт, а також робіт пов'язаних із вилученням поверхневого шару ґрунту та інших операцій (культивуацій, рекультивуацій тощо) із землею.

Необхідно наголосити, що у процесі документування обстановки вчинення кримінального правопорушення забезпечується виявлення і закріплення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні відповідно до ст. 91 КПК України [122], а саме подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення). З криміналістичної точки зору, потрібно враховувати, що кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин у своїй переважній більшості належать до діянь, місце вчинення яких локалізоване просторово та обмежене різною за величиною площею земельної ділянки; умови, визначені технологічним процесом або операцією (проведення висотних монтажних/оздоблювальних робіт; розроблення ґрунту; занурення опор у ґрунт та ін.); системою обліку та звітності, документообігом (оформлення та рух управлінських, проектних, облікових, бухгалтерських, лабораторних, технічних, технологічних, виробничо-господарчих, статистичних й інших документів); і видом продукції, яку використовують (будівельні матеріали, суміші, техніка, інструмент тощо), а також час (астрономічний), сезонність робіт; канали реалізації одержаного злочинним шляхом тощо.

Отже, доказуванню підлягає обстановка, у якій відбувалося суспільно небезпечне діяння, тобто обмежена просторово-часовими межами вчиненого кримінального правопорушення взаємодія людини, матеріальних предметів, природно-кліматичних та інших факторів, що впливають на ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, набуваючи у зв'язку з цим кримінально-правового значення. Характер часових та просторових параметрів обстановки визначається типом земельної ділянки (сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, рекреаційного, історико-культурного, лісогосподарського, водного фонду, промисловості,

¹²² Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення), конкретним місцем учинення кримінального правопорушення (земельні ділянки, особливо цінні види земель, землі вкриті водою, землі запасу), а також порядком фінансування робіт або використання певних будівельних матеріалів, техніки, обладнання, речовин та інших матеріалів, шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля. Тож у разі вчинення кримінального правопорушення на землі промислового призначення розмір шкоди та наслідки кримінального правопорушення можуть суттєво відрізнятись від подібного кримінального правопорушення під час будівництва житлового комплексу, торгівельного центру, курорту тощо на землях природно-заповідного чи лісогосподарського призначення. Так, обстановка вчинення кримінального правопорушення є доказовим фактом, що уможливорює встановлення ступеня винуватості підозрюваного, особливо, якщо кримінальне правопорушення було вчинено в обстановці, доступній лише обмеженому колу осіб. Водночас корупційні кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин не завжди мають чітко окреслені межі місця вчинення, а інколи (йдеться про фізичних осіб – суб'єктів таких кримінальних правопорушень) місце кримінального правопорушення не може бути встановлено, однак з урахуванням інших достовірно встановлених обставин, це не є суттєвою перешкодою для доведення винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення, складання обвинувального акту та направлення кримінального провадження до суду.

1.2.3. Предмет кримінальних правопорушень

У криміналістичних дослідженнях під час формування характеристик кримінальних правопорушень, переважно використовують поняття «предмет кримінального правопорушення» під яким у більшості випадків розуміють

речі матеріального світу [¹²³, с. 349; ¹²⁴, с. 64; ¹²⁵, с. 124–133; ¹²⁶, с. 84; ¹²⁷, с. 93; ¹²⁸, с. 8]. Земля знаходяться у центрі перетину різних економічних процесів, приватних і суспільних інтересів, адміністративних норм і правил. Здійснення цивільно-правових угод щодо земельних ділянок вимагає глибоких і систематичних знань особливостей обороту земель, зумовлених специфікою самого товару – земельної власності. Тобто земельні ділянки земель певної категорії виступають специфічним товаром, який продається, купується, здається в оренду тощо. Відповідно, земельна ділянка як основна складова частина земельних ресурсів виступає об'єктом економічних відносин у сільськогосподарській, будівельній та інших сферах [¹²⁹].

Земельні ділянки як товар – це об'єкт угод (купівлі-продажу, дарування, застави тощо), що задовольняє різні реальні чи потенційні потреби та має визначені якісні і кількісні характеристики. Кожна категорія земель має свої споживчі властивості і відповідні потенційні потреби [¹³⁰, с. 160–170]. Земельні ділянки містять одночасно і благо, необхідне споживачам, і витрати чи інвестиції, без яких володіння та користування ними практично неможливо. Ці якості проявляються у вигляді їхньої корисності, рідкості, обмеженості та капіталоемності. Загальну споживчу цінність земель складає її корисність, тобто можливість використання для здійснення визначеної економічної функції (вирощування врожаю, випуску промислових товарів,

¹²³ Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 928 с.

¹²⁴ Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина: конспект лекцій. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2016. 120 с.

¹²⁵ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за ред. П. С. Матишевського та ін. Київ: Юрінком Інтер, 1997. 506 с.

¹²⁶ Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько та ін.]; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та доповн. Київ: Юрид. думка, 2004. 352 с.

¹²⁷ Кримінальне право України. Загальна частина: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [М. І. Бажанов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій та ін.]; за ред. М. І. Бажанова. Київ: Харків: Юрінком Інтер; Право, 2003. 416 с.

¹²⁸ Лашук Є. Ф. Предмет злочину в кримінальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 20 с.

¹²⁹ Шульга А. М. Щодо предмету злочину, передбаченого статтею 197-1 КК України. Вісник Харківського Національного Університету ім. Каразіна. Серія Право. 2008. № 1. С. 59–64.

¹³⁰ Управління земельними ресурсами: навчальний посібник / за ред. проф. А. М. Третяка. Вінниця: Нова Книга, 2006. 360 с.

відпочинку чи особистого споживання). Як і будь-який товар, земельна ділянка має споживчу й ринкову вартість. Споживча вартість відображає вартість речей для конкретного користувача. Ринкова вартість – це найбільш ймовірна ціна продажу їх на відкритому і конкурентному ринку. Земельні ресурси є складником економічного обороту як ресурс, що не має альтернатив взаємозаміни у багатьох сферах діяльності. На пропозицію земельних ділянок як товару впливає чинність закону рідкісності й обмеженості: чим вища рідкісність товару – тим вища ціна. Немає навіть і двох однакових ділянок, у них завжди будуть розбіжності за місцем розташування, доступністю й іншими показниками [¹³¹, с. 153–154]

Відповідно до цього, предмет кримінального правопорушення в сфері земельних відносин визначається таким чином: земля (земельні ділянки, ділянки надр, відособлені водянні об'єкти та все, що безпосередньо стосується землі), розпорядчі документи (рішення, розпорядження, постанови, протоколи) та матеріальні блага (гроші, цінні папери, інше майно та вигоди матеріального характеру). Зокрема, у самовільному зайнятті земельної ділянки (частини 1 і 2 ст. 197-1 КК України) предметом виступає земельна ділянка – частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, цільовим (господарським) призначенням та визначеними щодо неї правами; а в ч. 3 і 4 ст. 197–1 КК України предметом виступають: а) будівлі – земельні поліпшення, що складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несучо-огорожувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення майна, тварин, рослин, збереження інших матеріальних цінностей, провадження економічної діяльності. Будівлі є об'єктами, призначеними передусім для якої-небудь діяльності людини – проживання, навчання, відпочинку, праці тощо (зокрема, це житлові, дачні чи садові будинки, клуби, школи, театри, вокзали); б) споруди – земельні

¹³¹ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ...док. юрид. наук. Харків 2021. 525 с.

поліпшення, що не належать до будівель і призначені для виконання спеціальних технічних функцій. Споруди мають відповідні об'єми, площі, наземні, надземні чи підземні будівельні системи, несучі чи огорожувальні конструкції; вони забезпечують виробничі процеси, зберігання матеріалів, виробів та устаткування, переміщення вантажів, а також тимчасове перебування та пересування людей (цехи, склади, сараї, гаражі, погребі, вежі, мости, тунелі, котельні, бойлерні).

Водночас спостерігається певна залежність між особою злочинця (службова особа) та предметом злочинного посягання (можливістю вчинити певні дії). Типовим прикладом є черговий випадок в Одеській області, де розслідується кримінальне правопорушення за статтею про зловживання владою або службовим становищем (ч. 2 ст. 364 КК України) за фактом дій чиновників обласного Держгеокадастру і Таїровської сільради в інтересах третіх осіб. Так, земля належить держпідприємству Дослідне господарство Таїровське, яке перебуває в підпорядкуванні Інституту виноградарства і виноробства імені В. С. Таїрова Національної академії аграрних наук України. Землю використовують для аграрних досліджень і селекції рослин. Відчуження цієї землі можливо лише за погодженням зВерхньою Радою України (далі – ВР України). Поряд із цим, місцеві чиновники незаконно розділили її на більш дрібні ділянки і передали третім особам із зазначенням цільового призначення «для ведення особистого селянського господарства» [132]. Тобто, використовуючи своє службове становище або ж службове становище третьої особи, злочинці формально (готуючи усі необхідні документи) виконують мінімальний перелік нормативних вимог та привласнюють національне багатство України.

У більшості випадків знайти винуватих для правоохоронних органів ускладнено, оскільки останні залучають підставних осіб, використовують фіктивні документи, підроблені печатки, бланки тощо і на момент виявлення

¹³² В Одеській області запобігли спробі крадіжки 87 га земель держпідприємства – ЗМІ. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4407699-v-odeskii-oblasti-zapobihly-sprobi-kradizhky-87-ha-zemel-derzhpriemstva-zmi>

факту вчинення кримінальних правопорушень зникають. Під час підготовки та в момент вчинення кримінальних правопорушень злочинці вміло маскують усі особисті дані, використовують складні злочинні схеми з метою прикриття своєї злочинної діяльності та подальшого уникнення кримінальної відповідальності в разі свого викриття. І до того часу, поки правоохоронні органи проведуть усі необхідні процедури, які зазвичай затягуються через бюрократичну складову, злочинці залишаються недосяжними для правоохоронців, адже «грають» на випередження.

У забрудненні або псуванні земель (ст. 239 КК України) предметом є земля, тобто поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. Для вирішення питання про застосування цієї статті не мають значення форма власності на землю, характер користування нею, її цільове призначення або виведення з обігу з будь-яких причин [133, с. 540]. У незаконному заволодінні ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) – ґрунтовий покрив земель (поверхневий шар ґрунту, який сформований на поверхні земної кори в результаті природних процесів і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя завдяки найважливішій властивості – здатності постачати рослинам необхідні для їх роту поживні речовини, воду, повітря). Ж. Х. Косанов відзначає, що земельна ділянка, яка позбавлена родючого ґрунтового поверхневого шару, може функціонувати лише як територіальний базис. Ґрунт, відділений від землі, на його думку, вже не виступає як засіб виробництва [134, с. 16]. З такою точкою зору важко не погодитися. Ґрунт, відділений від земельної ділянки, перетворюється на речовину, відносини з приводу приналежності його використання регулюються вже нормами цивільного законодавства. Однак будь-яка земельна ділянка навіть за

¹³³ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

¹³⁴ Косанов Ж. Х. Правовая охрана земель сельскохозяйственного назначения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Алма-Ата, 1983. 24 с.

відсутності ґрунтового покриву може використовуватися як територіальний базис для спорудження житла, промислових підприємств, організації відпочинку людей [135, с. 12]. Тому предметом незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) визнають ґрунтовий покрив земель сільськогосподарського призначення. Це обумовлюється тим, що саме для цієї категорії земель родючість ґрунтового покриву виступає визначальною ознакою [136, с. 144]. Необхідно зауважити, що відокремлений від земельної ділянки внаслідок господарської діяльності людини родючий шар ґрунту не охоплюється поняттям «ґрунтовий покрив», а має назву «ґрунтова маса».

У незаконному заволодінні землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України) – землі водного фонду. Згідно зі ст. 58 ЗК України основною складовою частиною земель водного фонду є землі, вкриті водою. Фактично всі водні об'єкти займають земельні ділянки, на яких вони знаходяться, за винятком підземних вод і джерел, що знаходяться в надрах землі. До водопокритих земель відносять тільки земельні площі, стійко покриті водою протягом року. До цієї категорії земель також належать землі, зайняті болотами та островами, прибережними захисними смугами уздовж моря чи річки, гідротехнічними та іншими водогосподарськими спорудами і каналами. Тому, характерними ознаками цього предмета є: 1) належність до земель зі спеціальним цільовим призначенням – земель водного фонду як складової літосфери; 2) державно-правове регулювання з притаманним йому імперативним методом; 3) поверхневість; 4) родючість; 5) невіддільність землі з водним фондом; 6) особливо великий розмір; 7) водоохоронне та водообслуговуюче значення [137, с. 133].

¹³⁵ Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2002. 174 с.

¹³⁶ Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект: дис. ... док. юрид. наук. Харків 2021. 525 с.

¹³⁷ Кумановський М. В. Проблема предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). Право і безпека. 2013. № 1 (48). С. 128–134.

У безгосподарському використанні земель (ст. 254 КК України) – земля, тобто поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею. Важливою складовою частиною земельних ресурсів, що характеризує якісні та кількісні показники, є земельний фонд. Земельний фонд України становить 60,4 млн. га. Сільськогосподарськими землями зайнято близько 35 %, лісами та чагарниками – понад 30 %, населеними пунктами, промисловістю і транспортом – 3 % земельного фонду світу. Сільськогосподарські угіддя у складі усіх земель України становлять 69,3 % або 41,8 млн. га, що свідчить про значний потенціал країни, зокрема у сфері виробництва сільськогосподарської продукції [¹³⁸, с. 104–105].

Таким чином, предмет в системі криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин займає ключове місце, оскільки саме його ознаки дозволяють виділити стійкі зв'язки з особою злочинцем та іншими структурними елементами криміналістичної характеристики. Предметом інших кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин (учинених з використанням службового становища) здебільшого є неправомірна вигода та офіційні документи. Враховуючи, що при вивченні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин предмет, є здебільшого вихідним (оскільки початковими є відомості про подію кримінального правопорушення), то саме з аналізу безпосереднього предмета можна одержати інформацію, на підставі якої в подальшому будуть побудовані слідчі версії для швидкого затримання злочинців та встановлення всіх обставин кримінального правопорушення.

1.2.4. Слідова картина

¹³⁸ Конституція України: науково-практичний коментар/редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2011. 1128 с.

До джерел значущої для розкриття кримінального правопорушення інформації поряд з іншими (показання свідків, висновки експертиз, обстановка на місці події тощо) належить і слідова інформація. Криміналістичне вчення про сліди є однією з фундаментальних наукових теорій криміналістики. Будь-яке кримінальне правопорушення не може бути вчинено безслідно. Незалежно від виду, тяжкості, наслідків, дії злочинців завжди залишають за собою відображення в навколишній обстановці у формі слідів. Не є винятком і кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. С.Б. Гавриш, В.Г. Грузкова, В.О. Коновалова, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський та інші, відзначали, що криміналістична характеристика слідів кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин повинна виходити з критеріїв, які відображають загальні їх властивості незалежно від безпосереднього складу цих кримінальних правопорушень (сліди вчинення, сліди наслідків, сліди віддалених (вторинних) наслідків)) [¹³⁹, с.81–82].

Підтримуючи позиції науковців-криміналістів, необхідно констатувати, що такі протиправні дії, учинені в межах окресленої галузі й мають свої, не притаманні іншим категоріям правопорушень, особливості, що впливають на формування слідової картини. При вчиненні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, в переважній більшості випадків (61%) в навколишню обстановку вносяться певні зміни, тобто залишаються сліди. Відповідно інформація про сліди таких кримінальних правопорушень є невід'ємною частиною їхньої криміналістичної характеристики, тим паче, що вони дійсно специфічні. По-перше, виникають у результаті злочинної діяльності (81%) або бездіяльності (19%). По-друге, можуть змінюватися в кримінальній та посткримінальній ситуації або виявлятися лише через деякий проміжок часу. По-третє, сьогодні, широкий спектр таких слідів [¹⁴⁰, с. 83].

¹³⁹ Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні. Проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. – К., 2002. – 636 с.

¹⁴⁰ Галаван З. С., Степанюк Р. Л., Заяць Д. Д., В. І. Павликівський Розслідування самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва: методичні рекомендації. Харків. 2009. 126 с.

За результатами аналізу 187 кримінальних проваджень розпочатих за фактом учинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в різних регіонах країни, виокремлено їх певні групи, а саме: а) сліди документи; б) сліди в технологічному процесі, на механізмах і устаткуванні (зміни конструкції, ремонту тощо); в) сліди людини (рук, ніг), предметів одягу, взуття, побуту; г) сліди засобів вчинення кримінального правопорушення: вибухові пристрої, інструменти, засоби упаковки, обробки, переробки, транспортування; ґ) сліди (у вигляді речовин, матеріалів, предметів) зберігання, переробки, використання яких спеціально регламентується екологічним законодавством (радіоактивні, вибухові, отруйні, сильнодіючі речовини); сліди у вигляді радіоактивного випромінювання; д) сліди на тілі людини, в організмі як наслідки негативного впливу; ж) сліди на об'єктах рослинного та тваринного світу, природних об'єктах, в атмосферному повітрі, водоймах, ґрунті, об'єктах господарського виробництва [¹⁴¹, с. 82; ¹⁴², с. 70]; з) сліди транспортних засобів (автомобілів, тракторів, будівельних та інших спеціальних саморушних машин і механізмів (екскаваторів, грейдерів тощо), несамохідного транспорту (сани, ручні тачки, вози тощо), водного транспорту (човнів, кораблів, катерів).

Слідами незаконного заволодіння землею (ст. 197-1, 356 КК України), є: факт самовільного зайняття земельної ділянки; самовільне будівництво будівель чи споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці; оспорюваність правомірності дій з боку інших громадян або юридичних осіб щодо зайняття землі; спричинена шкода. Юридичними ознаками самовільного зайняття земельних ділянок є: 1) вчинення будь-яких дій, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки (активна поведінка); 2) відсутність відповідного рішення органу виконавчої влади чи органу місцевого

¹⁴¹ Криміналістика: Посіб. для підготов. до іспитів // І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник. – 3-е вид., стереотип. – К.: Вид. ПАЛІВОДА А.В., 2005. – 236 с.

¹⁴² Книженко С. О. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: дис. ...канд. юрид. наук. Харків, 2005 р. 207 с.

самоврядування про її передачу у власність або надання у користування (оренду); 3) відсутність вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки; 4) не визнання дій щодо земельної ділянки правомірними жодним нормативним актом [¹⁴³, с. 1088].

З огляду на це, одним із слідів кримінального правопорушення буде наявність чи відсутність правочину щодо землі, який підтверджує правомірність користування чи права власності на земельну ділянку. Право на земельну ділянку надають такі правочини:

- рішення про надання у користування або спільну оренду, про передачу у власність земельних ділянок;

- договір міни, дарування, успадкування, про спільну часткову власність, купівлі-продажу, застави, оренди (суборенди) землі, про встановлення земельного сервітуту, на право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), на право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій);

- угода про використання для проведення геолого-знімальних, пошукових, геодезичних чи інших розвідувальних робіт; при переході права власності на житловий будинок, будівлю або споруду;

- державний акт на право власності на земельну ділянку;

- свідоцтво про право власності (з 01 січня 2013 р.) [¹⁴⁴, с. 51].

У разі існування таких рішень кримінальне провадження підлягає закриттю на підставі п. 1 ч. 1 ст. 284 КПК України. Проте, слідчий повинен при встановленні слідів кримінального правопорушення врахувати, що відповідно до Листа Державного комітету України із земельних ресурсів від 11 листопада 2008 р. № 14-17-4/12991, надання дозволу на розробку проекту відведення землі, про погодження місця розташування об'єкту тощо, не надає особі право використовувати таку земельну ділянку. У разі використання

¹⁴³ Черкаська Н. В., Пархоменко А. І. Юридичні ознаки та поняття самовільного зайняття земельних ділянок. Форум права. № 1. 2011. С. 1085–1090.

¹⁴⁴ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

землі на підставі дозволу на розробку проекту відведення, тощо, такі дії слід кваліфікувати як самовільне зайняття землі [¹⁴⁵]. Наявність рішення відповідного органу виконавчої влади чи органу місцевого самоврядування про передачу у власність або надання у користування (оренду) землі чи набуття права на земельну ділянку, житловий будинок, будівлю або споруду на підставі укладення цивільно-правової угоди не надають права на використання землі, оскільки у ч. 3 ст. 125 ЗК України визначено, що приступати до використання землі та до встановлення меж землі в натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї без дозволу, та його державної реєстрації забороняється [¹⁴⁶].

Крім цього, слідами кримінального правопорушення у сфері земельних відносин є заподіяння значної шкоди в результаті самовільного зайняття землі. Для її визначення призначають земельно-технічну експертизу. Про специфіку її призначення буде йти мова в подальших підрозділах.

Таким чином, початковими слідами кримінального правопорушення під час розслідування кримінального провадження за ст. 197-1 КК України є: 1) використання землі особою без оформлення відповідних документів; 2) момент, з якого особа почала використовувати землю; 3) розмір заподіяної шкоди; 4) межі, її місце розташування та цільове призначення землі. Вони повинні бути задокументовані й долучені до матеріалів кримінального провадження першочергово. На підставі аналізу зібраних документів, які свідчать про зазначені вище факти, встановлюється особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, форма вини мотив і мета вчиненого кримінального правопорушення та інші обставини, визначені пунктами 4, 5, 6, 7 ч. 1 ст. 91 КПК України.

Відмінним є сліди, які вказують на кримінальне правопорушення у кримінальних провадженнях про злочини, метою яких є незаконне набуття

¹⁴⁵ Щодо застосування терміна «самовільне зайняття земельної ділянки». Лист Державного комітету України із земельних ресурсів № 14-17-4/12991 від 11 листопада 2008 року. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=054S320828&abz=80D6P>

¹⁴⁶ ЗК

юридичних прав на землю (статті 190, 364, 365-2, 358, 366 КК України). Основною слідової картини, яка свідчить про подію кримінального правопорушення при розслідуванні такого виду кримінальних правопорушень є бюрократичний механізм набуття права власності на земельну ділянку учинений з порушенням земельного законодавства.

Оформлення права на земельну ділянку є процедурою, яка складається із певної послідовності дій зацікавлених осіб, землевпорядних організацій та органів державної влади, які в кінцевому випадку приводять до встановлення права зацікавленого суб'єкта на земельну ділянку [¹⁴⁷, с. 11]. Зацікавленим суб'єктом, про якого йде мова, є незаконний набувач. Особами, які можуть бути причетні до вчинення кримінального правопорушення є фізична особа, яка вводить потерпілого в оману (ст. 190 КК України) або службові особи, до повноважень яких належить прийняття рішення щодо передачі у власність земельної ділянки.

Оформлення права власності (володіння чи користування) на земельну ділянку передбачає видачу документів на всіх етапах набуття права на земельну ділянку, так само як і отримання правовстановлюючого документа на заключній стадії [¹⁴⁸, с. 123]. Виходячи з цього, можна вести мову про те, що подією кримінального правопорушення у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин є наявність порушень послідовності дій зацікавлених осіб, а також порушення порядку видачі документів, що призвело до зміни права власності на неї чи підробка таких документів (статті 364, 365-2, 358, 366 КК України) [¹⁴⁹, с. 56].

Загалом, для кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин учинених шляхом зловживання службовим становищем, типовими слідами є документи, у які було внесено неправдиві відомості, а також ті, які були

¹⁴⁷ Настечко К. О. Оформлення прав на земельні ділянки: правові та організаційні питання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец.: 12.00.06. Київ. 2010. 20 с.

¹⁴⁸ Ільків Н. Оформлення права приватної власності на земельну ділянку: новели законодавства. Проблеми цивільного права і процесу. 2012. Вісник № 2 [69]. С. 122–129.

¹⁴⁹ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

підроблені. З метою збереження доказів та забезпечення належного досудового розслідування кримінального провадження, першочергово підлягають вилученню та долученню до матеріалів кримінального провадження правовстановлюючі та технічні документи на земельну ділянку, їх аналіз. Як правило, злочини, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю, тісно пов'язане із внесенням недостовірних відомостей до технічної чи правовстановлюючої документації на земельну ділянку (ст. 366 КК України) чи їх підробкою (ст. 358 КК України). Слідами, які свідчать про подію кримінального правопорушення у таких справах є факт підроблення підписів, який встановлюється шляхом проведення судової почеркознавчої експертизи, а також підписання завідомо неправдивих документів, на підставі яких треті особи отримали земельні ділянки незаконно.

Внесення недостовірних відомостей може бути здійснене у документи, пов'язані із зміною права власності на земельні ділянки. Типовими прикладами таких рішень є: витяг з рішення відповідного органу щодо надання дозволу на виготовлення технічної документації та передачу у власність земельної ділянки; довідка про те, що за особою, якій в подальшому передається право власності на земельну ділянку, закріплена земельна ділянка; акт обстеження земельної ділянки; акт встановлення та погодження меж земельної ділянки; проекти землеустрою. Першочерговими обставинами, що підлягають доказуванню є встановлення способу підроблення документів (внесення; складання чи видача завідомо неправдивих документів).

Однак, на відміну від інших правопорушень слідова картина незаконного заволодіння землею охоплюється не лише дослідженням документів. Соціальна сутність цього кримінального правопорушення відрізняється від попередніх тим, що ці кримінальні правопорушення посягають на екологічну безпеку та встановлений порядок охорони земель водного фонду, який забезпечує їх раціональне використання, збереження та відтворення, а також вплив на життя і здоров'я особи, її власність, біологічне

різноманіття, безпечне існування об'єктів флори та фауни, інші блага [150, с. 543]. Зазвичай, цей вид кримінального правопорушення характеризується залученням громіздкої техніки для перевезення ґрунтового покриву чи земель водного фонду, які є предметом кримінального правопорушення. З огляду на це, початковими слідами вчинення кримінального правопорушення є сліди використання такої техніки для вивозу ґрунтового покриву чи земель водного фонду. На практиці, частими є випадки, коли техніка знаходиться на місці вчинення кримінального правопорушення [151].

Однак бувають ситуації, коли на місці вчинення кримінального правопорушення транспортні засоби, які ввозять земляний покрив відсутні, однак є характерні сліди їх використання. У разі встановлення відповідної техніки, необхідно встановити сліди ґрунтового покриву чи земель водного фонду у транспортному засобі та вилучити їх. Після цього необхідно залучити експерта для проведення судової ґрунтознавчої експертизи. Висновок експертизи та вилучений транспорт буде доказом того, що ґрунтовий покрив чи землі водного фонду дійсно ввозились [152, с. 60].

Додатково сліди вчинення кримінального правопорушення можливо встановити шляхом вивчення та аналізу товарно-транспортних накладних, які використовувались для перевезення вантажу та подорожніх листів [153]. У товарно-транспортній накладній міститься інформація про замовника вантажу, отримувача, пункт призначення вантажу та його обсяг і вагу. Як правило особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, укладає договір оренди, договір про надання послуг з транспортною компанією чи укладає іншу цивільно-правову угоду. Крім того, доцільно з'ясувати наявність

¹⁵⁰ Тацій В. Я., Пшонка В. П., Борисов В. І., Тютюгін В. І. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Харків. 2013. Т. 2: Особлива частина. 2013. 1040 с.

¹⁵¹ Ухвала Балаклійського районного суду Харківської області від 06 серпня 2018 року. Справа № 610/1583/18. Провадження № 1-кк/610/765/2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75736002>

¹⁵² Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

¹⁵³ Ухвала Великобілозерського районного суду Запорізької області від 14 грудня 2017 року. Справа № 312/282/17. Провадження № 1-кк/312/124/2017. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71040010>

реєстру наданих послуг автотранспортом та спецтехнікою, наявність розрахунків вартості наданих послуг [¹⁵⁴; ¹⁵⁵, с. 60–61].

Таким чином, у слідовій картині кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, найважливіше значення мають документи, що містять криміналістичні ознаки, а саме: а) документи, які підтверджують права власності (користування) земельною ділянкою (акт встановлення та погодження меж земельної ділянки в натурі; б) рішення органу місцевого самоврядування щодо переходу права власності на землю; в) кадастрово-шнурова книга; г) експлікація земельних угідь і ситуаційна схема; г) план зовнішніх меж земельної ділянки; д) кадастровий план з кресленням меж контурів угідь земельної ділянки; е) відомість вирахування площі земельної ділянки; є) висновок відділу містобудування, архітектури та житлово-комунального господарства органу місцевого самоврядування про погодження проектів із землеустрою; ж) висновок про наявність обмежень на використання земельної ділянки; з) господарські книги, в яких міститься інформація про власника земельної ділянки, площу земельної ділянки та її цільове призначення тощо); и) органів, уповноважених на здійснення контрольних та ревізійних функцій (акти ревізій, проведення контрольних обмірів, позапланових документальних перевірок, зустрічних звірок); і) нормативні документи, що регулюють житлово-будівельну діяльність (нормативно-правові акти, технічні регламенти, державні стандарти, норми і правила, технічні умови).

1.2.5. Особа злочинця

¹⁵⁴ Ухвала Великобілозерського районного суду Запорізької області від 14 грудня 2017 року. Справа № 312/282/17. Провадження № 1–кв/312/124/2017. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71040010>

¹⁵⁵ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

Важливим елементом криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є дані про особу злочинця. Неможливо отримати повне уявлення про криміналістичну характеристику кримінального правопорушення, не маючи відомостей про особу, що його вчинила [¹⁵⁶, с. 45–49].

І. М. Даньшин особу злочинця визначає як сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, які у тій чи іншій мірі типово притаманні людям, що винні у вчиненні кримінального правопорушення певного виду [¹⁵⁷, с. 117–126]. О. М. Джужа у понятті «особа» надає перевагу її соціальним ознакам. На думку науковця, особа – це соціальна якість людини, те, ким вона стала у процесі соціалізації. Ці якості особи визначаються рівнем її свідомості, змістом внутрішнього духовного світу. Обумовлена соціальним середовищем і попереднім досвідом, свідомість стає активним елементом особи, визначаючи у конкретних випадках вибір нею тієї чи іншої форми поведінки [¹⁵⁸, с. 16].

На думку Ю. М. Антоняна особа злочинця є не що інше, як модель, абстракція, що поєднує в собі найбільш характерні особливості особи злочинця як соціального та психологічного типу. Далеко не кожна людина, яка вчинила кримінальне правопорушення, може бути названа представником цього типу, оскільки останній складається тільки з його характерних представників [¹⁵⁹, с. 20].

Система даних, яка характеризує особу злочинця, може бути різною. Для вивчення зазначеного елемента криміналістичної характеристики застосовують відомості з різних галузей пізнання: кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, психології, психіатрії, судової медицини, кримінології. У цьому контексті, відомості, які характеризують

¹⁵⁶ Ведерников Н. Т. Место и роль личности обвиняемого в предмете доказывания по уголовному праву. *Государство и право*. 2003. № 6. С. 45–49.

¹⁵⁷ Даньшин И. Н. К вопросу о личности преступника. *Проблемы соц. законности*. 1980. Вып. 6. С. 117–126.

¹⁵⁸ Джужа О. М. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2 (91). С. 15–21.

¹⁵⁹ Антонян Ю. М. Особо опасный преступник: монография. М.: Проспект, 2014. 310 с.

особу злочинця, мають особливе значення, оскільки сприяють: висуванню версій про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення; створенню уявної моделі злочинця для визначення шляхів його пошуку; плануванню розслідування; вибору тактики проведення окремих СРД; з'ясуванню ролі підозрюваного в учиненні кримінального правопорушення; досягненню необхідного психологічного контакту з підозрюваним; встановленню мотивів і цілей учинення кримінального правопорушення; вибору відповідного запобіжного заходу; прогнозуванню поведінки злочинця на різних етапах досудового розслідування та під час розгляду кримінального провадження в суді; удосконаленню тактики й методики розслідування; встановленню причин та умов, що сприяють учиненню кримінального правопорушення.

Характерною особливістю кримінальних правопорушень проти довкілля є переважання серед осіб, котрі їх вчиняють, сільських жителів (73 %). За даними Т. В. Корнякової, найбільша кримінальна активність сільських жителів спрямована на вчинення таких екологічних злочинів: незаконне видобування корисних копалин (72,8 %); незаконне полювання та незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом (76,4 %); забруднення або псування земель і безгосподарське використання земель (78,7 %); незаконна порубка лісу (89,6 %) [160, с. 238].

Важливою ознакою, що характеризує осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, є їхній освітній рівень, адже різні стадії розвитку особистості зумовлені не тільки віковими особливостями, а й значною мірою освітою та соціальним статусом. Як відомо, рівень та якість освіти не є безпосередньою детермінантою кримінальних практик, водночас освітні характеристики значною мірою визначають морально-психологічні якості та властивості особи, що, у свою чергу, зумовлює мотивацію її поведінки.

Узагальнення відомостей у звіті про осіб, які вчинили злочини, та звіті

¹⁶⁰ Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля: монографія. Київ: Ін Юре, 2011. 408 с.

про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, дало змогу визначити освітній рівень виявлених осіб, котрі вчинили кримінальні правопорушення проти довілля. Як засвідчують розрахунки, вищу освіту мають 8,5 %, частка осіб із професійно-технічною освітою становить 24 %. Найчастіше кримінальні правопорушення цієї категорії вчиняють особи, що мають повну загальну середню або базову загальну середню освіту. Їхня питома вага становить 64 %. На долю осіб, які мають початкову загальну або взагалі не мають освіти, припадає 3,2 %.

Аналіз розрахованих показників дає змогу визначити певні тенденції в освітніх характеристиках виявлених осіб, які вчинили екологічні злочини. Найсуттєвішим є зменшення частки осіб, котрі мають початкову загальну або взагалі не мають освіти: їх питома вага за аналізований період зменшилась у 10 разів (із 7,0 % у 2009 р. до 0,7 % у 2019 р.). Відносно стабільною залишалась частка осіб із професійно-технічною освітою. Незначним зниженням характеризувались показники осіб із вищою освітою. Частка осіб, які мають повну загальну середню або базову загальну середню освіту та є наймасовішою категорією серед екологічних злочинців, помітно збільшилась (із 61,2 % у 2009 р. до 67,6 % у 2019 р.).

Порівнюючи показники досліджуваної категорії осіб з освітніми характеристиками загальної злочинності в Україні [¹⁶¹], відзначимо певний збіг визначених тенденцій щодо найменш освічених осіб та осіб, котрі мають повну загальну середню або базову загальну середню освіту. Як показники екологічних злочинців із професійно-технічною освітою, так і характеристики осіб, які вчинили кримінальні правопорушення всіх категорій, не зазнали протягом аналізованого періоду суттєвих змін. Водночас протилежними тенденціями характеризується категорія осіб із вищою освітою: якщо для загальної злочинності характерне істотне збільшення (приблизно на 50 %), то для кримінальних правопорушень проти

¹⁶¹ Кулик О. Г., Наумова І. В., Бова А. А. Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія. Київ: ДНДІ МВС України, 2015. 362 с.

довкілля – незначне зниження [¹⁶²].

Так, О. В. Мельник характеризує освітній рівень осіб, котрі вчиняють злочини, пов'язані з забрудненням довкілля, таким чином: більше половини осіб мають вищу освіту – 51,5 %. Близько третини становить частка осіб із професійно-технічною освітою – 34,2 %. Питома є вага осіб, які мають повну загальну середню або базову загальну середню освіту, а також початкову загальну або взагалі не мають освіти є незначною – відповідно 12,1 % і 2,2 % [¹⁶³, с. 170]. Значна відмінність освітніх характеристик цієї категорії осіб від екологічних злочинців у цілому зумовлена професійно-посадовим статусом осіб, котрі вчиняють злочини, пов'язані з забрудненням довкілля, та вимогами до осіб, які можуть обіймати відповідні посади та займатись діяльністю в названих сферах

Встановлено, що кількість жінок, які вчинили екологічні злочини протягом зазначеного періоду, становила 216 серед виявлених осіб і 139 серед засуджених, що становить відповідно 1,9 % та 1,7 % у загальній структурі осіб, котрі вчинили екологічні злочини. Розподіл за віковими показниками має такий вигляд: неповнолітні – 0,8 % (68); особи у віці 18–25 років – 18,8 % (1567), 25–30 років – 17,6 % (1469), 30–50 років – 48,9 % (4072), 50–65 років – 12,9 % (1070), 65 років і старше – 1,0 % (80). Розподіл показників кримінальної активності засуджених за екологічні злочини за віковими інтервалами має вигляд, близький до перегорнутої параболи, а максимальні значення – 236 засуджених на кожний рік вікового інтервалу за аналізований період – характеризують вікові ознаки засуджених від 25 до 30 років. Переважання у структурі засуджених за екологічні злочини вікових категорій, що належать до найбільш соціально активних (18–50 років) – 85,4 %, свідчить про соціальну зрілість осіб, котрі вчиняють посягання цієї

¹⁶² Турлова Ю. А. Щодо латентності злочинів, пов'язаних із протиправним заволодінням природними ресурсами. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України: матеріали І Щорічної міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 22 вер. 2016 р.). Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 200–202.

¹⁶³ Мельник О. В. Кримінологічна характеристика осіб, які вчиняють злочини, пов'язані із забрудненням довкілля. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2012. № 1. С. 168–175

категорії, та достатню сформованість їхніх потреб і способів їх задоволення [164].

Надана вище типологічна характеристика особи такого злочинця, в результаті якої шляхом зіставлення криміналастично значущих ознак (мотивація, наявність попередніх судимостей, спосіб та засіб вчинення кримінального правопорушення, значення конкретної життєвої ситуації) запропоновано два варіанти типології осіб:

1) загальний – фізична осудна особа незалежно від громадянства, яка досягла 16-річного віку (надання недостовірної інформації до органів влади і суду та шляхом обману (підробки документів) для отримання земельної ділянки) (32 %);

2) спеціальний – службові особи (68 %), які постійно чи тимчасово здійснюють функції представника влади, а також обіймають постійно чи тимчасово на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним повноваженням [165, с. 402]. До них належать особи: а) органів місцевого самоврядування (голови сільських, міських рад, голови районних державних адміністрацій); б) відділів земельних ресурсів, управлінь земельних ресурсів в областях (начальники та їх заступники); в) районних відділів та філій в областях Держгеокадастру, ДП «Центр державного земельного кадастру», ДП «Науково-дослідний та проектний інститут землеустрою»; г) підприємств, установ чи організацій державної або приватної форми власності (директор, інженер-землевпорядник приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю); д) державної сільськогосподарської інспекції (інспектори, старші інспектори, головні державні інспектори); е) управління екологічної інспекції; є) голови

¹⁶⁴ Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.

¹⁶⁵ Тацій В. Я., Пшонка В. П., Борисов В. І., Тютюгін В. І. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Харків. 2013. Т. 2: Особлива частина. 2013. 1040 с.

земельних комісій міської та обласної рад, голови комісій з питань агропромислового комплексу, земельних ресурсів, охорони навколишнього середовища та інші; ж) депутати, які входять до комісій з питань земельних відносин. Встановлено груповий характер вчинення кримінальних правопорушень службовими особами, зокрема за ст. 368 КК України за попередньою змовою – 37 %, організованою групою – 25 %, злочинною групою осіб – 20 %, злочинною організацією – 11 %.

Для того щоб встановити мотивацію вчинення кримінального правопорушення у сфері земельних відносин варто знати інформацію про спосіб учинення кримінального правопорушення. Спосіб учинення злочину, в свою чергу, залежить від можливостей злочинця, його компетенції щодо прийняття рішень у тій чи іншій сфері земельних відносин. Оскільки саме спосіб учинення злочинів, у більшості випадків, визначає особливості їх виявлення, коло осіб, які є об'єктом криміналістичного інтересу, порядок дій при перевірці первинної інформації та в процесі фіксації.

Аналіз правозастосовної практики дозволив визначити наступні способи вчинення кримінальних правопорушень:

1) неналежне виконання своїх обов'язків службовими особами органів влади при наданні земельної ділянки у власність або оренду. Вчинення зазначеного злочину охоплює велику кількість здійснення посадовими особами органів влади протиправних дій, які необхідно розглянути окремо, оскільки кожен із учинених злочинів підпадає під кримінальну відповідальність. До них відносяться:

– отримання матеріальної винагороди за допомогу в наданні земельної ділянки у власність або оренду фізичним та юридичним особам – 89,1 %. Опитані респонденти відзначили цей спосіб учинення як один із найпоширеніших (19 %). У зазначеній ситуації дії посадовців будуть виражатися у допомозі вибору земельної ділянки, проходження комісії із земельних питань, винесення питання про відведення земельної ділянки позачергово та отримання за зазначені дії матеріальних благ (гроші, цінні

подарунки, побутову техніку тощо). Якщо розглядати дані дії в контексті кримінального права, то зазначений спосіб може бути передумовою вчинення такого кримінального правопорушення як одержання неправомірної вигоди [¹⁶⁶];

– надання місцевою державною адміністрацією в оренду земельної ділянки без засідання комісії із земельних питань – 59 %. Виходячи із своїх повноважень, керівник органу влади, всупереч ст. 124 ЗК України [¹⁶⁷] та затвердженої процедури надання земельної ділянки в оренду, підписує розпорядження на передачу землі. В окресленій ситуації дії посадової особи кваліфікуватимуться як перевищення службових повноважень, відповідальність за це передбачено ст. 365 КК України;

– незаконна передача службовими особами органів влади земельної ділянки шляхом підроблення відповідного рішення (розпорядження) – 40 %. Зазначений спосіб може проводитися за допомогою видачі витягів із записами про передачу землі у власність без винесення відповідного рішення, що є порушенням діючого законодавства України, підписання розпорядчих документів на землю без відповідних на це підстав, що призвело до незаконного отримання фізичними та юридичними особами землі;

– незаконне вилучення місцевою державною адміністрацією або органом місцевого самоврядування земельної ділянки із земель, які перебувають у розпорядженні іншого органу з подальшою передачею їх третій особі – 22 %. Ці дії можуть бути реалізовані шляхом надання земельної ділянки лісогосподарського призначення (прибережної зони, рекреаційного призначення тощо) без відповідного погодження з органом, у розпорядженні якого вона перебуває, що призводить до порушення низки нормативно-правових актів;

– незаконна передача службовими особами органів влади земельної ділянки шляхом підроблення технічної документації на земельну ділянку –

¹⁶⁶ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/>

¹⁶⁷ ЗК

23 %. Зазначений спосіб учинення злочину здійснюється за допомогою фальсифікації технічної документації (підроблення схем розміщення земельної ділянки, погоджувальних документів, підписів, печаток), що в подальшому призведе до передачі землі у приватну власність;

– видача завідомо неправдивого документа – рішення виконавчого комітету сільради про оформлення свідоцтва на право власності на земельну ділянку – 15 %. Ці дії здійснюються шляхом складання, а потім видачі посадовою особою органу місцевого самоврядування свідоцтва на право власності на земельну ділянку без прийняття відповідного рішення виконавчим комітетом зазначеного органу, в зв'язку з чим порушуються норми земельного законодавства України;

– подання земельної документації на земельні торги (без належного проведення обов'язкової державної експертизи із землеустрою) – 10 %. Такі дії полягають у направленні органом влади (місцевими адміністраціями та міськими, сільськими, селищними радами) землевпорядної документації до установи (що проводить земельні торги) з неусуненими недоліками, виявленими під час проведення державної експертизи землевпорядної документації або експертизи про вартість земельної ділянки, а також не проведення зазначених експертиз;

– недотримання вимог щодо розмежування компетенції органів місцевого самоврядування та місцевих адміністрацій при вилученні земельних ділянок (відведення земельної ділянки у власність або зміна цільового призначення) – 9 %;

– відведення земельної ділянки у власність (або надання в оренду) із земель, які законом заборонено відчужувати – 17,9 %. Це відбувається шляхом прийняття рішення щодо відведення (надання в оренду) землі (природно-заповідного, історико-культурного та оздоровчого призначення тощо) фізичній або юридичній особі всупереч вимогам ЗК України;

– безпідставна зміна цільового призначення земельної ділянки – 14 %. Ці дії полягають у зміні цільового призначення земельної ділянки (земель

природно-заповідного, історико-культурного призначення, оздоровчого призначення та інших земель) і передачі її фізичній або юридичній особі всупереч діючому законодавству;

– вимагання та отримання матеріальної винагороди за продовження договору оренди земельної ділянки – 38 %;

– навмисне не підписання договору оренди між орендодавцем (органом влади) та орендарем (фізичною або юридичною особою) на певний період – 8 % (наприклад: орендар, після отримання дозволу органу влади на оренду земельної ділянки на певний період, незаконно користується зазначеною землею та не оплачує орендну плату до моменту підписання). За вчинення кримінального правопорушення зазначеним способом підпадає як особа, яка надає в оренду земельну ділянку, так і та, що отримує її в користування (здебільшого така ситуація зустрічається при наданні в оренду землі органом державної влади, що в цілому призводить до заподіяння матеріальних збитків державі).

Розглядаючи окреслену групу способів учинення кримінальних правопорушень необхідно зазначити, їх можуть вчиняти службові особи органів місцевого самоврядування (обласних, районних, міських, сільських, селищних рад) та органів виконавчої влади (обласних і районних державних адміністрацій) [¹⁶⁸; ¹⁶⁹, с. 14].

2) *неналежне виконання своїх обов'язків посадовими особами органів земельних ресурсів у процесі відведення земельної ділянки у власність:*

– вимагання та отримання матеріальної винагороди за сприяння у відведенні земельної ділянки в приватну власність або наданні в оренду;

– підготовка та подання документів із землеустрою, які виносяться на розгляд сесії органу місцевого самоврядування, без зазначення обмежень стосовно використання та надання у власність земельної ділянки;

¹⁶⁸ Тарасенко О. С. Особливості виявлення злочинів, що вчиняються в сфері земельних відносин. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2009. № 21. С. 341–348.

¹⁶⁹ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2019. 20 с.

- підробка висновків державної експертизи землевпорядної документації;
- вимагання та отримання матеріальної винагороди за позитивне винесення висновків державної експертизи землевпорядної документації;
- підробка рішень (розпоряджень) органів влади щодо розпорядження землею;
- внесення до офіційних сертифікатів на право власності земельних ділянок фіктивних даних;
- порушення процедури реєстрації в установленому порядку договору оренди земельної ділянки.

За вчинення кримінальних правопорушень окресленими способами під кримінальну відповідальність підпадають службові особи органів земельних ресурсів (обласних, міських і районних управлінь (відділів) Держгеокадастру.

3) неналежне виконання своїх обов'язків посадовими особами ДП «Центр державного земельного кадастру» при проведенні робіт із землеустрою, що відноситься до їх компетенції. Ця група охоплює, на нашу думку, такий перелік способів, як:

- вимагання та отримання неправомірної вигоди за сприяння в наданні кадастрового номера на земельну ділянку, державного акта права власності на землю або реєстрації договору оренди. Ці дії полягають у навмисному затягуванні виконання певних дій або в терміновому проходженні зазначеної процедури, за що отримується неправомірна вигода;
- заниження або завищення оціночної вартості земельної ділянки;
- внесення або виправлення даних в електронному реєстрі земельних ділянок;
- підробка рішень (розпоряджень) органів влади з розпорядження землею. Під цими діями необхідно розуміти підроблення документів (рішення, розпорядження), які надають право фізичній або юридичній особі отримати у приватну власність (оренду) земельну ділянку, в результаті чого

територіальній громаді або державі в цілому завдано збитків;

– надання недостовірної інформації (у вигляді довідки) про наявність (відсутність) в особи земельної ділянки. Ці дії полягають у наданні інформації фізичній або юридичній особі про наявність (відсутність) у неї земельної ділянки, з метою отримання певних привілеїв (наприклад, отримання кредиту; безкоштовна приватизація земельної ділянки тощо).

4) *неналежне виконання своїх обов'язків службовими особами ДП «Головний науково-дослідний та проектний інститут землеустрою».* До неї належать:

– вимагання та отримання неправомірної вигоди за підготовку землевпорядної документації;

– заниження або завищення родючості ґрунтів;

5) *неналежне виконання своїх обов'язків посадовими особами сільськогосподарських підприємств,* а саме:

– підробка документації з розподілення земельних часток (паїв) між членами колективних сільськогосподарських підприємств;

– видача фіктивних (підроблених) документів (сертифікатів), які надають право особам отримати у власність земельну частку (пай);

– привласнення (розкрадання) сертифікатів, які надають право отримати у власність земельну частку (пай) шляхом підробки документів;

– незаконне розорення земель (історико-культурного призначення, природно-заповідного фонду, прибережних захисних смуг тощо);

– надання недостовірної інформації до органів влади (про склад сім'ї), при утворенні фермерського господарства, з метою безкоштовного отримання земельних ділянок у приватну власність;

– вимагання та отримання матеріальної винагороди за продовження договору оренди земельної ділянки.

Зазначені дії можуть вчинювати як службові, так і фізичні особи, які працюють в даній установі.

б) *неналежне виконання своїх обов'язків службовими особами, які*

здійснюють контроль за дотриманням земельного законодавства (органів земельних ресурсів та охорони культурної спадщини, екологічної інспекції тощо), яка включає наступні способи:

– вимагання та отримання грошової винагороди за не складання матеріалів про виявлені правопорушення з недотримання земельного законодавства.

– самовільне завищення розмірів штрафів при складанні адміністративних протоколів і постанов про порушення земельного законодавства. Зазначені дії можуть вчинювати особи, які здійснюють контроль за дотриманням земельного законодавства з питань, які віднесено до їх компетенції.

7) неналежне виконання своїх обов'язків службовими особами, які надають погодження з відведення земельної ділянки у власність:

– винесення незаконних висновків при погодженні відведення земельної ділянки у власність (оренду);

– вимагання та отримання матеріальних винагород за позитивне надання висновку з надання про погодження відведення земельної ділянки;

8) неналежне виконання своїх обов'язків службовими особами, установ (приватної форми власності), які наділені правом проведення робіт із землеустрою, відповідно до наданої ліцензії Держземагенства, а саме:

– підробка землевпорядної документації (або документації з проведення торгів з продажу земельної ділянки);

– порушення процедури проведення земельних торгів (аукціону або конкурсу);

– вимагання та отримання матеріальних винагород за сприяння в отриманні земельної ділянки через аукціон або конкурс.

Таким чином, до першої групи слід віднести службових осіб, які одержують неправомірну вигоду за вчинення або невчинення певних дій по службі від випадку до випадку, спеціально не створюючи чи підшуковуючи ситуації для одержання грошових коштів чи інших матеріальних і

нематеріальних благ. Вигода, яку має особа, яка надає неправомірну вигоду службовій особі, полягає у прискоренні вирішення його питання безпосередньо наданими службовими повноваженнями посадовця або домовленості про вирішення цього питання іншими службовими особами. Здебільшого у таких випадках ініціатива надання неправомірної вигоди йде від самого громадянина, в чийх інтересах вирішення питання. Саме він, сумніваючись у можливості позитивного вирішення того чи іншого питання, але прагнучи вирішити його більш ефективно, пропонує службовій особі неправомірну вигоду за вчинення у власних інтересах певних дій або утримання від них.

До другої групи відносяться службові особи, які цілеспрямовано займаються «торгом» своїх повноважень, постійно вишукуючи можливості для одержання неправомірної вигоди, фактично повністю або значною мірою підпорядковуючи цій діяльності свою службову діяльність. Особливістю одержання такої неправомірної вигоди є те, що предметом даного виду злочину у таких випадках виступають як гроші, так і цінні предмети, послуги матеріального характеру (виконання робіт: будівництво будинків, гаражів; оплата за навчання тощо). У багатьох випадках така діяльність має завуальований вигляд, давання-одержання здійснюється через посередників, що істотно ускладнює її викриття і доказування вини одержувача неправомірної вигоди. У більшості випадків одержання неправомірної вигоди передуює її вимагання поряд з акцентуванням уваги на авторитеті та можливостях службової особи, здійснюючи психологічний тиск на громадянина, висуваючи конкретні вимоги та умови задоволення інтересу останнього, або створюючи відповідну обстановку, за якої залишається єдиний спосіб вирішення питання – надання неправомірної вигоди. Однак найбільшу загрозу суспільству несуть службові особи, які займають третю групу, на яку ми звертаємо особливу увагу.

До третьої групи відносяться службові особи, які перебувають на матеріальному утриманні злочинних угруповань, комерційних або

політичних структур, забезпечуючи за допомогою наданої їм влади чи службових повноважень постійне «обслуговування» їх інтересів. Це найнебезпечніший тип службових осіб, які, як правило, обіймають керівні посади в органах державної влади або органах місцевого самоврядування, управлінні земельних ресурсів чи очолюють комісію з питань земельних відносин, мають безпосереднє відношення до прийняття важливих рішень, наділені широкими владними повноваженнями. Таку вигоду службові особи одержують здебільшого на системній основі, наприклад щомісячно чи певний відсоток від відповідної операції. Її одержання ретельно вуалюється у формі перераховування грошових рахунків на банківські рахунки в закордонні банки, чи шляхом придбання нерухомості або цінного рухомого майна на підставних осіб, шляхом перерахування коштів на рахунки комерційних структур, благодійних фондів тощо, контроль над якими мають його довірені особи. Така службова особа служить «дахом» для злочинної діяльності злочинних груп, діяння яких характеризуються чітко сформованою ієрархією з розподілом ролей, розробленими злочинними схемами та гілкою корупційних зав'язків не лише в органах влади та управління, а й у правоохоронних органах та банківських установах.

Підводячи підсумки зазначимо, що основними способами одержання неправомірної вигоди такими особами у сфері земельних відносин є:

1) прості (особисто): а) безпосереднє одержання неправомірної вигоди під час особистої зустрічі з зацікавленими особами; б) безпосереднє одержання в обумовленому місці завчасно залишеної неправомірної вигоди без особистої зустрічі зацікавлених осіб; в) безпосереднє одержання неправомірної вигоди за допомогою банківських послуг (переведення коштів на банківський (картковий) рахунок, використання індивідуального сейфу та інше); г) безпосереднє одержання неправомірної вигоди за допомогою підприємств, які надають послуги із пересилання різного роду предметів (бандероль, посилка поштою та ін.);

2) складні (через посередника): а) із залученням підлеглих (заступника, інспектора і т.д.); б) із залученням родичів (чоловіка (дружини), батьків і т. ін.); в) із залученням неповнолітніх осіб, які відповідно до чинного законодавства не досягли віку кримінальної відповідальності; г) із залученням зацікавлених осіб, які після передачі неправомірної вигоди отримують певний відсоток; д) із залученням осіб, які не підозрюють, що передають неправомірну вигоду;

3) завуальовані: а) в процесі службової діяльності (виплати премії, матеріальної допомоги, підвищення заробітної плати та ін.); б) шляхом здійснення банківських операцій (виплата кредиту, накопичення депозиту та ін.); в) шляхом укладення фіктивних угод (договір позики, купівлі-продажу та ін.); г) шляхом здійснення нееквівалентних обмінів чи оплати послуг, консультацій, експертиз тощо.

Мотив кримінального правопорушення відображається і реалізується у меті кримінального правопорушення у вигляді готовності діяти так, а не інакше. Винуватість і мотивування дій (бездіяльності), доповнюючи одне одного, розкривають зміст суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, що потребує правової оцінки. Сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак дає змогу визначити ступінь і характер відповідальності за посягання на інтереси, що охороняються правом. Зокрема, кримінальних правопорушень вчинені державними службовцями, як правило, пов'язані з трьома мотивами: користь, інша особиста зацікавленість та інтереси неправильно зрозумілої службової необхідності. Як відомо, життєві цілі, соціальні очікування й домагання будь-якої людини, зокрема співробітника правоохоронного органу, засновані на його потребах, головними з яких є матеріальні. Вони визначають вектор ціннісних орієнтацій працівника, формують мотив його поведінки, що підтверджує ступінь актуалізації у свідомості співробітників реальної потреби в підвищенні матеріального рівня життя. У зв'язку з цим, викликають інтерес мотиви злочинної поведінки злочинців, які визначають систему їхньої ціннісної, життєвої орієнтації. При

цьому співробітники рідко оцінювали професійну діяльність як творчу, що приносить задоволення. Переважають такі оцінки їх роботи, як складна, важка, невпорядкована, конфліктна, стомлююча, яка призводить до зниження працездатності, стресостійкості; підвищення апатії, особистої тривожності й в остаточному підсумку професійної деформації. У співробітників, які вчинили кримінальні правопорушення, відзначається й відносно низький професійний рівень, що негативно позначається не тільки на загальному рівні правової культури, а й впливає на зростання рівня злочинності у сфері службової діяльності [¹⁷⁰, с. 148–149].

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень дало можливість виділити такі форми корисливих та інших особистих мотивів у вчиненні кримінальних правопорушень державними службовцями:

1) «просте» (епізодичне) отримання вигоди, разової допомоги по знайомству, родинного й іншого особистого мотиву, з іншої особистої зацікавленості;

2) злочинне «злиття» корумпованих зв'язків службових осіб органів державної влади з комерційними та іншими структурами за загальне заступництво й потурання по службі, на основі взаємної допомоги в задоволенні інших особистих корисливих інтересів;

3) незаконний вплив окремих представників місцевих органів влади, вищих та інших контролюючих органів, впливових кіл, великих промислових структур й установ регіону, організованих злочинних формувань;

4) приховування, потурання злочинам з боку вищих службових осіб щодо нижчих, за мотивами неправильно зрозумілих інтересів служби (збереження репутації, неправдивої благополучної звітності тощо) тощо.

Таким чином, суспільна небезпека протиправної поведінки у даному випадку характеризується цілою низкою безпосередньо пов'язаних між собою складових мотивації на вчинення кримінального правопорушення.

¹⁷⁰ Семенишина-Фіголь Б. М. Кримінологічна характеристика та запобігання кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: дис. ...канд. юрид. наук. Маріуполь, 2021. 236 с.

Отже, можна стверджувати, що і в першому, і в другому випадку працівник державного органу цілком свідомо порушував свої обов'язки і бажав діяти саме таким чином. Мета таких дій – задоволення інтересів третіх осіб та отримання для себе незаконної винагороди.

Підсумовуючи вищевикладене наведемо узагальнену характеристику осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, зокрема, це особи: чоловічої статі (81 %) віком від 30 до 59 років (69 %), що свідчить про соціальну зрілість та достатню сформованість потреб і способів їх задоволення; громадяни України (88 %); одружені (47 %), з повною вищою (26 %) або базовою вищою (54 %) освітою, без помітно виражених дефектів правової та моральної свідомості, які зосереджені на вчиненні виключно одного чи декількох видів кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин і здатні передбачити результати своєї діяльності завдяки спеціальній фаховій підготовці, або життєвому досвіду.

Висновки до розділу 1

1. Акцентовано увагу, що численні порушення законодавства в сфері земельних відносин завдають суттєвої шкоди гарантованим Конституцією України (ст. 14) правам і законним інтересам громадян. Втім, відсутність систематизованих відомостей про методику розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, особливо за сучасних умов запровадження ринку землі, значно знижує ефективність правоохоронної діяльності. Водночас, особи, які вчиняють такі кримінальні правопорушення, добре орієнтуються в сучасному законодавстві, мають ґрунтовні знання у сфері правозастосовної діяльності, між ними існують тісні корупційні зв'язки. Ці та інші обставини дають можливість приховувати злочинну діяльність та протидіяти розслідуванню.

Доведено, що для розробки методики розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин необхідне формування відповідної криміналістичної характеристики, яка виступає саме як система узагальнених за результатами емпіричного дослідження відомостей про різні важливі з криміналістичної точки зору ознаки (елементи) аналізованих діянь. Пізнання закономірних зв'язків між елементами системи (причинно-наслідкових, інформаційних, просторових і часових) сприяє успішному вирішенню завдань на всіх етапах розслідування та конкретизації застосованих криміналістичних прийомів і засобів.

Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин визначені як однорідна група суспільно небезпечних діянь, що містять спільні родові ознаки, зокрема вчиняються: у процесі здійснення господарської діяльності в сфері земельних відносин та спрямовані на порушення норм і правил, що закріплені в регулятивному законодавстві і локальних нормативно-правових актах. У контексті розслідування важливе значення має їх розподіл залежно від способів учинення суспільно небезпечних діянь (самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, забруднення або псування земель, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим) шаром земель, незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах, безгосподарське використання земель)), і етапів передання у володіння, користування чи розпорядження (дозвільні процедури, їх початок й завершення), з нерідко корупційним залученням працівників державних контролюючих органів, депутатів органів місцевого самоврядування, комунальних та інших служб.

Водночас, при всій багатоплановості кримінально-правового змісту і кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин вони все ж становлять однорідну групу суспільно небезпечних діянь, об'єднаних спільними ознаками: по-перше, вчиняють суб'єкти, які є учасниками правовідносин в одній галузі – земельні відносини (охоплює організаційні, проектні, вимірювальні й інші роботи, пов'язані із виділенням,

використанням, або зміною цільового призначення землі, а також взаємодію кримінально вмотивованих учасників з органами державної влади та іншими суб'єктами з приводу організації та здійснення таких робіт; по-друге, зазвичай, співучасниками кримінальних правопорушень, є представники державних інституцій та органів місцевого самоврядування під час реалізації дозвільних, контрольно-наглядових та інших закріплених регулятивним законодавством процедур; по-третє, ряд слідів злочинної діяльності у сфері земельних відносин відображається (фіксується) у відповідних адміністративно-розпорядчих, контрольних, цивільно-правових, господарських та інших документах; по-четверте, наявність протидії розслідуванню (у 92 % кримінальних проваджень).

2. Виокремлено п'ять елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, серед яких: а) спосіб учинення кримінального правопорушення (складається зі способів підготовки, безпосереднього вчинення та способів приховування); б) обстановка вчинення кримінального правопорушення (місце, час та безпосередня обстановка (умови) суспільно-небезпечного діяння)); в) типова «слідова» картина (комплекс матеріальних та ідеальних джерел інформації, що притаманні кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин та певним способам (етапам) їх вчинення)); г) характеристика особи злочинця (соціально-демографічні дані, зокрема, відомості про спосіб життя, риси характеру, звички, зв'язки і стосунки).

3. Способи вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в більшості випадків (76,5%) є повноструктурними елементами, що включають в себе весь комплекс дій злочинців по підготовці, вчиненню та приховуванню слідів кримінального правопорушення. За результатами аналізу слідчої та судової практики виокремлено їх три основні групи: 1) способи, пов'язані із незаконним заволодінням або знищенням природних ресурсів, серед яких: а) дії особи без відповідних документів, що підтверджують право володіння, користування чи розпорядження землею,

всупереч установленому законодавством порядку направлені на зайняття земельної ділянки, або самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці (56%); б) вилучення у будь-який спосіб родючого шару ґрунту земельної ділянки, здійснене без відповідного дозволу, який повинен був отримати власник останньої, що спричинило небезпеку для життя та здоров'я людей чи довкілля (43%); в) умисне протиправне вилучення земель водного фонду або використання їх для задоволення власних потреб (намив ґрунту для штучної земельної ділянки, підняття рівня ґрунту з метою перешкодити сезонному затопленню земельної ділянки, влаштування дамб, причалів та проведення інших робіт) (33%); 2) способи пов'язані з негативним впливом на природне середовище та погіршення його стану, серед яких: а) виробнича діяльність, що спричинила виникнення у ґрунтах і ґрунтових водах пестицидів, важких металів, радіонуклідів та інших речовин зміст яких значно перевищує природний фон на даних землях (18%); б) порушення природного стану земель без обґрунтованих проектних пропозицій, погоджених і затверджених у встановленому порядку або забруднення їх хімічними та радіоактивними речовинами, засмічення промисловими, побутовими, іншими відходами і стічними водами та порушення родючого шару ґрунту (36%); 3) способи пов'язані з порушенням правил використання земель: невиконання або неналежним чином виконання покладених на особу обов'язків щодо використання землі, або її охорони (34%).

Аргументовано, що способам вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин властиве специфічне поєднання порушень встановлених правил використання й охорони земель з різними видами службових підроблень господарської документації, корупційними діями службових осіб землевпорядних організацій й уповноважених державних органів із залученням для реалізації злочинного наміру спеціальної техніки (екскаватор, скрепер, грейдер, вантажівки, трактор, самоскид тощо).

Визначено, що поширеними способами приховування є фальсифікація окремих документів, зокрема, технічної документації, протоколів, договорів, балансу, звіту землевпорядних організацій, розписок та інших документів (69 %); використання корупційних зв'язків при проведенні контрольних перевірок, ревізій (58 %); надання завідомо неправдивих показань або підкуп свідків (38%); звільнення попередніми числами співробітників (19 %); проведення культивуації ґрунту (24 %), переміщення (переховування) будівельної техніки (62%), притягнення працівників підприємств, установ, організацій до дисциплінарної та адміністративної відповідальності за наявності ознак кримінального правопорушення (46%).

4. Доведено, що специфіка земельних відносин визначає зміст, характер, способи ведення й оформлення операцій із землею, що впливає на спосіб вчинення кримінального правопорушення та його слідову картину. Характер часових та просторових параметрів обстановки визначається типом земельної ділянки (сільськогосподарського призначення, житлової та громадської забудови, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, рекреаційного, історико-культурного, лісогосподарського, водного фонду, промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення), конкретним місцем учинення кримінального правопорушення (земельні ділянки, особливо цінні види земель, землі вкриті водою, землі запасу), а також порядком фінансування робіт або використання певних будівельних матеріалів, техніки, обладнання, речовин та інших матеріалів, шкідливих для життя, здоров'я людей або довкілля. Тож у разі вчинення кримінального правопорушення на землі промислового призначення розмір шкоди та наслідки кримінального правопорушення можуть суттєво відрізнитись від подібного кримінального правопорушення під час будівництва житлового комплексу, торговельного центру, курорту тощо на землях природно-заповідного чи лісогосподарського призначення. Криміналістичне значення мають також стадії відведення земельної ділянки: підготовча, проектувальна, погоджувальна і реєстраційна.

Дослідження «географії» дозволило зробити висновок, що збільшення кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень спостерігається в усіх регіонах України. Найбільші значення спеціальних коефіцієнтів екологічної злочинності мають Рівненська (22 %), Херсонська (16,9 %) та Житомирська (14,6 %) області, а найвищими показниками інтенсивності кримінальних дій у сфері земельних відносин характеризуються великі, промислово розвинені регіони (Дніпропетровська, Одеська та Харківська області, м. Київ), що обумовлюється незаконним відведенням земельних ділянок не за призначенням.

Між порами року та місяцями було виявлено деякі істотні коливання щодо кількості учинених кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, зокрема, спостерігається динаміка збільшення у осінній та весняно-літній періоди (+71,4%), що пояснюється сприятливим умовами, як для ведення сільськогосподарських робіт, так і будівельних робіт, а також робіт пов'язаних із вилученням поверхневого шару ґрунту та інших операцій (культивуацій, рекультивацій тощо) із землею.

5. Предметом кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин у широкому розумінні є земля, тобто поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею; у вузькому – земельні ділянки як найбільш деталізовані частини різних категорій земель (з позиції конкретних земельних відносин вони виступають об'єктами, на які спрямовується інтерес відповідної фізичної та юридичної особи і стосовно яких установлюється їх земельна правосуб'єктність та оформлюється відповідний юридичний документ – право власності чи використання; ґрунтовий покрив земель (поверхневий шар ґрунту, який сформований на поверхні земної кори в результаті природних процесів і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя завдяки найважливішій властивості: здатності постачати рослинам необхідні для їх росту поживні речовини, воду повітря; будівлі та споруди, самовільно побудовані на самовільно зайнятій

земельній ділянці. Щодо, будівель, – це земельні поліпшення, що складаються з несучих та огорожувальних або сполучених (несучо-огорожувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення майна, тварин, рослин, збереження інших матеріальних цінностей, провадження економічної діяльності. Щодо, споруд, – це земельні поліпшення, що не належать до будівель і призначені для виконання спеціальних технічних функцій.

6. У слідовій картині кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, в аспекті доказування, найважливіше значення мають документи, що містять криміналістичні ознаки, а саме: а) документи, які підтверджують права власності (користування) земельною ділянкою (акт встановлення та погодження меж земельної ділянки в натурі; б) рішення органу місцевого самоврядування щодо переходу права власності на землю; в) кадастрово-шнурова книга; г) експлікація земельних угідь і ситуаційна схема; г) план зовнішніх меж земельної ділянки; д) кадастровий план з кресленням меж контурів угідь земельної ділянки; е) відомість вирахування площі земельної ділянки; є) висновок відділу містобудування, архітектури та житлово-комунального господарства органу місцевого самоврядування про погодження проектів із землеустрою; ж) висновок про наявність обмежень на використання земельної ділянки; з) господарські книги, в яких міститься інформація про власника земельної ділянки, площу земельної ділянки та її цільове призначення тощо); и) органів, уповноважених на здійснення контрольних та ревізійних функцій (акти ревізій, проведення контрольних обмірів, позапланових документальних перевірок, зустрічних звірок); і) нормативні документи, що регулюють житлово-будівельну діяльність (нормативно-правові акти, технічні регламенти, державні стандарти, норми і правила, технічні умови).

7. Сформована криміналістична характеристика осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, зокрема це особи:

чоловічої статі (81 %) віком від 30 до 59 років (69 %), що свідчить про соціальну зрілість та достатню сформованість потреб і способів їх задоволення; громадяни України (88 %); одружені (47 %), з повною вищою (26 %) або базовою вищою (54 %) освітою, без помітно виражених дефектів правової та моральної свідомості, які зосереджені на вчиненні виключно одного чи декількох видів кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин і здатні передбачити результати своєї діяльності завдяки спеціальній фаховій підготовці, або життєвому досвіду. Частка службових осіб складає 46 %, а їх діяльність характеризується неналежним виконанням своїх службових обов'язків при переданні земельної ділянки у власність або оренду, у процесі відведення земельної ділянки у власність, контролю за дотриманням земельного законодавства, погоджені з відведення земельної ділянки у власність, проведенні робіт із землеустрою, відповідно до наданої ліцензії Держгеокадастру.

Проведено ранжирування службових осіб, залежно від місця роботи, зокрема: а) органів місцевого самоврядування (голови територіальних громад, голови районних державних адміністрацій); б) відділів земельних ресурсів, управлінь земельних ресурсів в областях (начальники та їх заступники); в) районних відділів та філій в областях Держгеокадастру, ДП «Центр державного земельного кадастру», ДП «Науково-дослідний та проектний інститут землеустрою»; г) підприємств, установ чи організацій державної або приватної форми власності (директор, інженер-землевпорядник приватного підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю); д) державної сільськогосподарської інспекції (інспектори, старші інспектори, головні державні інспектори); е) управління екологічної інспекції; є) голови земельних комісій міської та обласної рад, голови комісій з питань агропромислового комплексу, земельних ресурсів, охорони навколишнього середовища та інші; ж) депутати, які входять до комісій з питань земельних відносин. Акцентовано увагу, на груповому характері вчинення кримінальних правопорушень у співучасті зі службовими особами

(73 %), з них, за попередньою змовою – 37 %, організованою групою – 25 %, злочинною групою осіб – 20 %, злочинною організацією – 11 %.

У дослідженні, на підставі аналізу способів учинення кримінальних правопорушень і стадій проведення операцій із землею, визначено ряд характерних ознак учинення із визначенням дій, при виконанні яких можуть вчинятися кримінальні правопорушення, та осіб, які можуть вчиняти ці протиправні дії, що надає можливість виявити та ефективно розслідувати такі кримінальні правопорушення, швидко встановити особу-злочинця.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

2.1. Обставини, що підлягають встановленню у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

На сучасному етапі розвитку національного законодавства досудове розслідування є першою і самостійною стадією у системі кримінального процесу України, якій притаманні специфічні риси та на яку покладене виконання як спеціального завдання, притаманного лише цій стадії (забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінального правопорушення), так і інших завдань кримінального провадження (захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень й забезпечення прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження) [171, с. 6].

Ефективне розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин в значній мірі забезпечуються обґрунтованим і своєчасним початком розслідування, швидким і якісним проведенням СРД. Початок досудового розслідування має не лише юридичне, а й громадське значення, адже від законності та обґрунтованості прийняття відповідних рішень слідчими та прокурорами залежить оцінка населенням стану протидії злочинності та ставлення держави до громадян. Слід зазначити, що чинний КПК України [172], у порівнянні з КПК України 1960 р. [173], суттєво змінив

¹⁷¹ Запобігання укривттю від реєстрації в органах поліції заяв і повідомлень про вчинення кримінальних правопорушень: метод. рек. / [Д. М. Тичина, В. В. Крижна, А. А. Саковський та ін.]. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. – 42 с.

¹⁷² КПК

початковий етап досудового розслідування кримінальних правопорушень, маючи на меті унеможливити конфлікт між державою та громадянами з приводу їх звернень до правоохоронних органів із заявою чи повідомленням про вчинене кримінальне правопорушення, запобігаючи неприйняттю таких заяв чи повідомлень, відмові у їх вирішенні, а також створенню широких можливостей оперативного розгляду таких заяв та повідомлень, застосовуючи при цьому весь арсенал кримінальних процесуальних засобів. Для реалізації положень чинного КПК України щодо початкового етапу досудового розслідування було прийнято низку підзаконних актів [174; 175; 176; 177].

У юридичній літературі термін «початок досудового розслідування» може розглядатися по-різному: як кримінально-процесуальний інститут, як стадія кримінального процесу, [178; 179; 180; 181, с. 15; 182], або вчення про початок досудового розслідування [183, с. 21–22]. Якщо розглядати початок досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних

¹⁷³ Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28 груд. 1960 р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text>

¹⁷⁴ Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора України від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>

¹⁷⁵ Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08 лют. 2019 р. № 100. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19>

¹⁷⁶ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>

¹⁷⁷ Погорецький М. А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства* 2015. №1. С. 93-103. URL: http://vkslaw.univ.kiev.ua/images/verstka/1_2015_Pogoreckiy.pdf

¹⁷⁸ Жогин Н. В. Возбуждение уголовного дела / Н. В. Жогин, Ф. Н. Фаткуллин. – М.: Госюриздат, 1961. – 206 с.

¹⁷⁹ Коваленко Є. Г. Кримінальний процес України: Навч. посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 576 с.

¹⁸⁰ Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: Автореф. дис... д.ю.н. / Харьковский юрид. институт им. Ф. Э. Дзержинского. – Харьков, 1967. – 42 с.

¹⁸¹ Уголовный процесс / Под ред. М. А. Чельцова. – М.: Юрид. лит., 1969. – 464 с.

¹⁸² Грошевий Ю., Дідоренко Е., Розовський Б. Кримінально-процесуальні аспекти оперативно-розшукової діяльності // *Право України*. – 2003. – № 1. – С. 73-78.

¹⁸³ Зеленецький В. С. Возбуждение уголовного дела. – Харьков: Изд-во «КримАрт», 1998. – 338 с.

відносин з огляду на практику кримінального судочинства, то, на нашу думку, найбільш вдало буде визначити його як діяльність органів досудового розслідування, яка здійснюється при неухильному додержанні вимог кримінального процесуального закону під процесуальними керівництвом прокурора, обмежена формами судового контролю та спрямована на збирання, перевірку й оцінку доказів з метою встановлення обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні.

Відповідно до ч. 1 ст. 38 КПК України, органами, що здійснюють досудове слідство, є: 1) слідчі підрозділи: а) органів Національної поліції України; б) органів безпеки; в) органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства; г) органів ДБР; г) органів Державної кримінально-виконавчої служби України; 2) підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю НАБУ.

Зважаючи, що досудове розслідування кримінальних правопорушень, є першою і самостійною стадією кримінального процесу України, йому властиві специфічні ознаки (риси):

- нормативна закріпленість завдань (ст. 2 КПК України);
- визначеність кола учасників, які здійснюють досудове розслідування або залучаються до нього;
- наявність процесуальної форми, яка передбачає порядок здійснення процесуальної діяльності, починаючи з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР), і закінчується у формах, передбачених ст. 283 КПК України;
- передбачення чітких строків досудового розслідування;
- специфічність підсумкового процесуального рішення, яким може бути постановою про закриття кримінального провадження, обвинувальний акт, клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру,

клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру [184].

Проте, відносно самостійними елементами кожної стадії кримінального провадження, які відзначаються своєю специфікою, а тому сприяють ідентифікації певної стадії, є її етапи:

1) внесення слідчим, прокурором відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до ЄРДР та визначення керівником органу досудового розслідування слідчого, який буде здійснювати досудове розслідування (ст. 214 КПК України);

2) проведення СРД з метою отримання відомостей про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила (гл. 20 КПК України);

3) повідомлення особі про підозру та допит підозрюваного (ст. ст. 276–279, 224 КПК України);

4) застосування заходів забезпечення кримінального провадження (розділ II КПК України);

5) подальше проведення процесуальних дій щодо збирання і перевірки доказів, які підтверджують чи спростовують підозру, встановлення обставин, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність;

6) закінчення досудового розслідування (гл. 24 КПК України).

При цьому момент закінчення початкового етапу не можна зафіксувати у загальному вигляді, пов'язуючи його категорично з яким-небудь процесуальним рішенням у кримінальному провадженні.

На думку Р. С. Белкіна, він може завершитися з накопиченням достатньої для оголошення про підозру доказової інформації, але може закінчитися і раніше, коли характерний для даного етапу прискорений темп дій буде з певних причин втрачений [185, с. 785]. На нашу думку, початковий етап розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин як поняття – суто криміналістичне, використовується для позначення певного

¹⁸⁴ Павловський В. В. Початок досудового розслідування: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія «Право». 2014. Вип. 2. С. 390–395.

¹⁸⁵ Белкин Р. С. Криминалистика: учеб. М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. 990 с.

періоду досудового розслідування, під час якого слідчий провадить початкові слідчі дії та організаційні заходи для встановлення усіх обставин кримінального правопорушення та особи підозрюваного. Відповідно слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до ЄРДР, розпочати розслідування та через 24 години з моменту внесення таких відомостей надати заявнику витяг з ЄРДР [186].

До ЄРДР вносяться відомості про:

- 1) дату надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;
- 2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника;
- 3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;
- 4) короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником чи виявлених з іншого джерела;
- 5) попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) КК України;
- 6) прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, яка внесла відомості до реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до реєстру та/або розпочав досудове розслідування;
- 7) інші обставини, передбачені Положенням про ЄРДР, порядком його формування та ведення [187].

¹⁸⁶ КПК

¹⁸⁷ Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора України від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>

При внесенні зазначених відомостей до ЄРДР автоматично фіксується дата (час) внесення інформації та присвоюється індивідуальний номер кримінального провадження. Далі, слідчий невідкладно у письмовій формі повідомляє керівнику органу прокуратури про початок досудового розслідування кримінального правопорушення та про інші відомості, які передбачені ч. 5 ст. 214 КПК України. Водночас, у випадку, коли відомості про кримінальне правопорушення до ЄРДР були внесені прокурором, він зобов'язаний невідкладно, але не пізніше наступного дня, з дотриманням правил підслідності передати наявні у нього матеріали до органу досудового розслідування та доручити проведення досудового розслідування. Слідчий, який здійснюватиме досудове розслідування, буде визначений керівником органу досудового розслідування [188].

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 214 КПК України зазначимо, що для початку досудового розслідування кримінальних правопорушень законодавець передбачив такі приводи: а) заява про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; б) повідомлення про обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; в) самостійне виявлення слідчим чи прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення

Однак, у теорії кримінального процесу щодо визначення поняття приводу для початку досудового розслідування завжди тривали багаторічні дискусії [189, с. 369–390]. Спочатку привід визначали як передбачене законом джерело, з якого орган дізнання, слідчий і прокурор одержують відомості (інформацію) про вчинення кримінального правопорушення, яке зобов'язує їх розглянути питання щодо необхідності початку досудового розслідування [190, с. 187; 191, с. 52–53]. Потім окремі науковці стверджували, що це джерело

¹⁸⁸ КПК

¹⁸⁹ Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс; ЛТД, 2007. 576 с.

¹⁹⁰ Кримінальний процес України: підручник / [Ю. М. Грошевий, Т. М. Мірошніченко, Ю. В. Хоматов та ін.]; за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця]. Харків : Право, 2000. 496 с.

¹⁹¹ Зеленецький В. С. Возбуждение уголовного дела. Харьков: КримАрт, 1998. 98 с.

початкових відомостей про ознаки вчинення (чи підготовки до вчинення) кримінальних правопорушень, які надійшли до органу дізнання, слідчого, прокурора, суду й судді, або повідомлення про кримінальне правопорушення, що отримане з передбаченого законом джерела [¹⁹², с. 366; ¹⁹³, с. 176], або джерела первісних відомостей про кримінальне правопорушення, які породжують кримінально-процесуальні правовідносини та зобов'язують правоохоронні органи здійснити перевірку інформації, що в них міститься, по суті [¹⁹⁴, с. 392; ¹⁹⁵, с. 123; ¹⁹⁶, с. 433; ¹⁹⁷, с. 234]. Втім, ми підтримуємо позицію тих науковців, які наголошують на необхідності законодавчого визначення приводів і підстав для початку досудового розслідування кримінальних правопорушень і підкреслюємо, що незважаючи на те, що на практиці дійсно можливі вияви суб'єктивізму, а відтак і зловживань у оцінці приводів і підстав для початку досудового розслідування, недостатнє законодавче їх визначення не може вирішити цієї проблеми, що зрештою і знайшло підтвердження у правовому полі КПК України. Убачається, що відсутність належного законодавчого визначення приводів та підстав для початку досудового розслідування кримінального правопорушення відкриває шлях до необґрунтованого застосування заходів державного примусу щодо учасників кримінального провадження, коли таке провадження розпочато «автоматично» лише за заявою, з якої не можна однозначно зробити висновок про те, що кримінальне правопорушення мало місце та про причетність до нього певної особи. Тим більше, що можливість оскарження

¹⁹² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [7-ме вид., переробл. та допов.]. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.

¹⁹³ Кримінальний процесуальний кодекс. Науково-практичний коментар: у 2 т. / О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація. Харків: Право, 2012. Т. 1. 768 с.

¹⁹⁴ Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України: підручник / В. М. Тертишник. Київ: А. С. К., 2003. 1120 с.

¹⁹⁵ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.

¹⁹⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар; за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

¹⁹⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відп. ред.: С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків: Одіссей, 2013. 1104 с.

безпідставно розпочатого досудового розслідування не передбачена [198].

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень показав, що основними причинами і підставами внесення відомостей до ЄРДР за фактом вчинення кримінального правопорушення у сфері земельних відносин є: скарги громадян та звернення юридичних осіб (26 %); повідомлення інформаторів (7 %); матеріали правоохоронних органів (СБУ, прокуратури, НАБУ) (20 %); результати планових контрольних-ревізійних перевірок (14 %); матеріали кримінальних проваджень та справ про адміністративні правопорушення (10 %); публікації в мас-медіа, мережі Інтернет, матеріали журналістських розслідувань (33 %).

Після цього, починається дослідження обставин вчинення суспільно-небезпечного діяння, де головним завданням слідчого є встановлення того чи взагалі в діяннях особи містяться ознаки кримінального правопорушення (відмежування від цивільно-правових й адміністративних деліктів), фіксація відповідних слідів кримінального правопорушення й встановлення інших обставин, що підлягають доказуванню. Відповідно до ст. 91 КПК України до них відносяться:

– подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

– винуватість підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

– вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

– обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу злочинця, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження;

¹⁹⁸ Запобігання укріпленню від реєстрації в органах поліції заяв і повідомлень про вчинення кримінальних правопорушень: метод. рек. / [Д. М. Тичина, В. В. Крижна, А. А. Саковський та ін.]. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. – 42 с.

– обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

– обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення [199].

У кожному конкретному випадку може виникнути необхідність у встановленні й інших важливих у кримінальному провадженні обставин [200, с. 128]. На нашу думку, при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, додатково підлягають встановленню ще ряд обставин (зважаючи на специфіку кримінального провадження), що не зазначені у цьому переліку. Передусім це – умови вчинення; мотиви поведінки підозрюваного; обставини, що сприяли вчиненню; обставини, що впливають на ступінь і характер вини. З огляду на досить широкий спектр обставин, які підлягають встановленню (доказуванню) у кримінальному провадженні, структуру початкового етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин доцільно окреслити наступним чином:

1) здійснення організаційних заходів – планування початку досудового розслідування, висунення версій, вибір форм взаємодії з особами, які допомагають у вирішенні завдань початкового етапу, а також прийняття

¹⁹⁹ КПК

²⁰⁰ Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. О. Алексєєв, В. К. Весельський, В. В. Пясковський. 2-е вид., перероб. і доповн. Київ: Центр навч. літ., 2014. 277 с.

процесуальних і організаційних рішень;

2) початкові СРД, спланованість і послідовність яких залежить від типових слідчих ситуацій і елементів криміналістичної характеристики, які допомагають у вирішенні завдань початкового етапу досудового розслідування [²⁰¹, с. 11; ²⁰², с. 133].

Визначившись з правильною кваліфікацією, основна спрямованість початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин направлена на інтенсивний пошук, виявлення і закріплення доказів шляхом проведення СРД. Головними завданнями, що постають перед слідчим є належний збір і фіксація, як матеріальних (у 71 % випадків кримінальне провадження цієї категорії розпочинається з огляду місця події) так і ідеальних слідів вчинення кримінального правопорушення, в першу чергу для встановлення підозрюваного, свідків, інших обставин вчинення кримінального правопорушення, і призначення експертиз.

В даному контексті, необхідно зауважити, що за загальним правилом, здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин до внесення відомостей до реєстру або без такого внесення не допускається і тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Проте, огляд місця події у невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР, що здійснюється негайно після завершення огляду [²⁰³].

Слідчий, прокурор, інша службова особа, уповноважена на прийняття та реєстрацію заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, зобов'язані прийняти та зареєструвати таку заяву чи повідомлення. Відмова у прийнятті та реєстрації заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення не допускається. Є визначені правила прийняття заяв та повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення, які передбачені

²⁰¹ Ищенко Е. П. Проблемы первоначального этапа расследования преступлений / науч. ред. И. Ф. Герасимов. Красноярск: Краснояр. ун-та, 1987. 168 с.

²⁰² Барвенко В. К. Початковий етап розслідування порушення правил охорони вод та забруднення моря: дис. ...канд. юрид. наук. Кривий Ріг, 2019. 278 с.

²⁰³ КПК

Положенням про ЄРДР, порядком його формування та ведення, а саме:

1) усні заяви заносяться слідчим або прокурором до протоколу, який підписується заявником;

2) відомості про кримінальне правопорушення, викладені у заяві, повідомленні чи виявлені з іншого джерела повинні мати короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення;

3) слідчим або прокурором, особа, яка подає заяву чи повідомляє про кримінальне правопорушення під розпис попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення, крім випадків надходження заяви, повідомлення поштою або іншими засобами зв'язку;

4) заява чи повідомлення про кримінальне правопорушення вважаються поданими з моменту попередження особи про кримінальну відповідальність (за виключенням випадків, коли таке попередження не можливо зробити з об'єктивних причин: надходження заяви, повідомлення поштою, іншим засобом зв'язку, непритомний стан заявника, відрадження тощо) [204].

Крім того, відповідно до п. 4 Порядку ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події, якщо заява (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення надійшла до органу (підрозділу) поліції під час особистого звернення заявника одночасно з її (його) реєстрацією в інформаційно-телекомунікаційній системі «Інформаційний портал Національної поліції України» (далі – ІТС ПНП) або журналі єдиного обліку заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події (далі – ЄО), уповноважена службова особа оформлює та видає заявникові талон-повідомлення ЄО про прийняття і реєстрацію заяви (повідомлення) про

²⁰⁴ Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора України від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>

кримінальне правопорушення та іншу подію [205].

Заяви (повідомлення) про вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, що надійшли до органу (підрозділу) поліції з використанням засобів поштового зв'язку, мережі Інтернет, електронного зв'язку (електронні звернення), через контактні центри державної установи «Урядовий контактний центр» та телефонну «гарячу лінію» Національної поліції України, служби діловодства реєструють та передають керівникові органу (підрозділу) поліції або особі, яка виконує його обов'язки [206].

Положення про ЄРДР, порядок його формування та ведення визначає й особливі випадки щодо внесення відомостей про кримінальні правопорушення. Наприклад, у п. 3 зазначено, що кримінальні провадження, які надходять для проведення досудового розслідування з прокуратури до органу досудового розслідування або з органів досудового розслідування до іншого органу досудового розслідування, а також провадження, що надійшли з одного району (міста) в інший район (місто), удруге не обліковуються і закінчуються провадженням за номером первинної реєстрації [207].

Якщо кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин було вчинено в декількох місцях, обов'язок визначити місце проведення розслідування покладається на прокурора (ч. 3 ст. 218 КПК України). Для цього слідчий повинен внести відомості про кримінальне правопорушення до ЄРДР і відразу направити прокурору повідомлення про початок досудового розслідування, в якому зазначити відомості, необхідні для прийняття процесуального рішення прокурором. Отримавши повідомлення, прокурор, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення цього досудового розслідування, визначає місце його проведення. Однак він

²⁰⁵ Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08 лют. 2019 р. № 100. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19>

²⁰⁶ Порядок ведення єдиного обліку в органах (підрозділах) поліції заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та інші події: наказ МВС України від 08 лют. 2019 р. № 100. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0223-19>

²⁰⁷ Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Офісу Генерального прокурора України від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text>

повинен враховувати місце виявлення ознак кримінального правопорушення, місце перебування підозрюваного чи більшості свідків, місце закінчення кримінального правопорушення або настання його наслідків.

Подібна процедура передбачена і тоді, коли існує невизначеність із підслідністю. Обов'язок її визначення покладено саме на прокурора в тому випадку, якщо слідчому із заяви, повідомлення або інших джерел стало відомо про обставини, які можуть свідчити про кримінальне правопорушення, розслідування якого не належить до його компетенції. Після повідомлення прокурора слідчий проводить розслідування до моменту визначення прокурором іншої підслідності (ч. 2 ст. 218 КПК України). До речі, аналогічна ситуація на початковому етапі досудового розслідування, може виникнути і під час обов'язкової перевірки слідчим відомостей про вже розпочаті кримінальні провадження за фактом вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Необхідно пам'ятати, що у разі виявлення того, що іншим слідчим органу досудового розслідування або слідчим іншого органу вже розпочато кримінальне провадження стосовно одного й того самого кримінального правопорушення, слідчий, який це виявив, надсилає супровідним листом іншому слідчому, який вже здійснює досудове розслідування, наявні в нього матеріали і відомості та обов'язково повідомляє про це прокурора шляхом надсилання йому повідомлення (ч. 4 ст. 218 КПК України).

В подальшому після надходження до органу, підрозділу поліції інформації про кримінального правопорушення та внесення відповідних відомостей до ЄРДР, під керівництвом начальника органу, підрозділу поліції створюється слідчо-оперативна група (далі – СОГ) та здійснюється комплекс першочергових заходів й невідкладних СРД, у тому числі за дорученням слідчого, спрямованих на встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, з'ясування всіх обставин події й призначення відповідних експертиз. Начальники Головних управлінь Національної поліції України, їх територіальних (відокремлених) підрозділів є відповідальними за організацію

своєчасного направлення на місце події СОГ у повному складі, інших працівників органу, підрозділу поліції залежно від обставин та характеру вчиненого кримінального правопорушення. СОГ створюються при чергових частинах територіальних підрозділів Національної поліції України. Склад цих груп формується з працівників поліції відповідно до графіка чергування, затвердженого начальником територіального підрозділу Національної поліції України та погодженого з начальником слідчого підрозділу.

До складу СОГ входять слідчий (старший СОГ), співробітник оперативного підрозділу, інспектор-криміналіст (технік-криміналіст), а також за необхідності кінолог зі службово-розшуковою собакою [208]. До прибуття СОГ поліцейські які першими прибули на виклик повинні: а) забезпечити охорону місця події, збереження слідів учиненого кримінального правопорушення; б) з'ясувати обставини вчиненого кримінального правопорушення, установити свідків, очевидців події, прикмети правопорушників, збір інших відомостей, що можуть бути використані як докази; в) інформувати уповноваженого працівника чергової частини органу, підрозділу поліції про обставини вчинення кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили, для вжиття невідкладних заходів щодо їх затримання. З прибуттям СОГ негайно інформувати слідчого про одержані дані щодо обставин учинення кримінального правопорушення та осіб, які його вчинили, для їх подальшої фіксації шляхом проведення СРД.

Слідчий, до фактичного оголошення підозри особі повинен провести такі дії: а) встановити факт кримінального правопорушення у сфері земельних відносин, предмет та спосіб вчинення, особу злочинця, наявність співучасників (злочинна група), інших кримінальних правопорушень, що певним чином пов'язані із розслідуванням; якою сумою визначається заподіяна шкода тощо; б) встановити службовий статус особи, яка причетна

²⁰⁸ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0937-17>

до кримінального правопорушення; характер, умови та особливості використання чи охорони землі предметом якої було кримінальне правопорушення; характер дій або бездіяльності службових осіб; фактичні дії, виконувані службовими особами, та їх зв'язок дій з використанням службового становища всупереч інтересам служби; причинний зв'язок між діями і шкідливими наслідками; кількість кримінальних правопорушень, у тому числі вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень (епізодичність, систематичність); зв'язок з іншими правопорушеннями, пов'язаними з корупцією; в) витребувати від землевпорядних організацій, органів державної влади, місцевого самоврядування, службових осіб документи, висновки експертів, акти результати інвентаризацій, ревізій, інших спеціальних перевірок (відповідно до ч. 5 ст. 40, ч. 2 ст. 93 КПК України); г) звернутися в установленому порядку до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до предметів і документів (ч. 1 ст. 160 КПК України) та, в разі прийняття відповідного рішення, вилучити їх; г) ініціювати проведення ревізії та фінансові перевірки суб'єктів самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках; провести (доручити проведення) слідчі (розшукові) та негласні (слідчі) розшукові дії; призначити необхідні експертизи; залучити спеціалістів.

Таким чином, на початковому етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, слідчий у своєму розпорядженні повинен мати такі матеріали: 1) рапорт про виявлення кримінального правопорушення; 2) протокол прийняття заяви про вчинене кримінальне правопорушення (або таке, що готується); 3) зареєстроване повідомлення про початок досудового розслідування; 4) повідомлення прокурора про початок досудового розслідування; 5) доручення про проведення досудового розслідування, або постанову про створення слідчої групи; 6) протокол огляду місця події; 7) протокол допиту (пояснення) свідків та очевидців вчинення кримінального правопорушення; 8) постанову про призначення земельно-технічної експертизи (за необхідності).

Згідно цього, до особливостей початку досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин відноситься: а) перелік обставин, які обов'язково повинно бути встановлено на момент внесення відомостей до ЄРДР; б) джерела відомостей про такі обставини; в) особливості тактики проведення та фіксації результатів процесуальних дій з метою отримання (закріплення) слідів кримінального правопорушення.

З урахуванням вищевикладеного, діяльність слідчого на цьому етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 КК України буде включати в себе:

- 1) оцінку інформації, що надійшла про кримінальне правопорушення;
- 2) внесення відомостей до ЄРДР;
- 3) перевірку заяви, повідомлення.

Викриття таких кримінальних правопорушень за допомогою «традиційних» форм і методів їх виявлення вкрай ускладнюється. Відтак, особливого значення набуває використання низки методів аналізу ознак правопорушень, яку використовують аудиторські, ревізійні та експертні служби, а також правоохоронні органи у процесі документування кримінальних правопорушень [²⁰⁹, с. 51].

Отже, сутність початку досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин доцільно розглядати у двох аспектах: з одного боку, як окремого етапу розслідування, метою якого є встановлення факту кримінального правопорушення та внесення відповідних відомостей до ЄРДР, а з іншого – як здійснювану в установленому законом порядку кримінальну процесуальну діяльність слідчого, прокурора стосовно встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, а також правовідносини, що виникають внаслідок такої діяльності між учасниками кримінального провадження.

Кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин мають

²⁰⁹ Камлик М. І. Особливості обліку та використання обліково-бухгалтерських документів при виявленні та розслідуванні корисливих злочинів у галузях економіки. *Судова бухгалтерія: настільна книга для працівників кримінальної міліції та слідчих*. Київ : Синтез, 1995. 256 с.

груповий характер, саме тому, для визначення ступеня відповідальності кожного важливо точно встановити, скільки злочинців (і хто саме) брали участь на кожному з етапів окремо. По-перше, це має знайти відображення в повідомленні про підозру та обвинувальному акті, а по-друге, буде враховуватися судом під час призначення покарання. На практиці працівники органів досудового розслідування не завжди приділяють достатню увагу цій обставині, не викриваючи всіх зловмисників, а задовольняючись однією особою, яка бере всю провину на себе. Особливо це стає очевидним в розслідуванні самовільного захоплення земельної ділянки, незаконного заволодіння ґрунтовим шаром, або пошкодження чи псування земель, де зазвичай безпосередньо викрита у кримінальному правопорушенні особа всю провину бере на себе в обмін на певну винагороду (у тому числі, й фінансову) від інших не викритих співучасників кримінального правопорушення [²¹⁰, с. 272].

2.2. Типові слідчі ситуації та версії розслідування

Перш ніж перейти до самих слідчих ситуацій, варто розглянути їх місце у структурі елементів методики розслідування. Так, більшість криміналістів наголошують на тому, що завдання комплексної методики полягає у визначенні основних напрямів розслідування певного виду, групи кримінальних правопорушень, що стане основою розроблення алгоритму збирання доказів на рівні окремих видів кримінальних правопорушень. З інформаційної точки зору, методика є певною сукупністю знань, а в аспекті використання – певним алгоритмом дій, і на структуру методики впливає її функціональна спрямованість.

²¹⁰ Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія / О. В. Одерій. – Харків: Діса плюс, 2015. – 528 с

Уперше визначення слідчої ситуації запропонував О. Н. Колесниченко. «Слідча ситуація – на його думку – це певне становище у розслідуванні кримінального правопорушення, що характеризується наявністю тих чи інших доказів та інформаційного матеріалу й виникаючими у зв'язку з цим конкретними завданнями його збирання і перевірки» [211, с. 214].

Проте не всі дослідники цієї проблеми погодились із цим визначенням. Так, В. Є. Корноухов відносить слідчу ситуацію до однієї із закономірностей, властивих процесу розслідування. «Під слідчою ситуацією, – пише він, слід розуміти об'єктивно повторюване положення у процесі розслідування, обумовлене фактичними даними, яке визначає процес виявлення, збирання доказів. Типові слідчі ситуації визначаються з урахуванням етапів розслідування, що у більшій мірі конкретизує процес виявлення, збирання доказів» [212, с. 93]. В. Г. Колмацький зазначав, що слідча ситуація – це сукупність умов, в яких здійснюється розслідування та визначається його стан на даний момент. Вона є тактичним засобом організації роботи слідчого під час розслідування кримінального правопорушення та акцентує увагу на дослідженні питання аналізу (вивчення змісту обумовлюючих її чинників з метою прийняття тактичного рішення та вибору варіанта методики розслідування, що забезпечує швидке і повне розслідування кримінального правопорушення) та оцінки слідчої ситуації [213, с. 337–346]. І. Ф. Герасимов слідчу ситуацію визначив «як сукупність матеріальних, інформаційних та інших чинників, що характеризують розслідування» [214, с. 173], а Л. Я. Драпкін слідчу ситуацію розглядає як «уявну динамічну модель, яка відображає інформаційно-логічне, тактико-психологічне, тактико-управлінське й організаційно-структурне становище, що склалося у

²¹¹ Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза». Харьков: 1967. 666 с.

²¹² Корноухов В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*. Сб. науч. тр. М., 1994. 184 с.

²¹³ Криминалистика: учебник / под ред. Ю. Г. Корухова, В. Г. Коломацкого. Москва, 1984. 448 с.

²¹⁴ Герасимов И. Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск: Сред. Уральск. кн. изд-во, 1975. 184 с.

кримінальному провадженні і характеризує сприятливий чи несприятливий характер процесу розслідування» [215, с. 49]. Так, М. П. Яблоков вважає, що «слідча ситуація – це становище, що складається в якийсь момент діяльності слідчого з розслідування кримінального правопорушення, яке характеризує тактичну, стратегічну чи тактико-стратегічну інформаційну своєрідність оцінюваного слідчого моменту» [216, с. 48]. В. П. Корж слідчу ситуацію розглядає як становище, що склалося у певний період розслідування кримінального правопорушення або у певний період проведення слідчої дії [217, с. 20]. В. П. Бахін визначає її як об'єктивну реальність, фактичну обстановку та результат її пізнання, а дані про неї – відображення цієї обстановки, які використовуються для її розуміння та впливають на неї з метою розкриття злочину [218, с. 452].

Правильна оцінка слідчої ситуації на початковому етапі розслідування дозволяє належним чином зорієнтуватися у масиві початкової інформації з метою визначення (коригування) напрямів подальшого провадження. Водночас погляди вчених-криміналістів щодо поняття слідчої ситуації різняться. Аналіз юридичної літератури і матеріалів слідчої практики, результати проведеного дослідження, а також тлумачення поняття «ситуації» як сукупності умов і обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [219, с. 1127], дозволяє дати визначення поняттю слідчої ситуації.

Отже, слідча ситуація – це складна динамічна система, що змінюється під впливом об'єктивних і суб'єктивних обставин, що характеризуються певним становищем, яке складається у будь-який момент слідчої діяльності,

²¹⁵ Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. Криминалистика : учеб. для вузов / И. Ф. Герасимов, Я. Л. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высш. шк., 2000. 672 с.

²¹⁶ Криминалистика: учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрист, 1999. 718 с.

²¹⁷ Корж В. П. Проблемы расследования и предупреждения хищений в промышленном строительстве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва: Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1985. 26 с.

²¹⁸ Бахін В. П. Криміналістическа методика: лекція. Київ, 1999. 24 с.

²¹⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

істотними ознаками кримінального правопорушення, процесуально значущими функціями і найбільш важливими особистісними якостями суб'єкта розслідування і основних його учасників, їх взаємовідносинами, а також станом досудового розслідування у кримінальному провадженні на будь-який момент встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

Слідчий безпосередньо впливає як на формування слідчої ситуації, так і на її зміну, знаходиться в тісному взаємозв'язку і взаємозалежності з усіма елементами системи розслідування, впливає на результати проведених слідчих дій, тактичних операцій, організаційно-технічних заходів [220, с. 39–40]. Варто зазначити, що на слідчу ситуацію впливає наявність об'єктивних, суб'єктивних і «випадкових факторів» [221, с. 227]. Р. С. Белкін вважає, що умови, сукупність яких становить слідчу ситуацію, формуються під впливом об'єктивних та суб'єктивних факторів, у числі яких слід виділити об'єктивні та суб'єктивні компоненти. До об'єктивних компонентів віднесено: наявність і характер наявної у розпорядженні слідчого доказової та орієнтуючої інформації про подію кримінального правопорушення, його місце, час, обстановку, спосіб вчинення, потерпілих і осіб, що його вчинили; слідову картину кримінального правопорушення; наявність потенційних джерел доказової інформації і носіїв орієнтуючої інформації; наявність у розпорядженні слідчого необхідних сил, засобів розслідування і можливостей їх використання у той чи інший момент досудового розслідування. До суб'єктивних компонентів змісту слідчої ситуації віднесено: внутрішній (психологічний) стан слідчого під час розслідування кримінального правопорушення, рівень його професійних знань, умінь, навичок (процесуальні дії, що обирає суб'єкт розслідування, значною мірою визначаються саме виходячи з його професійного досвіду та інтуїції); наявність комунікативного контакту слідчого з іншими учасниками

²²⁰ Поташник Д. П. Криминалистическая тактика: учеб. пособ. Москва : Изд-во «Зерцало», 1998. 64 с.

²²¹ Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. 332 с.

провадження; соціально-психологічні характеристики потерпілих, свідків, потенційних підозрюваних, які можуть вплинути на формування їх позиції у кримінальному провадженні; наявність протидії розслідуванню з боку підозрюваного, а в деяких випадках і з боку свідків і потерпілих; наявність помилок у прийнятих рішеннях і процесуальних діях слідчого, прокурора, слідчого судді, оперативних працівників та їх наслідки; інші непередбачувані дії осіб, які беруть участь у провадженні [²²², с. 68-69].

На думку В. Ю. Шепітька, до цих чинників відноситься також: місце, період розслідування кримінального правопорушення; соціально-економічна, криміногенна, службово-психологічна обстановка розслідування; рівень і повнота розробленості наукових рекомендацій у галузі розслідування; рівень і повнота розробленості нормативно-правового регулювання порушених відносин; організаційна і матеріально-технічна забезпеченість розслідування [²²³, с. 218]. У літературі відзначено, що в якості суб'єктивних чинників, які впливають на формування слідчої ситуації, виступають психологічний стан осіб; психологічний стан слідчого, рівень його знань і умінь, практичний досвід; здатність слідчого приймати і реалізовувати рішення в екстремальних умовах; протидія встановленню істини з боку злочинця і його зв'язків, а іноді і потерпілого, і свідків; сприятливий (безконфліктний) стан розслідування; зусилля слідчого, спрямовані на зміну слідчої ситуації в сприятливий для слідства бік; наслідки помилкових дій слідчого, експерта, понятих; наслідки розголошення даних досудового слідства; непередбачені дії потерпілого чи осіб, непричетних до розслідуваної події. Індивідуальність слідчої ситуації у певний момент розслідування обумовлює сукупність і результати впливу перерахованих вище факторів (умов).

Аналіз слідчої ситуації має бути всебічним, глибоким й логічно бездоганим. Встановлення особливостей ситуації базується на особистому досвіді слідчого в розслідуванні аналогічних кримінальних правопорушень.

²²² Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. М. : Юрид. лит., 1987. 272 с.

²²³ Шепітько В. Ю. Криміналістика: підручник. Київ: ІнЮре, 2016. 640 с

Вибір найбільш ефективної системи прийомів розкриття конкретного кримінального правопорушення визначається не лише глибиною аналізу й правильністю оцінки ситуації, але й творчим підходом до вирішення завдань, що виникають. Водночас, на думку більшості вчених, на формування слідчої ситуації впливають певні обставини, сукупність яких розкриває особливості розслідування кримінального правопорушення на певний момент його проведення. Зміст цих обставин називають елементами (компонентами) слідчих ситуацій.

Інша точка зору у А. М. Гусакова, який слідчі ситуації досліджує у взаємозв'язку з тактичними прийомами і до компонентів слідчої ситуації відносить: завдання, що стоять перед розслідуванням на момент застосування тактичного прийому, матеріальну обстановку на місці застосування тактичного прийому, взаємовідносини осіб, з діями й інтересами яких пов'язане застосування тактичного прийому, та обсяг інформації, якою володіє слідчий [224, с. 10].

Водночас І. А. Возгрін значно розширює коло елементів (компонентів) слідчої ситуації. Насамперед, він визначає елементи слідчої ситуації, які пов'язані:

- з подією кримінального правопорушення;
- зі змістом і результатами перевірки первинної інформації про подію кримінального правопорушення та слідчою діяльністю на початковому і подальшому етапах слідства і закінченням розслідування;
- з особистістю слідчого та умовами його роботи.

Першочергове значення набуває з'ясування *типових слідчих ситуацій*. Як справедливо зазначає В. К. Гавло, типова ситуація має свій закономірний набір ознак щодо перебігу та стану розслідування. Останні індивідуалізують слідчу ситуацію, роблять її стійкою та фіксованою на конкретному етапі [225,

²²⁴ Гусаков А. Н. Следственные действия и тактические приемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1973. 20 с.

²²⁵ Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений. Томск, 1985. С. 243–244.

с. 243–244]. У той же час, типові слідчі ситуації, як зазначають О. Є. Климова та М. С. Бушкевич, є центральною категорією в процесі формування ситуаційного підходу до розслідування кримінальних правопорушень і головною частиною класифікації можливих ситуацій [²²⁶, с. 139].

Важливим є вивчення тих умов, у яких здійснюється формування типових слідчих ситуацій у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин. Разом з тим поглиблених досліджень у даному напрямі криміналістики не здійснювалось. Більше того, серед вивчених нами праць детального висвітлення зазначених питань не траплялося.

Ситуаційний підхід у криміналістиці вважають одним із головних принципів, на базі якого здійснюють як формування певних теоретичних концепцій, так і розроблення рекомендацій щодо їх упровадження в практичну діяльність правоохоронних та судових органів. Дійсно, різноманітні ситуації (оперативно-розшукові, слідчі, кримінальні) зумовлюють висунення версій, обрання найбільш раціонального алгоритму поведінки та дій учасників кримінального процесу, оптимальної системи проведення СРД та ОРЗ.

Наведені положення стосуються і розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, оскільки саме слідчі ситуації становлять основу розроблення теоретичних засад окремої криміналістичної методики розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень. Причому слід ураховувати, що на процес формування слідчих ситуацій впливають своєрідність власне кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин та, передусім, їх взаємозв'язок із предикатними кримінальними правопорушеннями, зокрема у сфері службової діяльності. Ідеться про такі чинники, як можливість доступу до певних ресурсів, і напрями їх використання та повноваження у прийнятті рішень.

²²⁶ Климова Е. И., Бушкевич Н. С. Ситуационный подход в расследовании хищений, совершенного группой лиц. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2008. № 1(15). С. 139–145.

Виходячи з характеру джерел отримання початкової інформації про кримінальне правопорушення, слід виокремити дві типові ситуації:

1) інформацію про кримінальне правопорушення отримано унаслідок проведення оперативно-розшукових або комплексу інших перевірочних заходів правоохоронних органів;

2) інформацію отримано унаслідок проведення перевірок (ревізій) фінансово-господарської діяльності будівельних організацій контролюючими органами (уповноваженими особами).

У першій ситуації переважно задокументовано сліди кримінального правопорушення та встановлено особу (осіб), причетну до його вчинення. Так головною задачею у цій ситуації найчастіше є проведення процесуальних дій, спрямованих на викриття підозрюваного, збирання та процесуальне закріплення матеріалів, отриманих поза кримінальним провадженням.

У другій виокремленій ситуації, як правило, проведені необхідні контрольні перевірки, встановлено розмір завданої шкоди, вилучено необхідну документацію, проте не встановлено осіб, ймовірно причетних до вчинення злочину [²²⁷, с. 150–151].

У разі виявлення ознак кримінального правопорушення у сфері земельних відносин учинених службовими особами важливо встановити прямий умисел винуватих осіб. Прямими доказами наявності такого умислу можуть вважатись: документи, виконані або підписані фігурантом, зміст яких розкриває його протиправні плани; показання очевидців (колеги, знайомих та ін.) про наміри фігуранта та характер здійснюваної діяльності; протоколи за результатами проведення НСРД; результати інвентаризацій, ревізій, інших спеціальних перевірок. На підставі змістовного аналізу типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування запропоновано програми (алгоритми) їх розв'язання з проведенням відповідних комплексів слідчих

²²⁷ Запотоцький А. П. Основи методики розслідування злочинів у сфері будівництва: монографія. Київ: Освіта України, 2018. 320 с.

(розшукових) та інших процесуальних дій, зокрема допиту свідків, тимчасового доступу до речей і документів, призначення експертиз.

Розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин у більшості випадків здійснюється за такою приблизною схемою:

а) перевірка достовірності й уточнення фактичних даних, що стали підставою для внесення відповідних відомостей до ЄРДР (виявлення фальшивих документів, невиконання рішення суду, встановлення незаконного розпорядження щодо виділення землі тощо);

б) встановлення безпосередніх причин цих фактичних даних і з'ясування супутніх обставин (причин і обставин виведення (заволодіння) земельних ділянок, або зміни їх цільового призначення)); способів підробки документів і обставин їхнього виявлення, прийомів використання їх для досягнення злочинної мети; обставин використання документів щодо незаконної передачі землі і їх виявлення тощо);

в) побудова версій про нез'ясовані обставини;

г) побудова версій про винних осіб, мотиви й мету їх дій тощо.

Слід врахувати, якщо розслідування ініційоване за матеріалами, про які винна особа не проінформована, то доцільно проводити початкові дії оперативно, з використанням у відношенні до підозрюваної особи елементів раптовості.

У першій слідчій ситуації алгоритм дій виглядає таким чином:

1) затримання підозрюваних (п. 8 ч. 2. ст. 131; ч. 2 ст. 176 КПК України);

2) особисті обшуки підозрюваних (ч. 5. ст. 236 КПК України; ст. 234 КПК України), їх допити (ст. 224 КПК України);

3) обшуки за місцем роботи і проживання підозрюваних (обшуки житла чи іншого володіння особи згідно з ст. 233–236 КПК України);

4) накладення арешту на майно підозрюваних (ст. 170–173 КПК України);

5) допити свідків (ст. 224, 225 КПК України);

5) допити підозрюваних (ст. 224 КПК України);

7) огляд одержаних предметів і документів (ст. 237 КПК України).

Друга ситуація визначає необхідність проведення таких дій:

1) допит особи, яка повідомила про кримінальне правопорушення (ст. 224 КПК України);

2) огляд документів, що мають значення для розслідування (ст. 237 КПК України);

3) допит ревізорів чи інших осіб, котрі проводили перевірки, за результатами яких виявлені порушення, що мають ознаки кримінального правопорушення (ст. 224 КПК України);

4) допити інших відомих свідків (ст. 224, 225 КПК України);

5) допити підозрюваних (ст. 224 КПК України);

6) обшуки за місцем роботи й проживання підозрюваних (обшуки житла чи іншого володіння особи згідно з ст. 233–236 КПК України);

7) накладення арешту на майно підозрюваних (ст. 170-173 КПК України) [²²⁸, с. 325].

З урахуванням впливу чинника інформаційної визначеності та процесуальних наслідків внесення відомостей до ЄРДР, можливо виокремити три ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин:

1) відома подія кримінального правопорушення, що потребує реагування правоохоронних органів, проте вихідна інформація не містить даних про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення (розслідування у цьому разі ускладнюється через дефіцит інформації про особу злочинця та подію кримінального правопорушення, що вимагає одночасної перевірки декількох версій та проведення значного обсягу ОРЗ, СРД, НСРД);

2) відома особа, яка, ймовірно, вчинила кримінально-каране діяння, необхідно встановити кримінальний характер цього діяння, а також, чи

²²⁸ Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы: пособие. Москва, 2008. 224 с.

містить воно всі необхідні елементи складу кримінального правопорушення (ця ситуація найчастіше виникає у разі внесення відомостей до ЄРДР за матеріалами оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД));

3) відома подія кримінального правопорушення та особа, яка його вчинила (необхідно встановити наявність чи відсутність усіх елементів складу кримінального правопорушення та інші обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні).

Залежно від обсягу інформації про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин, на початковому етапі розслідування виділяємо такі слідчі ситуації:

1) підозрюваного (підозрюваних) встановлено і він не переховується (36%);

2) підозрюваного встановлено, але він не визнає себе винним у вчиненні правопорушення (25 %), або взагалі відмовляється від надання показань, але його вина підтверджується матеріалами кримінального провадження (14 %);

3) підозрюваного встановлено, але він переховується з метою уникнення кримінальної відповідальності та його місцезнаходження невідоме (27 %);

4) підозрюваного затримано під час учинення (замаху на вчинення) кримінального правопорушення (9 %).

У подальшому можуть складатися різні слідчі ситуації.

1) встановлено особу злочинця, зібрано докази щодо її причетності до кримінального правопорушення, на основі чого повідомлено про підозру;

2) встановлено особу, причетну до кримінального правопорушення, однак зібраних доказів не достатньо для повідомлення їй про підозру;

3) зібрано недостатньо доказів, відсутня інформація про підозрюваного;

4) зібрані докази свідчать про відсутність складу кримінального правопорушення в діях підозрюваних.

Слідчі ситуації наступного етапу розслідування зумовлюються наявністю підозрюваного і його позиції у провадженні, а також тим, чи встановлені всі епізоди, чи був злочинець один або діяла злочинна група. Отже, головними завданнями цього етапу є встановлення того, чи вчинено кримінальне правопорушення підозрюваним; осіб співучасників; з'ясування, за яких обставин вчинено кримінальне правопорушення; причин й умов, що сприяли цьому.

Якщо ж особу злочинця встановлено, то можуть складатися такі типові слідчі ситуації при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин на наступному етапі, що визначаються позицією (ставленням) підозрюваного стосовно повідомленої йому підозри, зокрема:

1) підозрюваний визнає себе винуватим повністю, тобто дає показання стосовно всіх обставин злочинної події, що підтверджується наявними у провадженні доказами. У такій ситуації основні напрями розслідування – закріплення і систематизація наявних доказів та одержання нових, проведення СРД і НСРД, спрямованих на розширення доказової бази. При дачі підозрюваним показань про місцезнаходження предметів, що можуть бути використані як речові докази, необхідно провести їх вилучення. Однак це не виключає можливості проведення обшуків у зв'язку з тим, що підозрювані можуть приховувати частину інформації. У разі виявлення названих об'єктів їх направляють на експертне дослідження;

2) підозрюваний визнає себе винуватим частково. Виникає необхідність отримання додаткових доказів винуватості за допомогою спеціалістів, експертів, використання психологічних особливостей підозрюваного, свідків для застосування найбільш ефективних тактичних прийомів повторних допитів;

3) підозрюваний не визнає себе винуватим у вчиненні кримінального правопорушення (заперечує проти підозри).

Таким чином, слідчі ситуації початкового етапу розслідувань впливають на визначення завдань розслідування кримінальних

правопорушень у сфері земельних відносин: встановлення події кримінального правопорушення, способу та предмета злочинного посягання; виявлення та викриття службових осіб, які вчинили кримінальні правопорушення; вивчення системи землевпорядної організації; визначення характеру та розміру завданої шкоди; виявлення та процесуальне закріплення слідів кримінального правопорушення; встановлення корупційних зв'язків з іншими правопорушеннями; виявлення причин та умов, які сприяли вчиненню кримінальних правопорушень (з правовим реагуванням на їх усунення).

Виходячи з обставин, які вдалося встановити на момент внесення відомостей до ЄРДР виділено такі типові слідчі ситуації: а) встановлено дані про подію кримінального правопорушення й особу злочинця, останнього затримано з речовими доказами – 42 %; б) виявлено сліди кримінального правопорушення, однак злочинець невідомий та відсутні свідки – 38 %; в) виявлені сліди злочину; злочинець невідомий, проте, свідки-очевидці вказують на конкретних осіб – 20 %.

На основі аналізу положень КПК України та відомчих нормативно-правових актів запропоновано програми дій слідчого щодо розшуку осіб, причетних до кримінальних правопорушень, встановлення їх місцезнаходження, виявлення взаємозв'язків учасників злочинної групи (у контексті вчинення організованими злочинними групами розглянуто такі типові ситуації: приховування слідів кримінальної протиправності та протидія розслідуванню; використання корумпованих зв'язків з метою «прикриття», а в разі виявлення – застосування заходів протидії розслідуванню) та ролі кожного у вчиненні кримінального правопорушення, пошуку предметів і документів, що мають значення для кримінального провадження, а також вирішення інших тактичних завдань. Залежно від конкретних ситуацій слідчому доцільно провести необхідний загальний набір ЄРД, що включають різні види огляду (місця події, транспортних засобів, що використовувались для переміщення ґрунтового покриву чи будівництва та

ін.), допити (свідків, підозрюваних), тимчасове вилучення знарядь кримінального правопорушення, проведення судових експертиз, спрямованих, у тому числі, й на встановлення розміру збитків.

Крім цього, слідчому та прокурору необхідно ознайомитись з певним колом документів, які у подальшому будуть ним оцінені та долучені до матеріалів кримінального провадження як докази. Найчастіше доказове значення мають такі документи: 1) заява про надання дозволу на розроблення технічної документації; 2) рішення органів місцевого самоврядування про надання дозволу на розроблення технічної документації; 3) технічна документація, яка включає в себе договір про виконання робіт землевпорядною організацією, саму технічну документацію на земельну ділянку з експлікаціями, вкопіюванням та іншими технічними документами до неї.; 4) рішення судів про визнання права власності на об'єкти нерухомого майна, 5) акти та декларації контролюючих органів (Інспекції архітектурно-будівельного контролю та Держсільгоспінспекції); 6) рішення органів місцевого самоврядування про затвердження технічної документації та передачі земельної ділянки у власність або користування; 7) документи, які подаються особою, яка вчинила кримінальне правопорушення до органів державної реєстрації прав власності на нерухоме майно [²²⁹, с. 23; ²³⁰, с. 8].

Як необхідні в цей період можуть запитуватися такі матеріали:

- документи, які стали підставою для зайняття особою земельної ділянки;
- податкова звітність;
- інформація контролюючих органів щодо проведення перевірок;
- документи щодо правомірності використання водних об'єктів;
- висновки органів державного контролю щодо використання земельної ділянки;

²²⁹ Андрусенко С. В., Бандурка О. М., Рябченко М.С. та ін. Протидія злочинам у сфері земельних відносин: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2013. 170 с.

²³⁰ Лупашку С. В. Специфіка слідчих ситуацій у кримінальних провадженнях у сфері земельних відносин: *Актуальні проблеми правової науки в сучасних умовах*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (16 травня 2019 р.), м. Кривий ріг, 2019. С. 91-96.

- інформація органів місцевого самоврядування щодо надання дозволу на передачу у власність або оренду земельної ділянки;
- інформація органів Держгеокадастру щодо реєстрації договорів оренди земельних ділянок;
- договори оренди земельних ділянок, у тому числі які розміщені під водним дзеркалом;
- документи щодо нормативної та експертної оцінки земельної ділянки;
- комп'ютерну техніку, на якій виготовлялись підроблені документи; - підроблені печатки [²³¹, с. 32; ²³², с. 97]

На основі виділених типових вихідних слідчих ситуацій при розслідуванні кримінальних правопорушень цього виду з'явилася можливість у побудові типових слідчих та інших криміналістичних версій, висунутих працівниками органів досудового розслідування. Розробка та перевірка версій сприяє швидкому встановленню справжніх обставин розслідуваної події лише тоді, коли версії будуються з урахуванням різних способів вчинення кримінального правопорушення, особистості злочинця та особливостей їх дослідження, узагальнення у методиці розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин [²³³; ²³⁴; ²³⁵; ²³⁶; ²³⁷; ²³⁸].

На початковому етапі розслідування кримінальних проваджень цієї категорії часто виникають складні ситуації, що не дають достатніх даних про

²³¹ Андрусенко С. В. Виявлення та розслідування злочинів у сфері земельних відносин: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2012. 196 с.

²³² Лупашку С. В. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 222 с.

²³³ Васильев А. Н. Следственная тактика. Москва : Юрид. лит., 1976. 197 с.

²³⁴ Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 176 с.

²³⁵ Ларин А. М. От следственной версии к истине. Москва : Юрид. лит., 1976. 200 с.

²³⁶ Лузгин И. М. Версия как метод познания и доказывания в расследовании. *Методологические проблемы расследования*. Москва, 1973. С. 133–153.

²³⁷ Пешак Я. Следственная версия криминалистического исследования / под ред. А. Р. Ратинова. Москва: Прогрес, 1976. 228 с.

²³⁸ Лупашку С. В. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 23 с.

обставини кримінального правопорушення. У цих випадках процес розслідування починають зазвичай з висунення та перевірки типових версій. Під типовою версією розуміється пояснення злочинної події в цілому або окремих його сторін, засноване на даних узагальненого досвіду слідчої, судової, експертної та оперативно-розшукової практики по аналогічних провадженнях.

Р. С. Белкін типовою версією вважає найбільш характерне з точки зору відповідної галузі наукового знання або узагальнення практики судового дослідження (оперативно-розшукової, слідчої, експертної, судової) позитивне пояснення окремих фактів та подій в цілому. Типова версія – це своєрідна основа системи загальних (а іноді й приватних) слідчих версій у кримінальному провадженні [²³⁹, с. 296-297].

Висування типових версій на практиці нерідко ґрунтується на стереотипі мислення, обумовленому рівнем професійних знань та досвідом розслідування аналогічних кримінальних проваджень. Очевидно, що особливості висунення версій та ситуаційний характер початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень у сфер земельних відносин є тісно взаємопов'язаними. Причому у такому випадку можна простежити не тільки їх взаємозв'язок, але й взаємозалежність. Деякі версії можуть бути висунуті при розслідуванні будь-якого кримінального провадження, без урахування конкретної слідчої ситуації [²⁴⁰, с. 272].

Розглядаючи питання про типові версії розслідування, варто виходити із загальних положень криміналістики про систему слідчих версій, враховувати особливості висування типових версій у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення проти довілля та у сфері господарської діяльності, опиратися на типові обставини та слідчі ситуації,

²³⁹ Белкин Р. С. Курс криминалистки. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. М, 1997. 772 с.

²⁴⁰ Криміналістика: підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2017. 556 с.

що характеризують процес розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної групи.

До загальних версій на початковому етапі розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, що є основою для висунення конкретних версій, віднесені такі:

а) кримінальне правопорушення мало місце за тих обставин, про які повідомив заявник і які вбачаються з матеріалів перевірки;

б) відсутні ознаки кримінального правопорушення, було вчинено адміністративне (ст.ст. 52- 914 та ін. статті КУпАП), або дисциплінарне правопорушення – 11 %;

в) відсутня подія кримінального правопорушення, а заявник навмисно повідомляє неправдиву інформацію, щоб приховати інше кримінальне або адміністративне правопорушення, у тому числі і факт своєї участі у ньому.

До конкретних віднесені версії стосовно:

а) особи та її можливих зв'язків зі службовими особами уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;

б) обставин, за яких вчинено кримінальне правопорушення; розміру заподіяної шкоди.

На початковому етапі розслідування важливо зібрати (зафіксувати) матеріальні сліди кримінального правопорушення як безпосередньо (під час огляду), так і за результатами службових розслідувань (перевірок), проведених за фактом настання певних кримінально значимих наслідків. На основі зібраних первинних матеріалів висуваються і перевіряються версії про характер події, що трапилася, виявляються ознаки правопорушень в діях службових та інших з числа відповідальних осіб землевпорядних організацій, встановлюються ряд фактичних обставин, на основі чого планується і здійснюється подальше розслідування.

2.3. Організація взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами

У криміналістиці взаємодія розглядається як узгоджена за цілями, завданнями, силами, засобами, місцем і часом діяльність у процесі встановлення істини у кримінальному провадженні [241, с. 491]. Однією з умов ефективного розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин та запобігання їм є організація взаємодії слідчих зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами (засоби масової інформації (далі – ЗМІ), природоохоронні й контролюючі органи тощо)).

Науковці висловлюють свої погляди щодо поняття та сутності взаємодії різних суб'єктів в протидії злочинності. Так, О. Г. Лекар під взаємодією розуміє спільні або погоджені за часом, місцем і метою дії двох і більше підрозділів (органів) щодо виконання конкретних завдань боротьби зі злочинністю [242, с. 33]. Д. В. Гребельський зазначає, що при цьому взаємодіючі органи здійснюють управління в одній галузі державної діяльності (боротьба зі злочинністю), яка функціонує з однією загальною метою [243, с. 43]. О. О. Аксьонов взаємодію розглядає як спільну комплексну діяльність конкретних служб і підрозділів, спрямовану на виконання загальних завдань, що посідають рівноправне місце [244, с. 16]. Як засновану на законі сумісну або узгоджену за метою, часом і місцем діяльність органів і посадових осіб із метою найбільш успішного та ефективного виконання завдань кримінального судочинства трактує поняття взаємодії

²⁴¹ Криміналістика: Учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Изд. НОРМА–ИНФРА, 1999. – 990 с.

²⁴² Лекар А. Г. Предотвращение преступлений органами охраны общественного порядка: дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность». Москва, 1967. 308 с.

²⁴³ Гребельский Д. В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. Москва: Акад. МВС СССР, 1977. 170 с.

²⁴⁴ Аксенов А. А. Организация взаимодействия в органах внутренних дел как функция управления: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Административное право и процесс; финансовое право; информационное право». Москва, 1974. 285 с.

А. П. Дербеньов [245, с. 6]. На думку Т. В. Авер'янової та Р. С. Белкіна, під взаємодією слід розглядати однакове (разове) або досить тривале (за часом) об'єднання зусиль, засобів і методів для досягнення завдань виявлення, швидкого й повного розкриття кримінальних правопорушень, викриття винних і забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнений до справедливого покарання і жоден невинний не був притягнутий до кримінальної відповідальності і засуджений [246, с. 11]. З позитивного боку відзначають, що таке визначення має комплексний характер, тобто розглядається через призму діяльності, чітко окреслює мету взаємодії та акцентує увагу на її правовому характері.

Під взаємодією в правоохоронній діяльності О. Я. Черепненко розуміє спеціальним чином організовану, належно регламентовану, узгоджену за метою, завданнями, місцем і часом сумісну діяльність, спрямовану на ефективне та комплексне використання сил, засобів і методів правоохоронців із забезпечення попередження і розкриття кримінальних правопорушень, розшуку злочинців [247, с. 958].

У свою чергу В. В. Топчій та В. Я. Горбачевський, під взаємодією розуміють як узгоджені, такі що ґрунтуються на завданнях кримінального провадження, комплексні (процесуальні й оперативно-розшукові) дії суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, метою яких є розкриття, розслідування і запобігання кримінальним правопорушенням, притягнення до відповідальності винних осіб виключно на підставах, визначених нормами кримінального процесуального закону та іншими нормативними актами, що здійснюється при суворому розмежуванні їх компетенції, у межах наданих

²⁴⁵ Дербенев А. П. Взаимодействие следователя и органа дознания при расследовании преступлений: учеб. пособ. Москва: Юрид. лит., 1983. 72 с.

²⁴⁶ Криминалистическое обеспечение деятельности милиции и органов предварительного расследования / под ред. Т. А. Аверьяновой, Р. С. Белкина; Акад. М-ва внутрен. дел России. Москва: Новый юрист, 1997. 398 с.

²⁴⁷ Черепненко О. Я. Взаємодія підрозділів ОВС з іншими силовими структурами, державними та громадськими організаціями при ліквідації масових заворушень. *Форум права*. 2011. № 2. С. 958–962.

повноважень, шляхом найбільш ефективного сполучення дозволених для них заходів і відповідного матеріального забезпечення при збереженні таємниці досудового розслідування та джерел отримання конфіденційних відомостей [248, с. 126].

Систематизувавши й узагальнивши думки науковців, які в різні часи досліджували важливі аспекти взаємодії, варто констатувати, що під останньою переважно розуміють спільні дії оперативних та інших підрозділів і служб, як: 1) спільна комплексна діяльність взаємно не підпорядкованих служб і підрозділів, спрямована на вирішення загальних завдань; 2) спільні погоджені дії на підставі нормативно-правових положень, спрямованих на запобігання або розкриття кримінальних правопорушень, а також розшук злочинців, що втекли або переховуються; 3) спільна діяльність не підпорядкованих по службі оперативних підрозділів для максимальної концентрації спільних сил і засобів з метою найбільш ефективного вирішення тактичних завдань; 4) спільні комплексні або узгоджені за часом та місцем дії оперативних підрозділів із вирішення спільними зусиллями завдань під час протидії злочинності; 5) спільна концентрація сил, засобів і методів для досягнення поставленої мети та здійснення відповідних спільних заходів.

Проведений аналіз широкого спектру поглядів щодо поняття взаємодії загалом, а також у правоохоронній діяльності зокрема, надає можливість висловити власне бачення щодо визначення цього терміну. Так, *під взаємодією слідчих з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин слід розуміти передбачену чинним законодавством та узгоджену за часом, місцем і послідовністю проведення систему певних взаємодоповнюючих дій, направлених на реалізацію повноважень сторони обвинувачення у цій сфері з використанням можливостей оперативних підрозділів, інших суб'єктів,*

²⁴⁸ Топчій В. В., Горбачевський В. Я. Взаємодія правоохоронних органів у запобіганні транснаціональній організованій злочинності в Україні. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 4. С. 121–129.

зокрема підрозділів Національної поліції, які не є оперативними, інших правоохоронних органів і органів державної влади й місцевого самоврядування, окремих громадян.

У криміналістичній літературі залежно від правової регламентації виділяють процесуальні і непроцесуальні форми взаємодії. До процесуальних форм взаємодії відносять: виконання доручень; використання спеціальних знань; створення СОГ, інші. Непроцесуальними формами є: консультативно-довідкова допомога спеціалістів; сумісне планування дій тощо [²⁴⁹, с. 495–498]. Вказані форми можуть поєднуватися одна з одною. Практика розслідування таких кримінальних правопорушень показує, що нагальна потреба у взаємодії слідчого з оперативними співробітниками найчастіше виникає під час: а) проведення тактичних операцій; б) роботи по розширенню можливих свідків у кримінальному провадженні; в) перевірки висунених версій; г) розшуку підозрюваного і його затримання.

Залежно від тривалості взаємодія може бути: а) епізодична – проведення експертизи, виконання працівником оперативного підрозділу доручення слідчого, залучення спеціалісті для проведення окремої процесуальної дії тощо. Початком виникнення цього виду взаємодії є момент отримання відповідного процесуального рішення (постанови, доручення, клопотання) і закінчується після його виконання; б) тривала – виникає при необхідності вирішення низки завдань, що обумовлено характером і складністю конкретного кримінального правопорушення. Початковим моментом виникнення даного виду взаємодії слід вважати створення СОГ для досудового розслідування кримінальних правопорушень [²⁵⁰, с. 28].

Слушною, є пропозиція В. П. Корж, виділити такі види взаємодії: узгоджена діяльність, співпраця, діловий контакт. До першого виду належить узгоджена діяльність слідчого з оперативними підрозділами; до другого –

²⁴⁹ Криміналістика: Учебник для вузов / Т.В. Аверьянова, Р.С. Белкин, Ю.Г. Корухов, Е.Р. Россинская / Под ред. Р.С. Белкина. – М.: Изд. НОРМА–ИНФРА, 1999. – 990 с.

²⁵⁰ Абламський С. Є., Юхно О. О., Лук'яненко Ю. В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень: навч. посіб. / за заг. ред. О.О. Юхна. Харків, 2017. 152 с.

співпраця слідчого і службових осіб контролюючих та інших державних органів, керівників підприємств, установ, організацій, спеціалістів, громадян; до третього – діловий контакт слідчого із засобами масової інформації [²⁵¹, с. 198–199]. Так, під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин застосовуються різноманітні форми взаємодії слідчого з оперативними співробітниками (спільний виїзд на місце події, проведення СРД, сумісне планування, організація конкретних тактичних операцій). Найбільш раціональною формою координації діяльності є робота у складі СОГ. Така форма взаємодії допускає маневрування силами, дозволяє вести розслідування в різних напрямках і в різних місцях, дає можливість правильно і своєчасно здійснювати намічені СРД.

Перед початком проведення СРД при розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин слідчий має: а) проінструктувати усіх членів групи, визначити завдання кожного учасника й кінцеву мету; б) розробити та погодити з учасниками групи план проведення кожної СРД; в) визначити функції та межі повноважень кожного оперативного працівника і члена групи; г) визначити спосіб і характер зв'язку між членами групи у процесі виконання запланованих СРД [²⁵², с. 224].

Таким чином, оперативні працівники у кримінальному провадженні є, по суті, помічниками слідчого, доручення якого з приводу проведення тих чи інших СРД є для них обов'язковими для виконання (ч. 3 ст. 41 КПК України). З огляду на цей підхід належна співпраця між оперативними працівниками і слідчим у відповідному кримінальному провадженні на початковому його етапі є запорукою успішності кримінального провадження.

З проведеного аналізу 187 кримінальних проваджень та результату анкетування практичних працівників, необхідно констатувати, що під час

²⁵¹ Корж В.П. *Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями: Научно-практическое пособие.* – Харьков: Изд-во Лицей, –2002. – 280 с.

²⁵² Юхно О. О. Окремі аспекти взаємодії слідчих та інших підрозділів органів внутрішніх справ при розслідуванні злочинів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2014. № 2. С. 212–221.

розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин взаємодія слідчих з оперативними працівниками частіше проявляється у: проведенні спільної діяльності у межах постійно або тимчасово діючих СОГ (96%); виявленні кримінальних правопорушень (35 %); проведенні НСРД та ОРЗ, пов'язаних з установленням фактів злочинної діяльності (46%); виконанні доручень слідчого (84 %); сприянні слідчому в проведенні окремих СРД (75 %); здійсненні взаємного обміну інформацією (100 %). Важливим чинником ефективної взаємодії слідчих та оперативних підрозділів є швидка, повна й достовірна передача оперативної інформації слідчому. Як свідчать наукові дослідження й практика, нині питання про шляхи надходження цієї інформації, форми її передачі та критерії її відбору ще належним чином не відрегульовано. Опитані нами слідчі підтвердили, що доказову інформацію вони отримують від оперативних працівників переважно: в усній формі (51 %) або у формі рапорту чи довідки (42 %). Натомість 16 % опитаних слідчих переконані, що оперативно-розшукова інформація, яка має значення для розслідування, до них взагалі не потрапляє, а 53,2 % вважають, що надходить запізно. Мабуть, тому майже 46,8 % слідчих вважають дефіцит оперативної інформації передумовою низької ефективності розслідування. Ці тенденції підтверджують результати вивчення кримінальних проваджень. Скажімо, лише у 14,3 % кримінальних провадженнях здійснювалось ефективно-розшукове забезпечення досудового розслідування, а у 23 % – не вжито жодних оперативно-розшукових заходів щодо перевірки законності користування землею хоча ця необхідність була очевидною (додаток***).

На підставі узагальнення практичного досвіду, а також висловлених у наукових публікаціях положень з цієї проблеми нами виділено основні вимоги щодо скерування доручень та контролю за їх виконанням. Ця діяльність повинна проводитися у певній послідовності і регламентуватися відповідним чином:

1. У разі створення СОГ під час досудового розслідування слідчий (прокурор) надає письмові доручення конкретним співробітникам оперативного підрозділу, включеним до її складу [253]. Слідчий, здійснюючи керівництво СОГ, визначає порядок її роботи, забезпечує узгоджену діяльність усіх її членів, спрямовану на виявлення, фіксацію і вилучення слідів кримінального правопорушення, формування доказової бази. До речі, такі повноваження слідчого закріплені в КПК України та наказах системи МВС України;

2. Використання інформації ширшої, ніж матеріали в рамках кримінального провадження, і спрямовані на вирішення ширших завдань, ніж вирішувані в конкретному кримінальному провадженні, тобто, усі форми позапроцесуальної протидії спрямовані на встановлення типових причин та умов вчинення кримінальних правопорушень у групі проваджень для розроблення запобіжних заходів, узагальнення практики реагування на подання. Не допускається надання слідчим (прокурором) неконкретизованих доручень оперативному підрозділу (співробітнику оперативного підрозділу – члену СОГ) та без встановленого строку їх виконання [254].

3. Співробітники оперативних підрозділів не мають права проводити процесуальні дії, щодо протидії кримінальним правопорушенням у кримінальному провадженні за власною ініціативою або звертатися з клопотанням до слідчого судді чи прокурора. Доручення слідчого щодо проведення СРД та НСРД є обов'язковим для виконання оперативним підрозділом. Взаємодія між слідчими та оперативними працівниками, як правило, виникає ще до внесення відомостей до ЄРДР. Зокрема під час

²⁵³ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>

²⁵⁴ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>

спільного виїзду на місце події та проведення невідкладних СРД (оглядів місця події) та ОРЗ.

4. Протоколи СРД і НСРД, проведених співробітниками оперативних підрозділів за дорученням слідчого, мають таке ж доказове значення, як і протоколи, складені слідчим [255].

При налагодженні взаємодії із суб'єктами на земельному ринку оперативні підрозділи повинні врахувати те що:

- такі суб'єкти є першою лінією сигнальної системи сповіщення про можливу підготовку вчинення кримінальних правопорушень і конкретну злочинну діяльність, одержавши інформацію про яку, вони мають передавати її до оперативних підрозділів;

- взаємодія повинна сприяти максимальному використанню можливостей обох сторін при вирішенні завдань, використанні засобів і методів;

- Національна поліція, Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК), НАБУ – головні правоохоронні органи у протидії корупційним кримінальним правопорушенням, які вчиняються в сфері земельних відносин, оскільки мають відповідно повноваження, доступ до певних інформаційних баз, джерел інформації про стан криміногенної обстановки, сприяють у матеріально-технічному та іншому забезпеченні;

- при визначенні форм і способів взаємодії необхідно враховувати правові основи організації, компетенцію, форми і методи функціонування суб'єктів, зокрема як на ринку землі, так і на ринку нерухомості загалом;

- взаємодія може бути короткочасною і тривалою (із систематичним, спільно запланованим, узгодженим використанням сил і засобів співпраці), пов'язана з виконанням конкретного поточного завдання;

²⁵⁵ Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17>

– необхідність додержуватися принципів взаємодії (законність; самостійність (не перебувають у адміністративному взаємопідпорядкуванні, вирішують свої завдання за допомогою індивідуальних методів і засобів); розмежування компетенції (суб'єкт взаємодії не повинен виконувати невластиві йому функції).

Крім цього, працівники органів досудового розслідування у протидії таким кримінальним правопорушенням повинні ефективно взаємодіяти ще з:

1) підрозділами центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері земельних відносин та у сфері нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі і виконують регуляторні функції, серед яких: а) Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України; б) Міністерство аграрної політики та продовольства; в) Державна інспекція з контролю за використанням і охороною земель, г) Державний комітет України з водного господарства; г) Державна аудиторська служба; д) Держфінмоніторинг; ж) органи місцевого самоврядування. Процесуальна форма взаємодії з представниками цих інституцій, полягає у залученні фахівців до участі у СРД та проведенні судових експертиз. Зазначимо, що найчастіше працівники природоохоронних органів залучалися слідчим при проведенні огляду місця події (51%).

2) суб'єктами недержавного сектору (нотаріуси; реєстратори; оцінщики й землеміри; працівники служб безпеки та ревізійних служб; громадські організації, засоби масової інформації).

Видається за необхідне розглянути напрями взаємодії оперативних підрозділів та нотаріусів (на ефективність такої взаємодії вказали 68% респондентів), які, з одного боку, мають широкі повноваження та, відповідно, можливості щодо виявлення кримінальних правопорушень на ринку землі, а, з іншого – саме у зв'язку з цими можливостями можуть брати участь у вчиненні кримінального правопорушення. З'ясовуючи матеріальну сторону вчиненої угоди, нотаріусом цілком можуть бути виявлені й злочинні

наміри сторони в угоді, тому що є реальна можливість відрізнити угоду, укладену шляхом обману, від угоди, укладеної під впливом омани [²⁵⁶, с. 26].

Необхідно зазначити, що така взаємодія є вельми корисною у зв'язку з тим, що нотаріус має можливості ще на стадії формування злочинного задуму (або перших дій по підготовці до кримінального правопорушення) визначити наявність злочинних дій і повідомити про це оперативних працівників. Нотаріус здійснює різноманітні типові дії, зокрема: отримання витягу з реєстру прав власності на нерухоме майно або довідки з виконавчого комітету відповідної ради з характеристикою відчужуваного майна; отримання довідки про відсутність заборони на відчуження; отримання нотаріально засвідченої згоди іншого з подружжя, якщо він є співвласником; отримання рішення органу опіки та піклування щодо недопущення внаслідок правочину порушення прав осіб, над якими встановлено опіку та піклування; нотаріальне посвідчення правочину, що відбувається за умов надання нотаріусу правовстановлюючих та інших необхідних документів; державна реєстрація правочину; державна реєстрація права власності, і злочинці розуміють, що навіть, почавши злочинні дії на ринку землі, продовжити їх потрібно шляхом використання нотаріальних дій, а якщо вони не зможуть втягнути нотаріуса у злочинну змову (або використати «в темну»), то недотримання встановленої форми договору стосовно відчуження земельної ділянки матиме наслідком його не укладення, що перешкодить подальшому заволодінню земельній ділянці, та можливого початку, або легалізації самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці (з огляду на це, до механізму їх злочинної діяльності входить вчинення злочинних дій на стадії нотаріального посвідчення та державної реєстрації правочинів щодо відчуження земельних ділянок [²⁵⁷, с. 25; ²⁵⁸, с. 33].

²⁵⁶ Сандрачук А. А. Основи виявлення та розслідування шахрайства з об'єктами нерухомості, що перебувають у приватній власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2007. 207 с.

²⁵⁷ Князев С. В. Виявлення та перевірка оперативної інформації при протидії злочинам, що вчиняються на ринку житла. *Боротьба з організованою злочинністю та корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 1. С. 22–26.

Разом із цим, реєстраційні органи (14 %), як суб'єкт взаємодії, можуть надати інформацію про наявність у документах, що засвідчують право власності на земельну ділянку, ознак технічної або інтелектуальної підробки (або інших ознак кримінального правопорушення).

У певних випадках можлива взаємодія з ревізійними підрозділами суб'єктів господарювання [259], що діють у сфері земельних відносин та у сфері протидії самовільному будівництву (8%), шляхом внутрішнього (2%) та зовнішнього (2%) аудиту (аналітична перевірка, юридична перевірка, економічна перевірка, зустрічна перевірка, логічний аналіз взаємопов'язаних документів, аналіз руху матеріальних засобів і грошових коштів, вибіркова перевірка). Аудитор повинен брати до уваги дві сторони суттєвості: кількісну та якісну. З якісного погляду він повинен дати своє професійне судження щодо суттєвості виявлених у ході перевірки відхилень. З кількісного погляду встановлюється, чи перевищують окремі знайдені відхилення або їх сума кількісні критерії – рівень суттєвості. Рівень суттєвості – це найбільше значення помилки у звітності, починаючи з якої її кваліфікований користувач з великим ступенем імовірності робить неправильні висновки та приймає неправильні економічні рішення. Концепція суттєвості використовується як основа для планування перевірки під час визначення звітності, які містять помилки, оцінки матеріалів власних досліджень і прийняття рішення про зміст аудиторського висновку.

З метою удосконалення взаємодії між зазначеними суб'єктами вважаємо за доцільне запропонувати проводити щоквартально спільні наради з метою напрацювання, затвердження та проведення спільних заходів з питань охорони земель і проведення систематичних перевірок на предмет законності володіння, користування та розпорядження землею за призначенням. За

²⁵⁸ Сандрачук А. А. Основи виявлення та розслідування шахрайства з об'єктами нерухомості, що перебувають у приватній власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2007. 207 с.

²⁵⁹ Взаємодія органів досудового розслідування з підрозділами Державної аудиторської служби України під час призначення та проведення ревізій у кримінальному провадженні : метод. рек. / А. А. Вознюк, О. М. Брисковська, А. П. Запотоцький та ін. ; за заг. ред. С. С. Чернявського. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. 40 с.

результатами проведених нарад проводити спільні рейди у складі мобільних рейдових груп, створених у підприємствах, що належать до сфери управління Держгеокадастру, із залученням працівників поліції та засобів масової інформації. Аргументовано це тим, що проблеми розкриття та розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин потребують об'єднання зусиль не тільки правоохоронних органів, але й органів, що здійснюють контроль, у тому числі і екологічний [²⁶⁰, с. 65]. Зауважимо, що ефективність узгодженої діяльності слідчого з вказаними органами значною мірою визначається тривалістю об'єднання спільних зусиль. Така діяльність може мати разовий характер, короткостроковий або здійснюватися на постійній основі протягом значного проміжку часу (всієї роботи з розслідування конкретного кримінального правопорушення). Однак, передумовою якісної взаємодії є вивчення слідчим чинного земельного законодавства, нормативних актів міністерств, відомств, органів місцевого самоврядування стосовно охорони та використання земель. Первинні матеріали про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин надходять, як правило, від органів, що здійснюють контроль.

Непроцесуальна чи організаційно-тактична форма взаємодії слідчого зі службовими особами землевпорядних організацій, державними органами з охорони навколишнього природного середовища та іншими, належить до поширених форм взаємодії. Передусім це стосується одержання консультацій від фахівців стосовно: 1) нормативних документів, що регламентують діяльність, яка підлягає перевірці; 2) технології виробництва, організації контролю та обліку виробничої діяльності; 3) характеру документів, що відображають діяльність підприємств, установ, організацій, порядку й особливостей документообігу; 4) спеціальної технічної, наукової, методичної літератури; 5) змісту питань для проведення експертного дослідження.

²⁶⁰ Кузьмичов В., Москвін Ю. Криміналістичне вивчення злочинної діяльності // Право України. – 1999. – № 5. – С. 65–67.

На нашу думку, головною непроцесуальною дієвою формою взаємодії правоохоронних органів у виявленні, розслідуванні та запобіганні кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин є взаємодія з громадськістю та засобами масової інформації. Необхідно уточнити, що участь громадськості не пов'язана з підготовкою та виконанням СРД, а головним чином зводиться до наступних форм: а) повідомлення органів досудового розслідування про вчинені кримінальні правопорушення; б) створення громадських формувань. Проте, іноді трапляються випадки, коли громадськість може бути залучена до підготовки та здійснення СРД, зокрема: а) під час слідчого експерименту; б) для виявлення джерел інформації про обставини, які розслідують; в) для забезпечення охорони огляду місця події); г) для виконання окремих технічних прийомів, необхідних для проведення СРД, пошукових дій для виявлення та вилучення речових доказів; д) під час здійснення окремих організаційних заходів з профілактики. Свій внесок у боротьбу з кримінальними правопорушеннями у сфері земельних відносин роблять різні об'єднання громадян, зокрема, «Партія зелених», вітчизняні та міжнародні неурядові екологічні організації, ЗМІ. Вони взаємодіють з органами досудового розслідування та державними структурами з питань профілактики як екологічних правопорушень загалом, так і, зокрема, у сфері земельних відносин й надають допомогу в цій справі природоохоронним і правоохоронним органам, а також самі безпосередньо виявляють такі правопорушення [²⁶¹, с. 319].

На окрему увагу потребує питання взаємодії правоохоронних органів із ЗМІ, оскільки саме ЗМІ є найшвидшими та найпотужнішим комунікаційним каналом між правоохоронними органами та громадськістю. Так, вони можуть бути ефективно використані у питаннях: а) формування суспільної думки щодо питань боротьби зі злочинністю; б) поглиблення правової поінформованості населення; в) інформування про діяльність

²⁶¹ Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія / О. В. Одерій. – Харків: Діса плюс, 2015. – 528 с.

правоохоронних органів; г) допомоги у профілактиці правопорушень. Інколи саме журналісти володіють інформацією, яка допомагає поліції у розслідуванні, оскільки частіше контактують із очевидцями, які охочіше надають інформацію саме представникам ЗМІ.

Використання ЗМІ у розшуковій діяльності працівниками органів досудового розслідування дозволяє: а) зекономити час, зусилля й засоби; б) оперативно здійснювати ініціувальний вплив на населення; в) практично не обмежувати територію, населення, яке може бути залучене до розшуку місць псування чи забруднення земель, самовільного будівництва, встановлення місця перебування злочинця тощо. Тим паче, що останнім часом все частіше публікації журналістів в Інтернеті (наприклад: публікації програми «Схеми: корупція в деталях», «Bihus.Info» тощо) стають підставами для внесення відомостей до ЄРДР, і саме за їх матеріалами слідство ще на початковому етапі володіє інформацією про схеми, фігурантів, а нерідко, й документами, які вказують на проведені обгородки із землею.

Отже, взаємодія органів досудового розслідування з іншими підрозділами правоохоронних органів, державними та громадськими інституціями, окремими громадянами й ЗМІ, є дієвим інструментарієм підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням у сфері земельних відносин. Результативність діяльності взаємодіючих суб'єктів може бути досягнута лише при обов'язковому дотриманні певних умов. Перш за все, повинні бути визначені взаємодіючі ланки, їх завдання та обсяг взаємодії, чітко розподілені функціональні обов'язки, обрані форми взаємодії та визначені конкретні виконавці, яким повинні бути роз'яснені поставлені перед ними спільні завдання. Потім належить забезпечити обмін взаємною інформацією, визначити способи та засоби зв'язку (наради, робоче обговорення конкретних ситуацій, телефонні контакти тощо) між взаємодіючими ланками.

Крім того, має бути забезпеченим чітке маневрування силами та засобами у відповідності до обстановки, а також постійне керівництво та контроль за виконанням узгоджених спільних заходів.

Висновки до розділу 2

1. Аналіз кримінальних проваджень засвідчив, що основними причинами і підставами внесення відомостей до ЄРДР є: скарги громадян та звернення юридичних осіб (26 %); повідомлення інформаторів (7 %); матеріали правоохоронних органів (СБУ, прокуратури, НАБУ) (20 %); результати планових контрольних-ревізійних перевірок (14 %); матеріали кримінальних проваджень та справ про адміністративні правопорушення (10 %); публікації в мас-медіа, мережі Інтернет, матеріали журналістських розслідувань (33 %)

Головними завданнями, що постають перед слідчим на початковому етапі розслідування, є належний збір і фіксація матеріальних слідів кримінального правопорушення з метою висунення і перевірки робочих версій. Тому слідчий після внесення відомостей до фактичного оголошення підозри особі повинен провести такі дії: а) встановити факт кримінального правопорушення у сфері земельних відносин, предмет та спосіб вчинення, особу злочинця, наявність співучасників (злочинна група), інших кримінальних правопорушень, що певним чином пов'язані із розслідуваним; якою сумою визначається заподіяна шкода тощо; б) встановити службовий статус особи, яка причетна до кримінального правопорушення; характер, умови та особливості використання чи охорони землі предметом якої було кримінальне правопорушення; характер дій або бездіяльності службових осіб; фактичні дії, виконувані службовими особами, та їх зв'язок дій з використанням службового становища всупереч інтересам служби; причинний зв'язок між діями і шкідливими наслідками; кількість

кримінальних правопорушень, у тому числі вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень (епізодичність, систематичність); зв'язок з іншими правопорушеннями, пов'язаними з корупцією; в) витребувати від землевпорядних організацій, органів державної влади, місцевого самоврядування, службових осіб документи, висновки експертів, акти результати інвентаризацій, ревізій, інших спеціальних перевірок (відповідно до ч. 5 ст. 40, ч. 2 ст. 93 КПК України); г) звернутися в установленому порядку до слідчого судді з клопотанням про тимчасовий доступ до предметів і документів (ч. 1 ст. 160 КПК України) та, в разі прийняття відповідного рішення, вилучити їх; г) ініціювати проведення ревізії та фінансові перевірки суб'єктів самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках; провести (доручити проведення) слідчі (розшукові) та негласні (слідчі) розшукові дії; призначити необхідні експертизи; залучити спеціалістів.

2. Наголошено, що в розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин важливе місце займає ситуаційний підхід. Слідчі ситуації початкового етапу розслідування диференційовано на сприятливі, несприятливі та нейтральні. Виходячи з обставин, які вдалося встановити на момент внесення відомостей до ЄРДР виділено такі типові слідчі ситуації: а) встановлено дані про подію кримінального правопорушення й особу злочинця, останнього затримано з речовими доказами – 42 %; б) виявлено сліди кримінального правопорушення, однак злочинець невідомий та відсутні свідки – 38 %; в) виявлені сліди злочину; злочинець невідомий, проте, свідки-очевидці вказують на конкретних осіб – 20 %.

До загальних версій на початковому етапі розслідування, що є основою для висунення конкретних версій, віднесені такі: а) кримінальне правопорушення мало місце за тих обставин, про які повідомив заявник і які вбачаються з матеріалів перевірки; б) відсутні ознаки кримінального правопорушення, було вчинено адміністративне (ст. 52, 53, 53-1–53-6, 54, 55, 56, 63, 141, 142, 188-5 КУпАП), або дисциплінарне правопорушення

[²⁶², с. 134]; в) відсутня подія кримінального правопорушення, а заявник навмисно повідомляє неправдиву інформацію, щоб приховати інше кримінальне або адміністративне правопорушення, у тому числі і факт своєї участі у ньому. До конкретних віднесені версії стосовно: 1) особи та її можливих зв'язків зі службовими особами уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 2) обставин, за яких вчинено кримінальне правопорушення; розміру заподіяної шкоди.

3. Визначено, що під взаємодією слідчих з оперативними підрозділами та іншими суб'єктами у розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин слід розуміти передбачену чинним законодавством та угоджену за часом, місцем і послідовністю проведення систему певних взаємодоповнюючих дій, направлених на реалізацію повноважень сторони обвинувачення у цій сфері з використанням можливостей оперативних підрозділів, інших суб'єктів, зокрема підрозділів Національної поліції, які не є оперативними, інших правоохоронних органів і органів державної влади й місцевого самоврядування, окремих громадян.

Взаємодія слідчого зі співробітниками оперативних підрозділів та іншими суб'єктами зазвичай здійснюється у двох формах: а) процесуальна (виконання доручення слідчого про проведення слідчих (розшукових) та негласних (слідчих) розшукових дій з метою встановлення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення та інформування про їх результати; сприяння слідчому у проведенні окремих процесуальних дій; б) непроцесуальна (спільне чергування у складі слідчо-оперативної групи й планування початкового етапу розслідування; взаємний обмін інформацією). Запорукою налагодження ефективної взаємодії між слідчим та оперативним підрозділом є наявність таких взаємопов'язаних компонентів: 1) узгоджене планування; 2) чіткий розподіл обов'язків між суб'єктами; 3) постановка перед суб'єктом конкретних задач; 4) своєчасний обмін інформацією; 5) контроль.

²⁶² Богданов А. П. Адміністративно-правові заходи запобігання правопорушенням у сфері земельних відносин в Україні: дис. ...канд. юрид. наук. Кривий Ріг, 2020. 194 с.

Серед суб'єктів міжвідомчої взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин ключова роль належить Держекоінспекції, Держгеокадастру, прокуратурі та Національній поліції, які уповноважені здійснювати як превентивну та профілактичну діяльність, виявляти та припиняти правопорушення, встановлювати причини та умови, що сприяють їх вчиненню, вживати заходи до їх усунення так і власне їх розслідувати (пост-фактум). Крім цього, діяльність таких суб'єктів включає контрольно-наглядову діяльність та моніторинг. Запропоновано проводити щоквартально спільні наради за участю обласних державних адміністрацій, територіальних органів прокуратури, поліції, Служби безпеки України, Держекоінспекції, Держгеокадастру з метою напрацювання, затвердження та проведення спільних заходів з питань охорони земель і проведення систематичних перевірок на предмет законності володіння, користування та розпорядження землею за призначенням. За результатами проведених нарад проводити спільні рейди у складі мобільних рейдових груп, створених у підприємствах, що належать до сфери управління Держгеокадастру, із залученням працівників поліції та засобів масової інформації.

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБИРАННЯ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

3.1. Тактико-криміналістичне забезпечення проведення слідчих (розшукових) дій і заходів забезпечення кримінального провадження під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин

Після початку кримінального провадження працівники уповноважені на проведення досудового розслідування проводять низку процесуальних, зокрема СРД, за допомогою яких збирають і перевіряють докази. Перелік цих дій чітко визначено в КПК України. Проте не є обов'язковим, щоб у процесі розслідування у кожному провадженні усі вони виконувалися. Залежно від конкретних обставин, тобто від сформованої слідчої ситуації, особа, яка провадить розслідування, самостійно вирішує, які саме дії, коли і в якій послідовності необхідно проводити.

Загальні вимоги до проведення СРД зазначено в ст. 223 КПК України, а саме: це встановлені законом найбільш суттєві правила проведення СРД, дотримання яких покликано забезпечити законність та обґрунтованість їх проведення, досягнення їх мети та вирішення завдань кримінального провадження [263, с. 368]. СРД проводяться лише після внесення відповідних відомостей до ЄРДР (ч. 2 ст. 214 КПК України) і лише в межах строків, передбачених ст. 219 КПК України, крім випадків їх ініціювання судом згідно ч. 3 ст. 333 КПК України. Будь-які СРД, проведені з порушенням

²⁶³ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.

цього правила, є недійсними, а встановлені внаслідок них докази – недопустимими.

Підставами для проведення СРД є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення її мети (ч. 2. ст. 223 КПК України). Під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин головними завданнями СРД є виявлення, огляд, вилучення і забезпечення збереження документів та інших матеріальних носіїв інформації. Основними процесуальними способами отримання документів з ознаками речових доказів є огляд та обшук (як СРД), тимчасовий доступ до речей і документів (глава 15 КПК України), витребування документів, висновків ревізій та актів перевірок (в порядку ч. 2 ст. 93 КПК України), а також одержання показань від учасників кримінального провадження (допит, зокрема одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб).

Огляд – це СРД, що полягає в безпосередньому сприйнятті зовнішніх ознак матеріальних об'єктів з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 237 КПК України). Кожний з видів слідчого огляду має свої специфічні особливості, що визначають порядок його проведення. Водночас, існує низка положень процесуального, організаційного й тактичного характеру притаманних не для всіх видів оглядів. Наприклад, для проведення огляду місця події, до складу СОГ повинні залучатися: слідчий, який спеціалізується на розслідуванні кримінальних правопорушень цієї категорії (керівник СОГ); співробітники оперативних підрозділів; поняті; спеціалісти (аналіз правозастосовної практики свідчить, що до участі у огляді земельної ділянки залучаються спеціаліст-агроном управління промислового розвитку відповідного регіону, інспектор у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотримання вимог законодавства України про охорону земель на території відповідного регіону тощо); спеціалісти-криміналісти, які знають особливості роботи зі слідами кримінальних правопорушень цієї категорії.

Під час огляду земельної ділянки, потрібно зважати на положення ЗК України, де у ч. 2 ст. 2 зазначається, що суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування та органи державної влади [²⁶⁴]. Під час огляду земельної ділянки, яка знаходиться у власності органу місцевого самоврядування, ухвала слідчого судді на проведення огляду місця події не потрібна, а під час проведення огляду земельної ділянки, яка належить фізичній чи юридичній особі, органам державної влади, огляд місця події обов'язково має проводитись на підставі ухвали слідчого судді [²⁶⁵, с. 307; ²⁶⁶, с. 19]. У випадку, якщо земельна ділянка є власністю фізичної чи юридичної особи, її огляд передбачає собою вторгнення у сферу інтересів особи, організацій та установ. Тому рішення про проведення такого огляду здійснюється на підставі дозволу слідчого судді, отриманого в установленому порядку. Однак у разі, якщо земельна ділянка є державною чи комунальною власністю, огляд місця події може проводитись без ухвали слідчого судді [²⁶⁷, с. 124].

Суть огляду місця події у кримінальних провадженнях про незаконне заволодіння землею, полягає в тому, що слідчий безпосередньо сприймає обстановку на земельній ділянці, яка є предметом кримінального правопорушення, він має можливість вивчити та дослідити матеріальні джерела доказової інформації. Коло спеціалістів, які залучаються до огляду земельної ділянки диференціюється в залежності від слідчої ситуації, яка склалася на момент огляду місця події. Необхідність залучення спеціаліста під час огляду земельної ділянки обумовлена необхідністю встановлення межі самовільно зайнятої земельної ділянки та визначення площі незаконно зайнятої землі, що потребує додаткових знань та використання спеціальних

²⁶⁴ ЗК

²⁶⁵ Татарин Н.М. Тактика огляду місця події під час самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. Право і суспільство. 2014. № 3. С.305–310.

²⁶⁶ Сіроштан Ю. В., Кульпанов М. М. Алгоритм дій працівників поліції при виявленні фактів незаконного використання земельних ділянок (самовільне зайняття): методичні рекомендації. Кривий Ріг. 2017. 32 с.

²⁶⁷ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

вимірювальних пристроїв. Теж саме стосується і розслідування кримінальних правопорушень екологічної спрямованості, метою яких є незаконне заволодіння землею, оскільки залучення спеціалістів, дає змогу визначити джерело виникнення забруднення, встановити межі та подальші напрями його поширення, з'ясувати наявну екологічну небезпеку для цієї місцевості з урахуванням її географічних та геологічних особливостей [²⁶⁸, с. 115].

Аналіз протоколів огляду місця події у досліджуваних кримінальних провадженнях дозволив визначити такі особливості цієї СРД: 1) огляд земельної ділянки здійснюється за послідовністю загальний (29 %) та детальний (58 %); 2) за характером дослідження земельної ділянки проводять статичний огляд (69 %); 3) за обсягом дослідження вибірковий (42 %) та суцільний (78 %); 4) за напрямком руху під час огляду використовується фронтальний (19 %) та секторний (31 %) огляд місця події. При проведенні огляду земельної ділянки використовуються засоби фотографування (97 %) та вимірювання (69 %) (Додаток***).

Отже, метою огляду земельної ділянки є визначення площі земельної ділянки, визначення меж такої ділянки та фіксація стану земельної ділянки. Аналіз правозастосовної практики свідчить, що земельна ділянки може бути засіяна зерновими культурами, на ній може бути встановлена огорожа, розпочате будівництво і таке інше, що потребує попередньої підготовки до проведення цієї СРД. Типовими порушеннями при складанні протоколів огляду місця події є такі: а) неправильні заміри площі земельної ділянки (18 %); б) під час огляду не здійснено розподіл між самовільно зайнятою земельною ділянкою та прилеглою територією, яка не використовується під час вчинення кримінального правопорушення (31 %), в) інші порушення

²⁶⁸ Тальянчук І. С. Використання спеціальних знань під час проведення огляду місцевості (на прикладі розслідування злочинів у сфері земельних відносин). Криміналістичний вісник. 2014. № 2 (22). С. 112–116.

(24 %), які допускаються переважно у зв'язку з недостатністю досвіду розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії (27 %) [²⁶⁹, с. 121].

Огляд документів дає змогу правильно організувати та планувати досудове розслідування. З усіх видів огляду огляд документів є найбільш інформативним засобом збирання доказів. Виявлені нами кількісні показники свідчать, що в переважній більшості випадків розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин оглядають різні види документів, які підтверджують обставини вчинення кримінальних правопорушень [²⁷⁰; ²⁷¹; ²⁷²; ²⁷³; ²⁷⁴].

Типовий перелік документів, що підлягають вилученню у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, можна представити у вигляді таких груп:

- документи, що є засобом вчинення кримінального правопорушення. Такі документи характерні для кримінальних правопорушень, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю;
- документи, що мають законне походження, але були використанні для вчинення злочину. Характерні для кримінальних правопорушень, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю;
- ті, що мають значення для кримінального провадження, посвідчують той чи інший факт, пов'язаний із земельною ділянкою.

Робота слідчого з документами здійснюється за двома напрямками: I) встановлення та аналіз зовнішніх ознак і реквізитів документа; II) аналіз

²⁶⁹ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

²⁷⁰ Слідчі (розшукові) дії у кримінальному провадженні: навч. посіб. / О. А. Осауленко, А. В. Самодін, Г. М. Степанова та ін. Київ: «Центр учбової літератури», 2015. 140 с.

²⁷¹ Актуальні питання кримінального процесу України: навч. посіб. / Блажівський Є. М., Козьяков І. М., Толочко О. М., Мірошніченко С. С., Власова Г. П. та ін.; за заг. ред. Є. М. Блажівського. Київ: Нац. акад. прокуратури України; Центр учбової літератури, 2013. 304 с.

²⁷² Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Академічне видання. Київ Алерта, 2014. 440 с.

²⁷³ Власов В. П. Следственный осмотр и предварительное исследование документов. Москва: Госюриздат, 1961. 147 с.

²⁷⁴ Брайчевская Е. Ю., Зюський Н. М. Осмотр документов: метод. пособ. Киев: КНИИСЭ, 1997. 42 с.

його змісту. Під час огляду доцільно проводити криміналістичний аналіз документа в такому порядку: а) формальна оцінка документа – чи має документ усі необхідні реквізити й формальні ознаки (бланки встановленого зразка; реєстраційні дані; підписи відповідальних осіб; відбитки печаток і штампів тощо); б) під час огляду варто звертати увагу на ознаки матеріального підроблення, для чого потрібно знати відповідні способи їх виявлення. Першочерговим завданням слідчого є їх своєчасне виявлення, вилучення та приєднання до матеріалів кримінального провадження. Успіх такої діяльності в огляді документів багато в чому залежить від уміння слідчого працювати з ними, його знань, особливостей функціонування земельних відносин, специфіки документального супроводження окремих господарських операцій.

Вивчення змісту документа потрібно починати з ретельного і уважного прочитання всіх текстів (тексту самого документа, текстів відбитків печаток і штампів, прізвищ осіб, які підписали документ). Після цього потрібно правильно розбити цей зміст на відносно самостійні смислові елементи (основний текст документа, відбиток кутового штампу, відбиток печатки, підпис, дату, бланк). Вивчення змісту документа складається із трьох елементів: 1) виявлення можливих суперечностей між змістом документа і а) загальновідомими фактами, б) фактами, встановленими у кримінальному провадженні; 2) виявлення можливих суперечностей між змістом окремих елементів документа; 3) перевірка правильності результатів, зафіксованих в тексті документа [275, с. 13–14]. В процесі огляду документа необхідно перевіряти і встановлювати відповідність діючих форм документів, послідовність, повноту і правильність заповнення реквізитів, порядкової нумерації і наявності необхідних підписів. Шляхом зіставлення господарської операції, відображеної в документі, з різними

²⁷⁵ Глотов О. М. Осмотр документов следователем: учеб. пособ. Л.: Ин-т усоверш. следств. работн. прокуратуры СССР, 1983. 85 с.

взаємопов'язаними показниками, подіями визначається, чи була об'єктивна можливість її виникнення.

Отже, слідчий зобов'язаний відобразити в протоколі всі ознаки підробки, які можуть бути виявлені візуально. Для огляду документа для виявлення ознак підробки доцільно залучення спеціаліста, оскільки воно потребує застосування світлофільтрів, застосування ультрафіолетових ламп. Результати анкетування слідчих показали, що огляд документів проводився у 79 % випадках. Однак вивчення кримінальних проваджень свідчить, що до цієї процесуальної дії слідчі ставляться формально, складаючи протокол огляду документів через деякий час після його фактичного проведення та з процесуальними порушеннями.

Допит. Показання відповідно до ст. 95 КПК України – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження [276]. Процесуальний порядок організації та проведення допиту на стадії досудового розслідування закріплено у ст. 65, 95–97, 133, 223–226, 232, 256 КПК України. Розглянемо лише такі особливості допиту окремих учасників кримінального провадження, що визначаються специфікою розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин.

Допит свідка. Аналіз слідчої практики дає змогу, з урахуванням обізнаності свідків про подію кримінального правопорушення та особу, або осіб, які його вчинили та інші обставини, що мають значення для розслідування, визначити три групи свідків:

1. Працівники контролюючих органів та правоохоронних органів, працівники землевпорядних організацій та особи, співробітники оперативних підрозділів, які проводили НСРД, або особи, які брали участь у провадженні СРД як спеціалісти.

²⁷⁶ КПК

2. Свідки – очевидці кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин;

3. Свідки, які можуть охарактеризувати підозрюваного (родичі, знайомі, приятелі, сусіди та ін.), надати інформацію про спосіб його життя, зв'язки, поведінку на роботі, у побуті.

Аналіз вивчених нами матеріалів кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин, дозволяє розширити зазначені групи свідків:

а) знайомі і родичі підозрюваного, які можуть не тільки розповісти про його особисті якості, спосіб життя, випадкові розмови про мету незаконного заволодіння земельною ділянкою чи бажання отримати вигоду, а й мати дані щодо його роботи, планів, а також ймовірних цілей і мотивів порушення встановлених суспільних відносин;

б) співробітники правоохоронних органів, які проводили ОРЗ і виявили факт кримінального правопорушення у сфері земельних відносин;

в) особи, які віддавали або брали від підозрюваних документи, за допомогою (щодо) яких було вчинене кримінальне правопорушення (договори тощо).

г) спеціаліст, що володіє спеціальними знаннями в питаннях, котрі стосуються сфери земельних відносин. Так, вони можуть дати пояснення слідчому по будь-яких питаннях, що стосуються розслідування кримінального правопорушення, акцентувати увагу на конкретних питаннях, що підлягають з'ясуванню та їх черговості; визначити коло осіб які підлягають виклику на допит з числа свідків. Їх знання в цій галузі, допоможуть слідчому визначити обставини, пов'язані з виявленням або закріпленням доказів, отримати відповіді на питання, що стосуються матеріалів кримінального провадження.

Слідчий, розслідуючи кримінальне провадження цієї категорії, стикається з різними типовими слідчими ситуаціями, що складаються при проведенні допиту свідків. Застосування спеціальних тактичних прийомів,

спрямованих на подолання труднощів і можливих протиріч, сприяє встановленню події кримінального характеру. Так, допитувана особа з числа свідків, в залежності від співпраці з органами досудового розслідування і знання відомостей щодо обставин учиненого кримінального правопорушення створює такі слідчі ситуації допиту:

1. дає повні показання щодо обставин провадження (73%);
2. дає неповні і неточні показання за обставинами провадження, в зв'язку з неповнотою таких знань (17 %);
3. посилається на не причетність до обставин кримінального правопорушення або на їх невідомість, а так само дає неправдиві показання (10 %).

У ході проведення допиту свідків повнота та правдивість показань залежить від вирішення низки тактичних завдань, зокрема, правильного визначення кола осіб, які володіють інформацією, що має значення для розслідування; визначення можливої зацікавленості свідків у результатах провадження чи залежності, у тому числі службової, від осіб, які можливо причетні до злочину; врахування соціальних і психологічних особливостей допитуваного для нейтралізації чинників, які негативно впливають (можуть впливати) на його поведінку під час допиту; ужиття заходів, спрямованих на упередження відмови від надання правдивих (повних) показань.

Першочергово необхідно допитати свідків-очевидців. У такої категорії осіб доцільно з'ясовувати:

- коли та з якого місця спостерігав подію або її наслідки (наприклад, забруднення земель чи ушкоджений урожай);
- якою є інтенсивність та орієнтовна площа забруднення, що вона являла собою;
- які об'єкти пошкоджені;
- які ознаки забруднювальних речовин (запах, колір, консистенція) та їх обсяг;

- у якому напрямку поширювалися шкідливі речовини і яке їх передбачуване джерело;
- якими були наслідки забруднення;
- які ще особи спостерігали означену подію;
- як вплинули забруднювальні речовини на його самопочуття;

Наведене коло запитань є орієнтовним, оскільки кожна ситуація є індивідуальною.

Отже, повнота та правдивість показань свідків залежить від вирішення низки тактичних завдань, зокрема, правильного визначення кола осіб, які володіють інформацією, що має значення для розслідування (працівники контролюючих та правоохоронних органів (86,1 %); очевидці кримінального правопорушення у сфері земельних відносин (56,8 %); особи, які брали участь у проведенні СРД як спеціалісти (34,6 %); співробітники оперативних та інших підрозділів, які проводили СРД та НСРД (29,7 %)); визначення можливої зацікавленості свідків у результатах провадження; врахування соціальних і психологічних особливостей допитуваного для нейтралізації чинників, які негативно впливають (можуть впливати) на його поведінку під час допиту; ужиття заходів, спрямованих на упередження відмови від надання правдивих (повних) показань.

Допит підозрюваного. З'ясовані при допиті підозрюваного обставини повинні перебувати у певному взаємозв'язку з іншими доказами (показаннями свідків, протоколами огляду предметів, документів тощо). Завдання полегшує і той факт, що дані особи добре пам'ятають кримінальне правопорушення та їм не складає особливих труднощів викладати відомості повно і чітко [²⁷⁷, с. 209]. Шляхом опитування працівників слідчих підрозділів та прокурорів з'ясовано, що кримінальні провадження у сфері земельних відносин характеризуються такими ситуаціями: а) безконфліктною, коли підозрюваний визнає свою вину повністю і бажає

²⁷⁷ Алексєєв О. О., Весельський В. К., Пясковський В. В. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. 2-ге вид. переробл. та доповн. Київ : Центр учб. літ., 2014. 320 с.

давати показання – 49 %; б) конфліктною, в яких допитувані не мають наміру сприяти досудовому слідству, категорично заперечують свою причетність до вчинення кримінального правопорушення – 51 %. У такій ситуації підозрюваний може: а) категорично заперечувати свою причетність до кримінального правопорушення, або давати неправдиві показання – 24 %; б) визнати свою провину частково – 17 %; в) відмовлятися від показань, користуючись ст. 63 Конституції України – 10 % (додаток***).

Слідчий повинен прагнути до встановлення з допитуваним особою психологічного контакту і «надавати допомогу допитуваному у відтворенні справжніх подій» [278, с. 55]. На наш погляд, це може бути досягнуто шляхом такої психологічної дії як питання–відповідь, коли слідчий, фіксуючи показання в протоколі, починає ставити питання допитуваній особі, зокрема: 1) доповнюючі, тобто ті питання, які спрямовані на з'ясування обставин, що не висвітлені у ході вільної розповіді (яким чином стало можливим вчинити саме таке кримінальне правопорушення; як відбувалося приховування; в які конкретно документи вносилися зміни тощо). При цьому можливо пред'явлення одного з доказів, який вказує на існування того факту, який з будь-яких причин було втрачено; 2) уточнюючі, завданням яких є уточнення окремих фактів чи подій, що цікавлять слідчого і спрямовані на конкретизацію тих чи інших обставин (наприклад, уточнення назв документів); 3) деталізуючі (конкретизують), метою яких є деталізація відомостей, що згодом полегшить їх перевірку та оцінку (встановлення свідків); 4) нагадуючі, в завдання яких входить з'ясування фактів або подій, з тієї чи іншої причини забутих або втрачених. Крім того, слідчому необхідно прагнути до того, щоб «не втратити» таку безконфліктну ситуацію.

Водночас, при першому допиті, навіть якщо він проходить у безконфліктній ситуації, досить складно буває з'ясувати усю картину злочинної діяльності, оскільки, необхідно встановлювати великий обсяг

²⁷⁸ Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология: учеб. пособ. Харьков: Консул, 1999. 157 с.

інформації: хто організатор, яким способом було вчинено правопорушення, роль кожного з них тощо. І сам факт встановлення підозрюваної особи, не говорить про те, що вона його і вчинила. Є тільки первинна інформація, яка може і не бути достатньою для викриття винної особи, тим більше, якщо він наводить аргументи, які доводять його непричетність до цієї події. Таким чином, позитивний результат, може бути, досягнутий, якщо слідчий, по-перше, тактично правильно застосує прийоми, що допомагають йому грамотно вибудувати відносини з допитуваним особою (особами); по-друге, врахує слідчі ситуації, в яких відбувається дана СРД; по-третє, проводить і повторні допити свідків для формування доказової бази; по-четверте, залучає оперативних працівників для збору додаткової доказової інформації.

Аналіз судово-слідчої практики показує, що допити підозрюваних у кримінальних провадженнях у сфері земельних відносин, можуть проходити і в конфліктних ситуаціях – 51 %, коли допитувані не мають наміру сприяти слідству, категорично заперечують свою причетність до учиненого кримінального правопорушення. Слідчий повинен бути психологічно готовий до замовчування, недомовки, спробам виправдатися і навіть до брехні з боку допитуваного [279]. Використовуючи ці прийоми, дана категорія осіб навмисно обирає цю лінію поведінки, сподіваючись, що уникне заслуженого покарання або вважають, що не в їхніх інтересах говорити правду. Але з іншого боку, ця позиція може і змінитися в процесі розслідування, до чого слідчий повинен бути також готовий, при цьому планомірний його вплив на цей процес призведе до розташування до спілкування допитуваного особи і отримання правдивих показань останнього. Допит в умовах конфліктної ситуації повинен проводитися при дотриманні закону, без будь-якої тенденційності, але в той же час активно, наступально, з установкою на отримання правдивих показань.

²⁷⁹ Бахін В. П., Весельський В. К. Тактика допиту : навч. посіб.. Київ : НВТ «Правник», 1997. 64 с.

Таким чином, під час розслідування кримінального правопорушення у сфері земельних відносин допитувані особи в конфліктній ситуації можуть:

- а) категорично заперечувати свою причетність до вчинення кримінального правопорушення, а так само давати неправдиві показання – 24 %;
- б) визнати свою провину частково 17 %;
- в) відмовлятися від надання показань – 10 %.

Якщо допитуваний відмовляється спілкуватися зі слідчим, користуючись ст. 63 Конституції України, то слідчому необхідно, по-перше, встановити причину відмови; по-друге, сконцентруватися на наявні докази; по-третє, спробувати встановити психологічний контакт.

Особливого значення набуває пред'явлення документів у ході допиту цих осіб. Так, слідчий на свій розсуд може пред'являти матеріали ревізії (перевірки), витяги з реєстрів тощо, а потім відразу ж після ознайомлення з ними допитувати особу щодо обставин, пов'язаних з пред'явленими документами. Такий тактичний хід «змусить» підозрюваного давати правдиві пояснення по суті і не залишить часу для придумування помилкових фактів та відомостей. Слід акуратно використовувати документи під час проведення допиту. Відомі випадки знищення або пошкодження документів, в результаті чого вони втрачають доказову функцію. Якщо є дуже важливі документи, наприклад, в одному примірнику, то їх доцільно сфотографувати або відксерокопіювати і застосовувати при допиті вже фотокопії, і про це обов'язково зробити позначку у протоколі.

Відповідно до ч. 3 ст. 42 КПК України, підозрюваний має право на першу вимогу мати захисника та побачення з ним до першого допиту, а також на участь захисника в проведенні допиту (п. 3) [280]. Тактика допиту підозрюваного за участю захисника визначається позицією, якої дотримується сторона захисту. Трапляються ситуації, коли захисник використовує неправомірні (неетичні) способи викривлення обставин кримінального правопорушення, зокрема підказує підозрюваному «потрібну» відповідь на певне запитання слідчого, намагається особисто відповідати на

²⁸⁰ КПК

запитання. У цих випадках слідчому бажано зафіксувати в протоколі допиту конкретну форму відповіді допитуваного та підказки захисника (за можливості процитувавши всю фразу або основні слова).

Попередженню можливих «ексцесів захисників» на допитах сприяє застосування під час цієї СРД відеозапису. Крім цього, аналіз фонограми відеозапису зробленого у процесі допиту один з ефективних засобів перевірки заяви підозрюваного про те, що його змусили дати неправдиві показання, змусили їх завчити і повторити під час проведення СРД. Відеозйомка не тільки створює «ефект присутності» у осіб, що сприймають запис, але і є джерелом інформації про поведінку учасників СРД, а також їх емоційного і психічного стану під час його проведення.

Отже, під час допитів застосовується ряд тактичних прийомів (їх комбінацій): встановлення психологічного контакту із допитуваним; викладання показань у формі вільної розповіді; постановка запитань; застосування науково-технічних засобів; пред'явлення доказів; створення уявлення про інформованість слідчого. Опитування практичних працівників довело недостатність дослідження питаннями виявлення типових слідчих ситуацій, які складаються при проведенні допиту свідків й підозрюваних та необхідність розробки на їх основі практичних рекомендацій щодо його проведення (вказали 69 % респондентів).

Обшук. Обшук слід проводити в тих випадках, коли є підстави вважати, що необхідні документи можуть навмисне бути зіпсовані, змінені або знищені і їх не буде видано добровільно. При плануванні підготовчого етапу обшуку слідчий повинен: 1) встановити особу, якій належить житло чи інше володіння, та особу, у фактичному володінні якої воно знаходиться; 2) отримати ухвалу слідчого судді про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи (ч. 1 ст. 235 КПК України). Так, слідчий за погодженням з прокурором повинен звернутися з клопотанням до слідчого судді. До клопотання мають бути додані оригінали або копії документів та інших матеріалів, якими прокурор, слідчий обґрунтовує доводи клопотання, а також

втяг з ЄРДР щодо кримінального провадження, у межах якого подається клопотання (ч. 3 ст. 234 КПК України); 3) визначити точне місце і час його проведення; 4) уточнити прикмети предметів, назву, зміст і зовнішній вигляд документів, з'ясувати можливі місця їх виявлення, а також місця можливого зберігання цінностей, необхідних для забезпечення відшкодування матеріального збитку; 5) намітити коло учасників обшуку (працівники поліції, поняті й фахівці); 6) вирішити, які технічні засоби повинні використовувати при проведенні відповідних пошукових дій, і забезпечити їх наявність [²⁸¹, с. 262; ²⁸², с. 133; ²⁸³].

Обшук як окрема СРД являє собою процесуальне примусове обстеження приміщень, місцевості, окремих осіб з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуто внаслідок його вчинення, а також встановлення місця перебування розшукуваних осіб [²⁸⁴, с. 368].

Обшук у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводили у 43 % випадках, зазвичай з метою виявлення документів, що мають ознаки речових доказів, готівкових коштів, та спеціальної техніки. Найефективнішим у кримінальних провадженнях цієї категорії слід вважати проведення групових обшуків, тобто одночасне проведення серії обшуків за місцем проживання підозрюваного, в офісах, на дачах, у підсобних приміщеннях, складах і транспортних засобах. Раптовість групового обшуку позбавляє зацікавлених осіб можливості попередити один одного про небезпеку й заховати або знищити предмети й документи, що їх компрометують. Для проведення цієї тактичної операції створюється

²⁸¹ Запотоцький А. П. Основи методики розслідування злочинів у сфері будівництва: монографія. Київ: Освіта України, 2018. 320 с.

²⁸² Тертишник В. М. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України. Київ: Алерта, 2014. 768 с.

²⁸³ Бондарчук Н.В., Козел С.М. Злочини у сфері земельних правовідносин: організаційні та правові проблеми розслідування. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 1. С. 164–166.

²⁸⁴ Кримінальний процес: підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій та ін.; за ред. В. Я. Тація та ін. Харків: Право, 2013. 824 с.

належна кількість СОГ. Кожну з них очолює слідчий, який самостійно керує обшуком на місці.

За результатами дослідження встановлено, що один із найбільш розповсюджених способів отримання доказів у кримінальному провадженні є тимчасовий доступ до речей та документів, про це свідчать 54 % опитаних прокурорів, 65 % – слідчих. Проаналізовано діяльність слідчого та прокурора при застосуванні такого заходу, які наділені повноваженнями збирати (отримувати) докази в кримінальному провадженні. Встановлено, що на практиці слідчий суддя, суд надають тимчасовий доступ без належного обґрунтування обрання форми або без зазначення її тимчасового доступу. У зв'язку з цим, у клопотанні має бути вказано необхідну форму тимчасового доступу – ознайомлення, виготовлення копій або вилучення (виїмки).

Тимчасовий доступ до речей і документів. За КПК України (ст. 159) йдеться про тимчасовий доступ до речей і документів (як різновид заходів забезпечення кримінального провадження), що полягає в наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої перебувають такі речі й документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та, у разі прийняття відповідного рішення слідчим суддею, судом, вилучити їх (здійснити їх виїмку). Тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, суду [²⁸⁵; ²⁸⁶].

Предметами тимчасового доступу (виїмки) під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є договірні, дозвільна, технічна і виробнича документація землевпорядних організацій (фінансово-звітні документи; документи, що відображають результати внутрішніх та зовнішніх перевірок; цивільно-правові договори на виконання певних видів робіт), та рішення органів виконавчої влади й місцевого самоврядування.

²⁸⁵ КПК

²⁸⁶ Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар; за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с.

З метою удосконалення такого заходу забезпечення кримінального провадження, запропоновано надати слідчому (за погодженням з прокурором) та прокуророві право здійснювати тимчасовий доступ до передбаченої ст. 162 КПК інформації у виняткових невідкладних випадках без ухвали слідчого судді з подальшим відповідним зверненням до суду за аналогією з порядком проведення НСРД.

Відсутність процесуальної можливості вилучення предметів і документів на початковому етапі кримінального провадження нерідко визначає «підміну» процесуальної форми проведення окремих процесуальних дій, що перешкоджає виконанню завдань кримінального судочинства. Вилучення предметів і документів лише під час огляду місця події є необхідним, але не достатнім засобом отримання доказів з матеріальних джерел. До того ж встановлення законодавцем терміну для звернення до суду з метою отримання дозволу на арешт тимчасово вилученого майна не пізніше наступного робочого дня після його вилучення (ч. 5 ст. 171 КПК) не сприятиме ефективному розслідуванню.

Як свідчить практика реалізації нового КПК України, на початковому етапі розслідування виникає значна кількість проблем, пов'язаних з необхідністю невідкладного проведення процесуальних дій з метою отримання доступу до речей і документів, а також інформації, що в них міститься. Адже з метою отримання інформації, що має значення для встановлення істини у кримінальному провадженні, слідчому, надано право витребувати необхідну інформацію за письмовими запитами. Водночас процесуальний порядок отримання оригіналів чи копій будь-яких документів (навіть тих, що містять загальнодоступні відомості), пов'язаний з прийняттям відповідного рішення слідчим суддею чи судом (глава 15 КПК). Такий підхід законодавця значно збільшив документообіг та настільки ж знизив рівень оперативності щодо прийняття важливих процесуальних рішень.

КПК України передбачає, що тимчасовий доступ до речей і документів здійснюється на підставі ухвали слідчого судді, суду, що не дозволяє

оперативно діяти слідчому, прокурору та отримувати докази у кримінальному провадженні. Тому, є необхідним розширення переліку підстав тимчасового доступу до речей і документів, а також спростити порядок такого тимчасового доступу, особливо це стосується інформації, що знаходиться в операторів телекомунікаційних мереж.

За нормами КПК отримати інформацію, яка знаходиться в оператора, провайдера телекомунікацій, про зв'язок, абонента, надання телекомунікаційних послуг, у тому числі отримання послуг, їх тривалості, змісту, маршрутів передавання тощо, можливо лише шляхом процедур, передбачених главою 15 КПК України щодо тимчасового доступу до речей і документів. Зокрема, слідчий повинен звернутися з відповідним клопотанням, погодженим з прокурором, до слідчого судді, який викликає володільця інформації, розглядає клопотання та виносить ухвалу про доступ до речей і документів (стаття 160 КПК). З ухвалою суду слідчий звертається до оператора телекомунікацій, який систематизує відповідну інформацію та надає її строком від 1 до 30 днів. Іншої процедури отримання зазначених відомостей КПК не передбачає навіть для випадків невідкладності її отримання (терористичний акт, запобігання вчиненню тяжкого та особливо тяжкого злочину тощо). Участь представника оператора в судовому засіданні не може бути забезпечено через відсутність у більшості регіонів представництв оператора. Ураховуючи потребу в оперативності отримання таких даних, передбачена процедура їх отримання є громіздкою та фактично стоїть на заваді виконання завдань кримінального провадження щодо швидкого, повного та неупередженого розслідування, у тому числі в інтересах підозрюваного

У зв'язку з цим, пропонуємо надати слідчому та прокурору можливість тимчасового доступу до речей і документів та їх подальшого (за потреби) вилучення без ухвали слідчого судді, якщо ці речі або документи не містять охоронюваної законом таємниці (ст. 162 КПК України); надати можливість тимчасового доступу до речей і документів без відповідної ухвали, навіть

якщо ці предмети містять охоронювану законом таємницю, але особа, у володінні якої перебувають речі й документи, дає письмову згоду (сповіщає про готовність) забезпечити доступ до них уповноважених органів (звертатися з клопотанням до слідчого судді лише в разі необхідності вилучення оригіналів).

Порядок виконання ухвали слідчого судді (суду) також має свої особливості порівняно з іншими видами заходів забезпечення кримінального провадження. Так, у разі надання слідчим суддею (судом) дозволу на проведення тимчасового доступу до речей та документів, зазначена в ухвалі слідчого судді особа, якій надано відповідне право (п. 6 ст. 164 КПК України) на підставі ч. 2 ст. 165 КПК України, зобов'язана пред'явити особі, яка зазначена в ухвалі як володілець речей і документів (п. 4 ст. 164 КПК України), оригінал ухвали про тимчасовий доступ до речей і документів та вручити її копію. Після чого особа, зазначена в ухвалі слідчого судді (суду) про тимчасовий доступ до речей і документів як володілець речей або документів, відповідно до положень ч. 1 ст. 165 КПК України зобов'язана надати тимчасовий доступ до них [²⁸⁷, с. 513].

Зберігання тимчасово вилучених стороною обвинувачення речей і документів закріплюється Постановою Кабінету Міністрів України «Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України» від 19 листопада 2012 р. № 1104 та іншими підзаконними нормативно-правовими актами. Водночас нормативно-правові акти, що мають регулювати би порядок зберігання тимчасово вилучених предметів і документів стороною захисту, відсутні [²⁸⁸], що дає підстави припускати можливість спотворення, знищення або ж виготовлення копій, дублікатів із тимчасово вилучених предметів і документів та вчинення інших дій, що є неприпустимим.

²⁸⁷ Сліпченко В. І. Тимчасовий доступ до речей і документів: процесуальний порядок отримання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 507–514.

²⁸⁸ Руденко М. Тимчасовий доступ до речей та документів: правове регулювання провадження за новим КПК України. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 143–148.

Також, важливим питанням, що стосується ініціювання, призначення та проведення ревізії, є оцінка слідчим або прокурором можливих джерел інформації, на підставі яких проводять ревізію. Джерелами інформації, на підставі яких здійснюють ревізію, можуть бути:

- фінансово-господарські документи;
- бухгалтерські документи.

Оформлення таких документів здійснюють відповідно до ЗУ «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16 липня 1999 року, згідно з яким кожна юридична особа зобов'язана організовувати та забезпечувати збереження оброблених бухгалтерських документів, реєстрів і фінансової звітності протягом певного періоду з дня її реєстрації до ліквідації. Бухгалтерський облік на підприємстві здійснює бухгалтерія, яка покликана контролювати його діяльність.

У межах інспектування та ревізії юридичних осіб під час здійснення бухгалтерського контролю необхідно встановлювати й ураховувати так звані істотні елементи організації бухгалтерського контролю, а саме:

- відокремлення функцій, пов'язаних із комерційною та фінансово-господарською діяльністю, від бухгалтерського обліку;
- поділ функцій щодо ведення бухгалтерського обліку;
- визначення осіб, які мають право підпису документів і розпорядження цінностями;
- використання бланків суворої звітності;
- забезпечення зберігання цінностей.

Однак, як показав аналіз кримінального процесуального законодавства й результати опитування діючих працівників (86 % респондентів), головною не вирішеною на цей час проблемою є відсутність у КПК України прямих норм, що визначають повноваження органів досудового розслідування, прокуратури, а також суду, на призначення ревізій і перевірок під час досудового розслідування. Раніше КПК України передбачалось, що слідчий, прокурор уповноважені призначати ревізії та перевірки в порядку,

визначеному законом, проте після виключення п. 4 ч. 2 ст. 40, та п. 6 ч. 2 ст. 36 КПК України на підставі ЗУ «Про прокуратуру» № 1697-VII від 14 жовтня 2014 року, який набрав чинності 15.07.2015 р., [289] вказані зміни призвели до ускладнення виконання стороною обвинувачення вимог ст. 2 КПК України щодо забезпечення повного та неупередженого розслідування. При цьому ст. 93 КПК України залишилась без змін. Після таких новацій, в органах досудового розслідування (Національної поліції України, СБУ, НАБУ, ДБР) залишився інструмент, але відсутній механізм практичного застосування. До речі, це стосується не лише розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, а й багатьох інших. Тому, негайно потрібно відновити виключені з КПК України положення і представити п. 4 ч. 2 ст. 40 (слідчий органу досудового розслідування) КПК України у новій редакції: *«Слідчий уповноважений ...призначати ревізії та перевірки у порядку, визначеному цим Кодексом»*

Таким чином, запропоновані зміни безсумнівно покращать ситуацію на практиці й реально відновлять частково втрачені важелі впливу у боротьбі із злочинністю, проте слід пам'ятати, що ревізії доцільно буде призначати лише з урахуванням питань, на які може бути надано відповіді та які можуть бути використані як належні докази в кримінальному провадженні [290, с. 187].

3.2. Використання спеціальних знань під час встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження

Використання криміналістичних знань у змагальному кримінальному процесі має забезпечувати сторони кримінального провадження належним

²⁸⁹ Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. №1697-VII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

²⁹⁰ Глібко В. М. Окремі питання фінансового контролю та ревізії. *Проблеми законності*. 2015. № 129. С. 180–188.

інструментарієм, науковим апаратом, техніко-криміналістичними засобами та інформаційними технологіями, передбачає недопущення або усунення судових та інших помилок й досягнення справедливості. Сучасний судовий процес має відбуватися на наукових засадах, з використанням новітніх криміналістичних методів, прийомів і технологій (інформаційних, інтерактивних, комунікативних).

Використання спеціальних знань ґрунтується на таких об'єктивних передумовах: правовій – передбачає використання технічних або інших засобів у певній процесуальній формі; науковій – відображає рівень розвитку наукових знань, що дає змогу використовувати нові засоби, прийоми і методи встановлення певних обставин; логічній – наявність зв'язку між можливим предметом експертизи (іншої форми використання спеціальних знань) та обставинами, що мають правове значення в кримінальному провадженні [²⁹¹, с. 9]. А. А. Ейсман зауважує, що спеціальні знання – це знання не загальновідомі, не загальнодоступні, такі, що не мають масового поширення; іншими словами, це знання, якими володіє обмежене коло спеціалістів, причому очевидно, що глибокі знання в галузі, наприклад фізики, є у зазначеному значенні спеціальними для біолога [²⁹², с. 91].

У КПК України фактично не розкривається поняття «спеціальні знання», а лише згадується про них. Про спеціальні знання йдеться у ст. 69 КПК «Експерт»: «Експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими *спеціальними знаннями*, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального

²⁹¹ Шепітько В. Ю. Цільове призначення криміналістичних знань і прагнення до європейських стандартів у протидії злочинності. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2017. Вип. 17. С. 4–11.

²⁹² Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. Москва: Юрид. лит., 1967. 147 с.

правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань» [293].

Крім цього, термін «спеціальні знання» використовується в ст. 71 КПК «Спеціаліст» та зазначається наступне: «Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє *спеціальними знаннями* та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» [294]. Відповідно до ст. 242 КПК «Підстави проведення експертизи» зазначено, що експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні *спеціальні знання* [295].

При розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин використовуються спеціальні знання у двох основних формах: 1) процесуальна, що полягає в участі суб'єктів спеціальних знань у СРД; 2) непроцесуальна форма, що полягає в отриманні слідчим консультацій, роз'яснень тощо. За результатами вивчення слідчої практики з'ясовано, що у кримінальних провадженнях у сфері земельних відносин спеціальні знання частіше застосовують під час: 1) проведення експертиз – 43 % (експерти можуть надати висновок стосовно визначеного кола питань для планування розслідування, формулювання версій); 2) проведення документальних перевірок, планових ревізій, які сприяють виявленню фактів порушення законодавства, встановленню службових і матеріально відповідальних осіб, які допустили або вчинили кримінальні правопорушення (44%); 3) отримання письмових висновків спеціалістів – 14 % (спеціаліст у земельній галузі може надати консультації з приводу процедури відведення земельної ділянки,

²⁹³ КПК

²⁹⁴ КПК

²⁹⁵ КПК

порядку її охорони та обробки, документального оформлення операцій із землею, звітності, постановки запитань на допиті, підбору документів необхідних для пред'явлення); 4) участі спеціалістів у проведенні СРД – 18 % (додаток***).

Так, однією із найпоширенішою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення у сфері земельних відносин, є залучення експерта та проведення експертизи. Згідно із ст. 1 ЗУ «Про судову експертизу» *судова експертиза* – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [296]. Проведення експертизи включає в себе: залучення експерта; проведення експертних досліджень; підготовку висновку експертом з питань, які поставлені перед ним сторонами кримінального провадження, слідчим суддею чи судом. Завдяки здобуткам науковців, станом на сьогодні, загальні питання призначення та проведення судових експертиз досить повно регламентується нормативно-правовими актами [297; 298; 299; 300; 301; 302; 303]. Втім, практика досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, показує, що поруч із загальними правилами та

²⁹⁶ Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

²⁹⁷ КПК

²⁹⁸ Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ // *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

²⁹⁹ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах. Постанова Пленуму Верховного суду України від 30 травня 1997 р. № 8 // *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. – 2002. – № 7: Судові експертизи в Україні. – С.23-29.

³⁰⁰ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз, та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

³⁰¹ Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ: постанова КМУ від 20 червня 2000 р. № 988 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15#Text>

³⁰² Правила проведення судово-медичних експертиз (досліджень), у відділеннях судово-медичної імунології бюро судово-медичної експертизи: наказ МОЗ України від 17 січня 1995р. № 6 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>

³⁰³ Положення про Експертну службу МВС України: наказ МВС України від 03.11.2015 р. № 1343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15#Text>

прийомами, що поширюються на всі види судових експертиз, призначення та проведення експертиз у кримінальних провадженнях цієї категорії має свою специфіку відповідно до характеру об'єктів та завдань дослідження, що в свою чергу потребує деяких уточнень та розробки новітніх наукових рекомендацій.

Однією з поширених експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є *земельно-технічна*. Об'єктом її дослідження є оригінали або завірені якісні копії правовстановлюючої та технічної документації, зокрема результати виконання топографо-геодезичних робіт, які проводяться відповідними фахівцями з використанням відповідного обладнання та бази даних [304].

Топографо-геодезичні роботи є видом робіт із землеустрою [305]. Ця діяльність спрямована на визначення параметрів фігури, гравітаційного поля Землі, координат точок земної поверхні та їх змін у часі, створення і використання державної геодезичної і гравіметричної мереж України, мережі постійно діючих станцій супутникового спостереження, топографічних, тематичних карт (планів), створення та оновлення картографічної основи для державних кадастрів, банків (баз) геопросторових даних та геоінформаційних систем [306]. У разі, якщо експерт самостійно не може виконати топографо-геодезичні роботи слідчий повинен вжити заходів щодо їх надання для дослідження. За допомогою такої документації встановлюються межі земельної ділянки в натурі (на місцевості) на основі технічної документації із землеустрою, якою визначається місцеположення поворотних точок меж земельної ділянки в натурі (на місцевості) [307].

³⁰⁴ Про землеустрій. Закон України від 22.05.2003 № 858–IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/858-15>.

³⁰⁵ Про землеустрій. Закон України від 22.05.2003 № 858–IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/858-15>.

³⁰⁶ Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність. Закон України від 23.12.1998 № 353–XIV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text>

³⁰⁷ Про землеустрій. Закон України від 22.05.2003 № 858–IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/858-15>.

За результатами земельно-технічної експертизи можливе вирішення питань щодо визначення технічної можливості розподілу (порядку користування) земельних ділянок та надання варіантів такого розподілу (порядку користування). У разі необхідності встановлення такого факту у кримінальному провадженні слідчий, окрім зазначених вище документів, повинен надати правостановлюючі документи на об'єкти нерухомого майна (будівлі, споруди тощо), що розташовані на земельній ділянці, дані про користування співвласниками цими об'єктами або їх частинами, дані про частки співвласників та матеріали технічної інвентаризації [308].

Об'єктом дослідження *оціночно-земельної* експертизи є правостановлююча та технічна документація із землеустрою на земельну ділянку, де містяться дані про адресу місцезнаходження ділянки, її кадастровий номер, площу, цільового призначення, план (схема), дані щодо зовнішніх меж земельної ділянки, а також дані щодо наявності обмежень та обтяжень. У разі наявності на земельній ділянці поліпшень (будівель, споруд тощо) на дослідження необхідно надати правостановлюючу документацію на такі об'єкти, а також матеріали технічної інвентаризації [309]. Об'єктом дослідження може бути і інша документація та інформація в залежності від обставин кримінального провадження.

Передусім, проведення оціночно-земельної експертизи необхідне для встановлення вартості земельної ділянки, частки земельної ділянки та права користування земельною ділянкою, що дозволяє встановити вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, що, згідно зі ст. 91 КПК України, є обставиною, яка підлягає доказуванню та впливає на кваліфікацію

³⁰⁸ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.98. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

³⁰⁹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.98. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>

кримінальних правопорушень, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю (статті 190, 364, 365, 366 КК та ін.) [³¹⁰, с. 140–141].

За результатами судової оціночно-земельної експертизи можна здійснити експертну грошову оцінку прав на земельні ділянки та визначити відповідність виконаної оцінки земельної ділянки або прав на неї вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам. Визначення відповідності виконаної оцінки земельної ділянки або прав на неї вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам стає необхідним у разі наявності підстав вважати, що, наприклад, при здачі в оренду земельної ділянки, нормативно-грошова оцінка вартості земельної ділянки, на підставі якої здійснюється розрахування орендної плати, занижена.

Як показує аналіз правозастосовної практики, ще одним поширеним способом вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є підробка документів шляхом внесення змін до документів чи проставлення підроблених підписів. У разі наявності підстав вважати, що мала місце підробка документів слідчий вправі призначити проведення почеркознавчої чи технічної експертизи документів. Об'єктом дослідження в такому разі можуть слугувати оригінали договорів чи інших документів, в які вносились технічні зміни. Аналіз способів вчинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, свідчить, що підробка підписів у документах (доручення про уповноваження інших осіб отримувати земельні ділянки, свідоцтво про право на спадщину, свідоцтво про придбання земельної ділянки з прилюдних торгів (аукціонів), тощо) та внесення технічних змін до реквізитів правовстановлюючих документів, є одним із них. Метою проведення почеркознавчої експертизи, у разі підробки правовстановлюючих документів, є ідентифікація виконавця підпису

³¹⁰ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

Таким чином, об'єктом дослідження експертиз, які використовуються під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин є правовстановлюючі документи та технічна документація на земельну ділянку. Судовий експерт повинен не лише дослідити наявні правовстановлюючі документи на земельні ділянки (державні акти, витяги з Державного земельного кадастру, технічні паспорти, цивільно-правові договори та ін.), а також встановити межі таких земельних ділянок в натурі (на місцевості) та співставити отриману інформацію із наявною у матеріалах кримінального провадження [311].

Необхідно додати, що судова експертиза з питань землеустрою використовується майже завжди під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин. Основним завданням цієї експертизи є визначення відповідності розробленої документації із землеустрою та її затвердження вимогам земельного законодавства і іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування, а також визначення відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок, її затвердження вимогам земельного законодавства і іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування. За результатами проведення такої експертизи стає можливим визначення відповідності фактичного землекористування правовстановлювальним документам, документації із землеустрою на земельні ділянки та нормативно-правовим актам, а також визначення відповідності виконаної нормативної грошової оцінки земель вимогам нормативно-правових актів [312; 313, с. 144–145]. Іноді виникає необхідність (під час забруднення або псування земель) у призначенні *радіологічної* експертизи, яка встановлює

³¹¹ Савчак В. В. Земельно–технічна експертиза як інструмент вирішення земельних спорів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2015. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/.pdf>

³¹² Савчак В.В. Земельно–технічна експертиза як інструмент вирішення земельних спорів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2015. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/.pdf>

³¹³ Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею: дис. ...канд. юрид. наук. Київ, 2019. 235 с.

вміст у представлених об'єктах радіоактивних ізотопів, їх вигляд, концентрацію, ступінь шкідливого впливу. *Агротехнічну* експертизу призначають у випадку заподіяння шкоди сільськогосподарським культурам. Типовими питаннями експерту є: 1) якою є причина загибелі сільськогосподарських культур; б) чи не порушені агротехнічні правила, що забезпечують екологічну безпеку під час виконання певних робіт (зберігання, транспортування, застосування добрив, отрутохімікатів, використанні води для поливу тощо), і якщо так, то які саме; в) чи правильно встановлено в цьому господарстві порядок зберігання, транспортування, використання добрив (або отрутохімікатів), і якщо ні, в чому полягають відхилення від належного порядку; г) чи могли такі забруднення викликати шкідливі наслідки для сільськогосподарського виробництва; д) яким є обсяг матеріального збитку, завданого сільськогосподарському виробництву внаслідок порушення агротехнічних правил; е) які заходи доцільно здійснити на цьому господарському об'єкті для запобігання агротехнічних порушень, що ведуть до загибелі та псування сільськогосподарських посівів та земель сільськогосподарського призначення [³¹⁴, с. 419].

Важливим елементом діяльності слідчого є оцінка висновку експерта. До того ж у разі призначення судової експертизи під час досудового розслідування оцінка висновку експерта може здійснюватися двічі – спочатку слідчим, який визнає її джерелом доказів, а встановлені за допомогою експертизи фактичні дані доказами, а потім – судом, який також оцінює висновок експерта, визначає його місце та роль у встановленні значущих для розгляду справи фактів.

Отже, отримані результати дослідження, показали, що серед іншого, ефективним засобом перевірки правильності кваліфікації кримінально-караного діяння й встановлення об'єктивної істини під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин, є вміння слідчого

³¹⁴ Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля: монографія / О. В. Одерій. – Харків: Діса плюс, 2015. – 528 с.

(прокурора) використовувати спеціальні знання судових експертів. У досліджуваній категорії кримінальних проваджень найчастіше проводять: судово-економічні експертизи (бухгалтерську, фінансово-економічну), з метою перевірки повноти і обґрунтованості акту документальної ревізії щодо можливих порушень в діях керівників, службових та матеріально-відповідальних осіб, а також судово-екологічну з метою уточнення розміру завданої кримінальним правопорушенням шкоди – 36 %; будівельно-технічну, гідротехнічну, агротехнічну, земельно-технічну, та технічну експертизу документів, які дозволяють визначити відповідність проведених робіт нормативним стандартам і правилам, правильність складання проектно-кошторисної документації, встановити фактичні обсяги виконаних робіт, витрачених будівельних матеріалів та їх вартість тощо – 31%; оціночно-земельну – 36%; ґрунтознавчу – 23%; почеркознавчу – 27%; та комп'ютерно-технічну експертизи (6%). До числа основних недоліків, пов'язаних з призначенням та проведенням експертиз у цій категорії кримінальних проваджень віднесено: а) незрозумілість предмета експертизи (33 %); б) постановка перед експертом запитань, які не враховують складність слідчої ситуацій та призводять до збільшення термінів розслідування й призначення додаткових експертиз (19 %); в) не призначення експертиз коли їх проведення обов'язкове (22 %) (додаток***).

Висновки до розділу 3

1. Встановлено, що основними процесуальними способами отримання документів з ознаками речових доказів є огляд речей (27 %) і документів (92 %), обшук (64 %), допит підозрюваного (38 %), та свідків (100 %), а також тимчасовий доступ до речей і документів (глава 15 КПК України)

(64 %), витребування документів, висновків ревізій та актів перевірок (в порядку ч. 2 ст. 93 КПК України) (59 %).

Обшуки найчастіше проводять: за місцем проживання підозрюваних (92 %); у господарських приміщеннях (72 %); за місцем роботи підозрюваних (58 %); за місцем проживання їх родичів, знайомих (19 %); в інших місцях (дачі, гаражі, садові ділянки, транспортні засоби) (17 %). Така слідча (розшукова) дія у 94 % проводиться з метою встановлення групового характеру та отримання інформації про організоване злочинне угруповання й характеризується одночасністю проведення щодо декількох підозрюваних. Об'єктами пошуку найчастіше є документи господарської діяльності, їх фрагменти, фотокопії (справжні та з ознаками підробки); бланки документів з реквізитами суб'єктів господарської діяльності (відбитками печаток, штампів, підписами службових осіб); комп'ютерна техніка та електронні носії інформації; зразки бланків, штампів та печаток суб'єктів господарської діяльності; особисті речі (записні книжки, чернетки, щоденники тощо).

Опитування практичних працівників довело недостатність дослідження питаннями виявлення типових слідчих ситуацій, які складаються при проведенні допиту підозрюваного, та необхідність розробки на їх основі практичних рекомендацій щодо його проведення (вказали 65 % слідчих). Допит підозрюваного переважно має конфліктний характер (77 %), супроводжується відмовою давати показання та даванням завідомо неправдивих показань, запереченням злочинного характеру своїх дій. Вказане обумовлює необхідність попередньої підготовки та застосування тактичних прийомів: встановлення психологічного контакту, максимальна деталізація показань; постановка різного виду запитань та вірний вибір їх послідовності, пред'явлення доказів, створення уявлення про інформованість слідчого, використання стадії «вільної розповіді». Запропонована тактика допиту у складних ситуаціях, в яких кримінальне правопорушення у сфері земельних відносин вчинене групою осіб – 82 % і організованою групою –

10 %. Такі ситуації, як правило, носять конфліктний характер з багатьма способами протидії розслідуванню (43 %).

2. Розглянуто особливості проведення такого заходу забезпечення кримінального провадження як «тимчасовий доступ до речей і документів» (гл. 15 КПК України), що має важливе значення для отримання інформації від матеріальних джерел (63 % опитаних прокурорів, 78 % – слідчих). У ході аналізу діяльності слідчого при застосуванні такого заходу встановлено, що порядок здійснення тимчасового вилучення майна є забюрократизованим та вимагає від слідчого значних затрат часу. При цьому час, затрачений слідчим на проходження процедури, може призвести до втрати речових доказів.

Аргументовано, що ревізії доцільно призначати лише з урахуванням питань, на які може бути надано відповіді та які можуть бути використані як належні докази в кримінальному провадженні. Водночас, висвітлено головну невирішену на цей час проблему відсутності у КПК України прямих норм, що визначають повноваження органів досудового розслідування, прокуратури, а також суду, на призначення ревізій і перевірок під час досудового розслідування, зокрема, виключення п. 4 ч. 2 ст. 40 та п. 6 ч. 2 ст. 36 КПК України на підставі Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року, призвело до суттєвого ускладнення виконання стороною обвинувачення вимог ст. 2 КПК України щодо забезпечення повного та неупередженого розслідування, у зв'язку з чим запропоновано внести зміни до кримінального процесуального законодавства для їх подолання.

Фактичними підставами для проведення ревізії можуть бути: наявність у матеріалах кримінального провадження окремих фактів протиправної діяльності, що підтверджують необхідність перевірки за первинними документами діяльності організації загалом (за умови, що за цей період планову ревізію не проводили); обґрунтоване клопотання підозрюваного щодо проведення ревізії; встановлення в процесі розслідування факту роботи підозрюваного в іншій організації на аналогічній посаді; виявлення в процесі розслідування злочинних зв'язків підозрюваного з представниками інших

підприємств, організацій; повідомлення експерта про неможливість надати експертний висновок щодо конкретних питань без попередньо проведеної ревізії. При вирішенні питання про призначення ревізії або земельно-технічної експертизи спеціаліст в земельній галузі може надати слідчому консультацію щодо формулювання запитань ревізору чи експерту.

3. Встановлено, що спеціальні знання під час розслідування таких кримінальних правопорушень використовують у: а) процесуальній формі – під час участі суб'єктів спеціальних знань у процесуальних діях; б) непроцесуальній формі – під час отримання слідчим консультацій та роз'яснень.

За результатами вивчення слідчої практики з'ясовано, що у кримінальних провадженнях у сфері земельних відносин спеціальні знання застосовують під час: 1) проведення експертиз – 43 % (експерти можуть надати висновок стосовно визначеного кола питань для планування розслідування, формулювання версій. До числа основних недоліків, пов'язаних з призначенням та проведенням експертиз по даній категорії кримінальних проваджень віднесено: незрозумілість предмета експертизи (33 %); постановка перед експертом запитань, які не враховують складність слідчої ситуації та призводять до збільшення термінів розслідування й призначення додаткових експертиз (19 %); не призначення експертиз коли їх проведення обов'язкове (22 %); 2) проведення документальних перевірок, планових ревізій, які сприяють виявленню фактів порушення законодавства, встановленню службових і матеріально відповідальних осіб, які допустили або вчинили кримінальні правопорушення (44%); 3) отримання письмових висновків спеціалістів – 14 % (спеціаліст у земельній галузі може надати консультації з приводу процедури відведення земельної ділянки, порядку її охорони та обробки, документального оформлення операцій із землею, звітності, постановки запитань на допиті, підбору документів необхідних для пред'явлення); 4) участі спеціалістів у проведенні СРД – 18 %.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ**Додаток А**

Додаток Б

Аналіз вивчення

243 кримінальних проваджень, пов'язаних із незаконним заволодінням землею (Київська, Харківська, Дніпропетровська, Одеська, Вінницька області)

Найпоширенішою метою самовільного зайняття земельної ділянки є будівництво (56 %) та засів земельної ділянки зерновими культурами (61 %). У 33 % кримінальних проваджень екологічної спрямованості, метою яких є незаконне заволодіння землею, на місці події було виявлено протектори шин транспортного засобу, який використовувався для вивезення ґрунтового покриву.

Найбільший відсоток повідомлень про вчинення кримінальних правопорушень у справах про злочини, пов'язані із незаконним заволодінням землею надходить від громадян (46 %).

Щодо кримінальних правопорушень, які порушують право фактичного користування землею без одержання офіційного статусу власника земельної ділянки, та кримінальних правопорушень екологічної спрямованості, метою яких є незаконне заволодіння землею, такі обставини зазвичай містяться в матеріалах планових перевірок уповноважених державних інспекторів Головного управління й територіальних органів Держгеокадастру (19 %), матеріалах перевірок додержання вимог земельного законодавства в діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування (13 %), повідомленнях органів виконавчої влади, місцевого самоврядування (15 %), заявах і повідомленнях громадян (17 %). Відомості про ознаки кримінальних правопорушень, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю, містяться у повідомленнях органів виконавчої влади та місцевого самоврядування (11 %), заявах громадян (14 %), повідомленнях підприємств, установ та організацій (12 %).

У 42 вираках (88 %) самовільне зайняття земельної ділянки констатується у випадку, коли у винуватого відсутні передбачені законом підстави: право власності на землю чи право користування землею, а також

відсутність відповідного рішення органу виконавчої влади про передачу вказаної земельної ділянки у власність або передання у користування (оренду) та за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки у переважній більшості випадків – 24 вирокі (50 %) суб'єктом самовільного зайняття земельної ділянки була особа, яка ніде не працювала. У 7 вироків (15 %) злочин вчиняла фізична особа-підприємець. Відповідно до 16 вироків (33 %) особа, яка вчиняла злочин, передбачений у ч. 1 або 2 ст. 197-1 КК була службовою особою: головою фермерського господарства (5), заступник голови фермерського господарства (1), директором ТОВ (6), керівником приватного акціонерного товариства (1), заступник головного лікаря (1), директор приватного підприємства (1), головний інженер (1). У 2 вироків (4 %) суб'єктом злочину визнавався функціонер: агроном та майстер;

З 24 вироків, постановлених по ч. 2 ст. 197¹ КК України, у 15 з них (63 %) суди одночасно зі встановленням кваліфікуючих ознак визначають розмір заподіяної шкоди, який визначається відповідно до примітки ст. 197¹ КК. На нашу думку, цього робити не слід. Адже суспільно небезпечні наслідки є обов'язковою ознакою основного складу самовільного зайняття земельної ділянки.

У більшості проаналізованих вироків за ст. 239 КК України предметом злочину визнавалися земельні ділянки (50 % або 9 вироків). В одному з них предметом злочину була визнана самовільно зайнята земельна ділянка (вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 08.09.2014 р.). У відповідних вироків вказувалися такі індивідуалізуючі ознаки земельної ділянки, як її площа (вирок Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 17.11.2016 р.), адреса розташування (вирок Зміївського районного суду Харківської області від 15.08.2016 р.), кадастровий номер (вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 15.01.2015 р.), цільове призначення (вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 15.01.2015 р.). В одному з вироків вказано, що особа незаконно закопала відходи на земельній ділянці, внаслідок чого забруднила ґрунт (вирок

Сокальського районного суду Львівської області від 10.12.2015 р.). У 5 вироках (або 28 %) предметом злочину визнавався ґрунт або умовно-родючий шар ґрунту. В одному з них передбачено, що було забруднено ґрунт, а в наступному йдеться про забруднення земельних ресурсів (вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19.07.2012 р.). В іншому вирокі предметом злочину було визнано і ґрунт, і атмосферне повітря, хоча кваліфікація діянь особи здійснювалася лише за ст. 239 КК України. На нашу думку, дії суб'єкта злочину у цьому випадку мали б кваліфікуватися ще й за ст. 241 КК України, оскільки, як убачається з вироку, шкода спричинена двом об'єктам довкілля (землям та атмосферного повітря).

Проаналізувавши вирокі, ухвалені по ст. 254 КК, один з яких – виправдувальний, можна зробити висновок, що у результаті вчинення відповідного злочину була спричинена шкода не землям, а земельним ділянкам, які належать до земель сільськогосподарського призначення. До безгосподарського використання земель було віднесено влаштування ставка на земельній ділянці, що належить до земель сільськогосподарського призначення, проведення робіт на земельних ділянках сільськогосподарського призначення без відповідних дозвільних документів на проведення робіт та без проведення зміни цільового призначення земельних ділянок, що полягали у відкритій розробці ґрунту механічним способом (тобто, зняття поверхневого шару ґрунту) та проведення видобування піску, промислове видобування піску на земельних ділянках, що належать до земель сільськогосподарського призначення, без відповідних дозвільних документів на проведення робіт та без проведення зміни цільового призначення земельних ділянок, створення на них штучних водних об'єктів, а також площадки. Практично у кожному з зазначених вище вироків вказано, що безгосподарське використання земельних ділянок виявилось у їх використанні не за цільовим призначенням;

Під час розслідування кримінальних правопорушень, які порушують право фактичного користування без одержання офіційного статусу власника земельної ділянки (статті 197-1, 356 КК України) проводиться огляд

місцевості (самовільно зайнятої земельної ділянки) – 98 % та огляд документів – 99 %. Під час розслідування кримінальних правопорушень, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю, огляд місцевості проводиться рідше (23 %), однак огляд документів проводиться у 99,7 % кримінальних проваджень. Доказування у кримінальних правопорушеннях екологічної спрямованості, метою яких є незаконне заволодіння землею (статті 239-1, 239-2 КК України) передбачає проведення огляду місцевості (92 %), огляду документів (97 %) та огляду речей (27 %).

У кримінальних провадженнях, пов'язаних із незаконним заволодінням землями огляд місця події проводиться за ініціативою сторони обвинувачення (97 %). Огляд місця події за ініціативою сторони захисту, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснюється лише у 3,3 % досліджених проваджень. Слід зазначити, що такі випадки мали місце при проведенні додаткового чи повторного огляду місця події.

Огляд земельної ділянки здійснюється: за послідовністю загальний (34 %) та детальний (66 %); за характером дослідження земельної ділянки проводять статичний огляд (79 %); за обсягом дослідження вибірковий (38 %) та суцільний (88 %); за напрямком руху під час огляду використовується фронтальний (23 %) та секторний (28 %) огляд місця події. При проведенні огляду земельної ділянки використовуються засоби фотографування (97 %) та вимірювання (69 %).

Основними прийомами фіксації огляду місця події, які застосовуються під час огляду земельної ділянки є: протоколювання (100 %); фотографування (94 %); вимірювання (87 %); складання планів і схем (63 %); вилучення предмета разом із слідами (43 %).

До огляду документів під час доказування у справах про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням земель до огляду залучається інспектор Держгеокадастру (17 %), інспектор екологічної інспекції в Україні (13 %), інспектор Управління державного земельного кадастру (8,5 %); представник відділу державної реєстрації об'єктів державного земельного кадастру

(25 %); представник сектору обліку земель (11 %): представник відділу землеустрою та охорони земель (41 %); представник відділу розпорядження землями сільськогосподарського призначення (26 %); представник відділу здійснення державного контролю за додержанням земельного законодавства та оперативного реагування (39 %).

Загальний аналіз кримінальних проваджень у справах про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням земель свідчить, що спеціалісти долучаються до огляду документів лише у 12 % досліджених кримінальних проваджень, що негативно, на нашу думку, може відобразитися на якості досудового розслідування.

Позапланові перевірки проводились у 98,7 % досліджених кримінальних проваджень (до 2017 року).

У разі вчинення злочину шляхом заволодіння земельної ділянки, яка знаходиться в державній чи комунальній власності, незаконна зміна права власності здійснюється шляхом зловживання владою чи службовим становищем (38 %), здачі в оренду земельної ділянки шляхом заниження суми орендної плати (43 %).

Кримінальні правопорушення екологічної спрямованості, пов'язані із незаконним заволодінням землею вчиняються шляхом: зняття верхнього шару ґрунту із земельної ділянки сільськогосподарського призначення за допомогою спеціальних технічних засобів навантажувача, екскаватора тощо без спеціального дозволу (58 %); використовуючи механічний засіб типу земснаряд, видобування землі водного фонду (пісок) (46 %); зняття з русла річки і земельних ділянок в межах прибережних захисних смуг поверхневого (ґрунтового) шару землі (27 %), тощо.

Додаток В

Довідка за результатами узагальнення 87 вироків, постановлених у кримінальних провадженнях, пов'язаних із незаконним заволодінням земельною ділянкою та 1123 ухвал по даній категорії кримінальних проваджень в ході здійснення судового контролю

В ході дослідження проаналізовано та узагальнено 87 вироків постановлених у кримінальних провадженнях, пов'язаних із незаконним заволодінням земельною ділянкою, з них 37 вироків, в яких особу визнано невинуватою у зв'язку з недоведеністю вчинення кримінального правопорушення. Крім того, для дослідження особливостей запобігання у зазначеній категорії кримінальних проваджень проаналізовано 1123 ухвали, постановлених слідчими суддями.

Поза увагою науковців залишились особливості запобігання кримінальних правопорушень екологічної спрямованості, пов'язаних з незаконним заволодінням землею (ст. 239-1, 239-2 КК України) (60 %), та з'ясування причин та умов злочинності у сфері земельних відносин стороною обвинувачення. На думку опитаних, додаткової деталізації потребують також питання встановлення обставин учинення кримінальних правопорушень (18 %).

За результатами аналізу визначено наступне: підставою для визнання особи невинуватою є:

- недоведеність самовільного, всупереч встановленого порядку вчинення дій із земельної ділянкою – 13,7 %;
- наявність факту оспорювання правомірності дій із земельною ділянкою – 11,2 %;
- наявність обставин, вирішення яких віднесено до цивільного чи адміністративного судочинства – 6,8 %;
- неправильне визначення слідчим меж самовільно зайнятої земельної ділянки або не розмежування самовільно зайнятої земельної ділянки від тієї, яка знаходилась поруч 27 %;

- неправильне проведення огляду місця події (47 %) вироків.

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень які порушують право фактичного користування без одержання офіційного статусу власника земельної ділянки кримінальні провадження вчиняються фізичними особами (37 %), керівниками підприємств, установ, організацій (41 %) та іншими особами.

Кримінальні правопорушення, пов'язані із незаконним заволодінням землею, які порушують право власності на землю вчиняються шляхом:

- самовільного зайняття земельних ділянок для посіву сільськогосподарських культур (32 %);
- самовільного встановлення парканів та металевих конструкції, що спричиняє зайняття земельної ділянки (46 %);
- будівництва споруд без оформлення належних документів; здійснення незаконного будівництва, без зміни, в установленому законом порядку, цільового призначення земельних ділянок (63 %);
- оформлення дозволу на будівництво на земельній ділянці шляхом складання завідомо недостовірних офіційних документів (45 %).

Слідчі судді відмовляють у задоволенні клопотань слідчих щодо надання дозволу на проведення виїзної позапланової перевірки чи ревізії посилаючись на те, що розгляд клопотань не належить до їх повноважень (48 %). У 52 % досліджених ухвал слідчі судді їх розглядають та за наявності обґрунтованих слідчим підстав для її проведення, задовольняють їх.

Аналіз ухвал слідчого судді, постановлених за результатами розгляду скарг на бездіяльність слідчого, яка полягає у невнесенні відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, які стосуються повідомлень, пов'язаних із незаконним заволодінням землею, свідчить що слідчі чи прокурори не вносять такі відомості до ЄРДР мотивуючи своє рішення тим, що у заяві відсутній склад злочину, однак слідчі судді в 73 % досліджених ухвал, при розгляді скарг на бездіяльність слідчого, прокурора, яка полягає у невнесенні відомостей до ЄРДР, зобов'язали орган досудового розслідування вести такі відомості до ЄРДР. У разі, якщо заява про злочин розглядалась у

порядку, встановленому Законом України «Про звернення громадян» та було прийнято рішення про відсутність ознак кримінального правопорушення не учасником кримінального провадження передбаченим ст. 214 КПК України, то у 87 % таких скарг слідчі судді зобов'язували вести відомості до ЄРДР. Відсутність у заяві чи повідомленні про вчинення кримінального правопорушення юридичних ознак складу злочину є перешкодою успішного початкового етапу досудового розслідування (17 %).

У 73 % досліджених виправдувальних вирків, постановлених у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, пов'язані із незаконним заволодінням землею не було доведено характер та розмір шкоди. До неправдивих документів, в які відносяться зміни належать: довідка про те, що за особою, яка має намір отримати право власності на земельну ділянку, по кадастрово-шнуровій книзі закріплена земельна ділянка та термін її використання, що є підставою для набуття права власності на земельну ділянку (16 %), акт обстеження земельної ділянки (25 %); акт встановлення та погодження меж земельної ділянки в натурі (68 %); дозвіл на складання проекту землеустрою щодо передачі у власність земельної ділянки (56 %); протокол засідання органу місцевого самоврядування, який приймав рішення щодо права власності на земельну ділянку (33 %); технічна документація із землеустрою щодо складання державного акта на право власності на земельну ділянку (27 %); земельно-кадастрова інформація (32 %); висновок відділу містобудування, архітектури та житлово-комунального господарства райдержадміністрації про погодження проектів із землеустрою (41 %); висновок про наявність обмежень на використання земельної ділянки, що безоплатно передано у власність, який складається уповноваженою особою відділу земельних ресурсів за результатами розгляду матеріалів щодо складання державного акту на право власності на земельну ділянку (44 %).

Додаток Д

Результати опитування слідчих та оперативних працівників Національної поліції України, які виявляють і розслідують кримінальні правопорушення у сфері земельних відносин (ст. 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України) (всього опитано – 257 працівників)

Питання та варіанти відповідей	К-сть	%
Розділ 1. Відомості про респондента		
1. Місце роботи респондента:		
1.1. Національна поліція України	4	1,6
1.2. Обласне управління поліції	48	18,7
1.3. Міське управління (відділ) поліції	47	18,3
1.4. Районне управління (відділ) поліції	158	61,5
2. Посада, яку займає респондент:		
2.1. Оперуповноважений	98	38,1
2.2. Слідчий	129	51,9
2.3. Начальник (заст. нач.)	23	8,9
2.4. Начальник (заст. нач.) відділу (управління)	7	2,7
3. Стаж роботи (включає кримінальні правопорушення в сфері земельних відносин):		
3.1. До одного року	67	26,1
3.2. Від одного до трьох років	112	43,6
3.3. Від трьох до десяти років	49	19,1
3.4. Понад десять років	29	11,3
4. Брав участь у виявленні та розслідуванні кримінальних правопорушень, які вчиняються в сфері земельних відносин:		
4.1. Безпосередньо	214	83,3
4.2. Опосередковано	43	16,7
Розділ 2. Відомості про кримінальне правопорушення		
5. Труднощі, з якими стикаються працівники під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин:		
5.1. Недосконалість, а в деяких випадках взагалі відсутність, нормативної бази, що регулює сферу земельних відносин	132	51,4
5.2. Недостатня обізнаність із земельним законодавством	85	33,1
5.3. Відсутність налагодженої взаємодії правоохоронних органів та органів влади	154	59,9
5.4. Відсутність методичних розробок запобігання кримінальних правопорушень даного виду	137	53,3
5.5. Постійне внесення змін до земельного законодавства і в певних випадках суперечність нормативно-правових актів	97	37,7
5.6. Відсутність конкретної особи, яка відповідає за відведення земельної ділянки (колективна	186	72,4

безвідповідальність)		
6. Кримінальні правопорушення вчинялися на стадіях відведення земель у власність під час:		
6.1. Безпосереднього вибору земельної ділянки	47	18,3
6.2. Погодження місця розташування земельної ділянки	29	11,3
6.3. Проведення робіт із землеустрою, що включає в себе підготовку документації та прийняття рішень органом влади	128	49,8
6.4. Реєстрації держактів	35	13,6
6.5. Реєстрації договорів оренди	23	8,9
6.6. Зміни цільового призначення земельної ділянки	29	11,3
6.7. Передачі у власність земельних часток (паїв)	21	8,2
7. Кваліфікація злочинних дій осіб, відносно яких проводилися заходи запобігання:		
7.1. Ст. 239	54	21,0
7.2. Ст. 239-1	42	16,3
7.3. Ст. 197-1	83	32,3
7.4. Ст. 239-2	37	14,4
7.5. Ст. 254	29	11,3
7.6. Ст. 364	169	65,8
7.7. Ст. 365	131	51,0
7.8. Ст. 366	174	67,7
7.9. Ст. 368	155	60,3
7.10. Ст. 252	25	9,7
8. Особи, якими найчастіше вчиняються кримінальні правопорушення:		
8.1. Службові особи територіальних підрозділів Держгеокадастру	175	68,1
8.2. Службові особи органів місцевого самоврядування та виконавчої влади	212	82,5
8.3. Службові особи підрозділів Департаменту Держгеокадастру	53	20,6
8.4. Службові особи Центру Державного земельного кадастру	112	43,6
8.5. Службові особи ДП «Головний науково-дослідний та проектний інститут землеустрою»	38	14,8
8.6. Посадові особи територіальних підрозділів Мінрегбуд та ЖКГ (Державної архітектурно-будівельної інспекції України)	34	13,2
9. Спосіб учинення кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин		
9.1. Отримання матеріальної винагороди посадовими особами органів влади за допомогу в наданні земельної ділянки у власність або оренду	229	89,1
9.2. Надання в оренду земельної ділянки місцевою державною адміністрацією без засідання комісії із	153	59,5

земельних питань		
9.3. Незаконна передача посадовими особами органів влади земельної ділянки шляхом підроблення відповідного рішення (розпорядження)	103	40,1
9.4. Незаконне вилучення земельної ділянки органом влади із земель, які перебувають у розпорядженні іншого органу, з подальшою передачею їх третій особі	57	22,2
9.5. Незаконна передача земельної ділянки посадовими особами органів влади шляхом підроблення технічної документації на землю	61	23,7
9.6. Вимагання та отримання матеріальної винагороди посадовими особами Держгеокадастру за сприяння у відведенні земельної ділянки в приватну власність або наданні в оренду	155	60,3
10. Причини уникнення кримінальної відповідальності під час проведення незаконних операцій із землею:		
10.1. Реєстрація заяви (клопотання) про вибір місця розташування земельної ділянки	61	23,7
10.2. Відсутність норм щодо перевірки достовірності землевпорядної документація про погодження місця розташування земельної ділянки	29	13,2
10.3. Великі коефіцієнти встановлення оціночної вартості на землю	92	35,8
10.4. Відсутність в експертів повноважень щодо перевірки достовірності наданих на експертизу документів	87	33,9
10.5. Не чіткість критеріїв визначення орендної плати на земельні ділянки, які знаходяться в одній або різних місцевостях	78	30,4
10.6. Відсутність норми притягнення до кримінальної відповідальності колегіальний орган	197	76,7
10.7. Відсутність норм щодо перевірки відомостей стосовно членів ФГ при його створенні	63	24,5
10.8. Відсутність чітких термінів підписання та реєстрації договорів оренди	44	17,1
10.9. Складний процес підписання та реєстрації держактів на право власності на земельну ділянку	89	34,6
10.10. Відсутність чітких термінів підписання та реєстрації держактів на право власності на земельну ділянку	76	29,6
Розділ 3. Відомості про службову діяльність підрозділів Національної поліції України		
11. Недоліки в роботі контролюючих органів сфери земельних ресурсів, які сприяють учиненню злочинів:		
11.1. Неналежне оформлення направлення на проведення перевірки (безномерний, незаповнений рядок об'єкту, що	81	31,5

перевіряється)		
11.2. Неналежне оформлення документації, яка складається під час перевірки (безномерні акти перевірок, протоколів і постанов)	74	28,8
11.3 Завчасне попередження про проведення перевірки	119	46,3
12. Обізнаність у компетенції посадових осіб органів влади та управління є ефективною умовою взаємодії між ними та правоохоронними органами:		
12.1. Так	238	92,6
12.2. Ні	19	7,4
13. Недоліки в отриманні інформації від органів влади та управління:		
13.1. Направлення запиту некомпетентному органу, який надаватиме відповідь	163	63,4
13.2. Умисне затягування посадовими особами термінів розгляду запитів	94	36,6
14. До сфери запобігання відносяться:		
14.1. Органи влади	249	96,9
14.2. Підрозділи Держгеокадастру	187	72,8
14.3. Підрозділи Департаменту Держгеокадастру	78	30,4
14.5. Підрозділи Фонду держмайна	39	15,2
14.6. Підрозділи Центру Державного земельного кадастру	114	44,4
14.7. Підрозділи ДП «Головний НДПІ землеустрою»	61	23,7
14.8. Підприємства, установи та організації, яким надано дозвіл Держгеокадастру на проведення робіт із землеустрою	64	24,9
14.9. Фермерські господарства	56	21,8
14.10. Сільськогосподарські підприємства	134	52,1
14.11. Підприємства, установи, організації, які здійснюють легальний видобуток земних надр;	24	9,3
14.12. Підприємства, установи, організації, які здійснюють нелегальний видобуток земних надр	35	13,6
15. До об'єктів запобігання відносяться:		
15.1. Посадові особи органів влади	249	96,9
15.2 Посадові особи органів земельних ресурсів	187	72,8
15.3. Посадові особи державних підприємств сфери земельних ресурсів	179	68,1
15.4. Посадові особи допоміжних (контролюючих) органів регулювання сфери земельних ресурсів	76	29,6
15.5. Посадові особи приватних підприємств, установ, організацій, товариств	154	59,9
15.6. Фізичні та юридичні особи	68	26,5